

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

38. AASTAKÄIK 2026 NUMBER 8 (449)

Õied murtud vaimust: Mõtteid modernistliku muusika filosoofiast ja Arvo Pärdi muusikast	
<i>Joonas Hellerna</i>	1347
Empiiriline põhi	
<i>Anouk Barberousse, Max Kistler, Pascal Ludwig</i>	1366
<i>Tõlkinud Ave Mets</i>	
Luulet	
<i>Ita Srankk</i>	1386
“Ega inglasedki nii hullud ei ole!”: Poliitiline anekdoot stalinismiaja meeleolude kajastajana	
<i>Peeter Kaasik</i>	1390
Stalinlik “kaadripuhastus” Eesti üldhariduskoolide õpetajaskonnas aastatel 1940–1941 ja 1944–1953 ning selle tagajärjed õpetajate haridustasemele	
<i>Eli Pilve</i>	1425
Mis põhjustab õpetajate puudust ja kuidas seda Eestis lahendada?	
<i>Äli Leijen, Liina Lepp, Katrin Saks, Margus Pedaste, Katrin Poom-Valickis</i>	1457
Tehnoloogia kui sotsiotehniline mõjutaja	
<i>Kairit Tammets, Tobias Ley</i>	1476

<i>Arvustus: Eestis kootud tugev kosmiline võrk. Jaan Einasto, Gert Hütsi, Istvan Szapudi, Peeter Tenjes. <i>Spinning the Cosmic Web</i>. Singapore: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., 2026. 540 + xix pp.</i>	
<i>Laurits Leedjärv</i>	1491
Kultuurisõda ajalootandril: lääne tsivilisatsiooni lugu läbi boomer'i-prillide. Allen C. Guelzo and James Hankins. <i>The Golden Thread: A History of the Western Tradition</i> . Volume I: <i>The Ancient World and Christendom</i> (2025; xli+1258 pp.); Volume II: <i>The Modern and Contemporary West</i> (2026; lxxxvii+874 pp.; mõlemad New York: Encounter Books).	
<i>Mikael Laidre</i>	1502
Abstracts	
.....	1518
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXXV	
<i>Herbert Normann</i>	1527

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: ajakirjad.kultuurileht.ee

Joonistused Tartu Kunstimuseumi kogust
lk 1365, 1424, 1456, 1475, 1536:

KARIN LUTS (1904–1993), eesti maalikunstnik ja graafik, lõpetas 1928. a Tartus kõrgema kunstikooli Pallas, tema õpetajateks olid Konrad Mägi, Ado Vabbe, Magnus Zeller jt. Täiendas end Pariisis, Roomas jm. 1940–1941 oli ta Riigi Kõrgema Kunstikooli õppejõud Tartus. 1944. aastal põgenes Rootsi, kus pühendus täielikult kunstiloomingule. Tema töid on varem Akadeemias ilmunud nr 4, 2004; nr 6, 2007 ja nr 5, 2013.

ÕIED MURTUD VAIMUST

Mõtteid modernistliku muusika filosoofiast ja Arvo Pärdi muusikast

Joonas Hellerma

Kes tahab osa saada kõigist hüvedest, peab aeg-ajalt oskama olla väike.

*Friedrich Nietzsche*¹

I. LASKUMINE VAIKUSESSE

Kuulake vaid seda lõppu, kuulake koos minuga: üks pillirühm teise järel astub tagasi ja mis üle jääb, millega teos lõpeb, on tšello kõrge g, viimane sõna, viimane võbelev heli, mis *pianissimo-fermate*'s kustub. Seejärel pole enam midagi; ainult vaikus ja öö (Mann 1987: 437).

Nõnda kirjeldab Thomas Mann helilooja Adrian Leverkühni viimast heliteost — “Doktor Faustuse nutulaulu” — oma romaani *Doktor Faustus* lõpulehekülgedel. Selle nutulaulu järkjärguline hääbumine märgib alistumist lootusetusele, kukkumist sügavale lepitamatu süü kuristikku. Ainult muusikale järgnevas vaikus jääb midagi justkui alles, “mida ainult hing veel kuulatleb” ja

Tekst on algselt kavandatud Arvo Pärdi Keskuse korraldatud rahvusvahelise teaduskonverentsi “Arvo Pärt: mõttemaastikud” jaoks, mis leidis aset 17.–18. oktoobril 2025 Arvo Pärdi Keskuses. Konverentsi ettekandes oli see ingliskeelne ja oluliselt lühendatud.

¹Friedrich Nietzsche, “Der Wanderer und sein Schatten”, § 51 (vt Nietzsche 1988: 576).

mis seisab kui “tuluke öös”. See trööstimatu kahetsus võrsub helilooja sõlmitud paktist kuradiga, kes pakkus talle abikäe enese teostamisel heliloojana. Ent helilooja ei saa vaatamata oma edule lahti süükompleksist, mis viimaks vallandubki trööstimatus nutulaulus. Lisaks on tollel nutulaulul ka laiem taust: teos oli kirjutatud Beethoveni 9. sümfoonia vastandiks. Beethoveni viimane sümfoonia oli vabaduse ja geniaalsuse apoteoos, suur rõõmupidu, milles kinnitati uue ajastu võitu kogu eelneva ajaloo üle: vabaduse teokstegemist, vabanemist tagurlikest ühiskondlikest ja religioossetest köidikutest, suurt humanismi triumfi, mis muusikas tähendas autonoomset tervikteost, kordumatut orgaanilist totaalsust, mis määratleb oma arengu ja vormilise kuju ainult seestpoolt lähtuvast tungist. “Doktor Faustuse nutulaul” märgib seevastu selle üleva vabadusepaatose nurjumist, justkui oleks beethovenlikus vabaduse deklaratsioonis olnud mingisugune varjatud pimenurk, saatuslik viga, mis ei lasknud ette näha seda, mis tegelikult tuli: kristlik-humanistliku ideaali jõuetuks osutumist Esimeses maailmasõjas ja selle täielikku pankrotistumist Teise maailmasõja varemetel. “Doktor Faustuse nutulaulu” ja Beethoveni 9. sümfoonia kontrasti asetamine on seda enam tähenduslik, et ka Beethoven ise pole olnud demonlikkuse kahtlusest päriselt vaba. Nii oli näiteks Ernst Bloch oma muusikafilosoofilistes arutlustes Beethovenit nimetanud “lutsiferlikuks vaimuks”, kelle kõike kokkusulata, rütmidest tulvil heroism oli kristlikust maailmapildist juba kahtlaselt kaugel (Bloch 1974: 46).

Tegelikult oli beethovenlik muusikaideaal kahtlaseks muutunud juba enne Esimest maailmasõda toimunud modernistlikus kunstiuuenduses. Thomas Manni romaani ajaarvestuses seega juba enne saatuslikku lepingutegemist, milles kurat meelitab Adrian Leverkühni sõnadega: “Helilooming ise on raskeks muutunud, meeletult raskeks” ja lisab: “täiuslik, endassesulgunud teos kuulub traditsioonilisse kunsti, emantsipeerunud kunst eitab seda” (Mann 1987: 218). Niisugune emantsipeerunud kunst seisnes ennekoike eksperimenteerimises atonaalse muusikaga ja kriitikas, millega atonaalne kõlaesthetika eemaldus tonaalsest, heakõlalisuse printsiipidele toetunud klassikalisest harmooniaõpetusest. Modernistliku muusika apologeet Theodor Adorno, kes oli *Doktor Faustuse* kirjutamise juures Thomas Manni muusikateo-

reetiline nõustaja, pidaski tonaalse muusika üheks keskseks probleemiks üksikhelide allutatust tervikut määratlevale tonaalsuse printsiibile. Tonaalses süsteemis on helid allutatud neid justkui ülaltpoolt organiseerivale heakõlalisuse diktaadile, mis pärssis üksikhelide individuaalset väljendusjõudu. Enim ahistas selline lähenemine dissonantseid kõlaühikuid, mis tonaalses süsteemis nõuavad lahendamist konsonantsi ehk kooskõlasse. Nii on traditsiooniline muusikateos sisemiselt hierarhiline, tema üksikosad ei ole igäiks omaette väärtuslik, vaid neil on väärtust ainult nii palju, kui võrd nende abil ja toel luuakse *näivust* heakõlalisest ja lõpetatud muusikalisest tervikust. Modernistlik atonaalsus vastandub tonaalsele jõukesmele muusikateoses ja püüab anda võrdset kaalu nii konsoneerivatele kui dissonaerivatele helidele, millega on seotud ka Arnold Schönbergi sõnastatud nõndanimetatud dissonantsi emantsipatsioon.

Kui kurat sõlmib Adrian Leverkühniga oma saatuslikku kokkulepet, on modernistlik ja avangardne muusika tonaalsuse köidikutest juba välja murdnud: “Lubata on veel üksnes mittefiktiivne, mittemänglev, moonutamata ja kirkastamata valuväljendus oma reaalsel hetkel” (samas: 220). Valu esindabki kõige vahetumalt dissonaeriv kõlaühik, mis pärast Teist maailmasõda tähendas Adornole juba muusika ainuvõimalikku legitimeerijat: igasugune näivus ilust, harmooniast ja lõpetatud tervikust on kunstis kohatu ja ebaetiline, sest maailm, mis on täis valu, ei tohi endale luua kujutelmi vastupidisest: “Mida radikaalne muusika tajub, on lohutud kannatused. Inimese kannatused on jõudnud punkti, mis näivust ja mängu enam ei võimalda” (Adorno 2020: 47). Ainult *valu* meenutamine ja valu kaudu maailma kritiseerimine saabki nüüd selleks üheks tulukeseks, mille ümber kunsti ja muusika progress veel koonduda saab. See on valu, mida ei lahendada kooskõlla või panoraamsesse tervikumuljesse, sest sellega lootsime ainult järjekordse näivuse lepitusest või lunastusest, mis eirab tegeliku maailma lahendamatu vastuolusid, selles ilmneva kurjuse ja faktiliselt aset leidvate kannatuste reaalsust. Kui keelata ilu, siis võetakse ka võimalus iluga petta.

Niisugune ajalooteadlik avangard ei suutnud aga murda traditsioonilises kõlaestetikas juurdunud kuulamisharjumusi. Atonaalse muusika sügavam eetos, selle ajalooline tähendusrikkus

oli ligipääsetav ainult elitaarsele, ajalooteadlikule ja pühendunud kuulajate ringile, kes oskasid ennast asetada uuele, modernsele positsioonile, tajudes uue muusika progressiivsust ning sellesse kätketud kriitilist potentsiaali, mis hõlmas igasuguse konformsuse ja mugandumise kriitikat. Lisaks oli uue muusika kompositsioonitehnika muutunud varasemaga võrreldes palju formaalsemaks ja tehnilisemaks (“Igal silmapilgul nõuab tehnika kui tervik, et ta [helilooja] tema vastu õiglane oleks ja ainuõige, sel silmapilgul lubatava vastuse annaks” (Mann 1987: 219)). Ja just seda nõrkust esile tuues pakubki kurat Adrian Leverkühnile kokkulepet: ta lubab teha Leverkühni muusika elamuslikuks ja tugevaks, anda sellele jõu. Kui midagi mõjub meie *tunnetele*, siis on demoni töö õnnestunud: “See, mis sind ülendab, mis su tundele rohkem rammu, jõudu ja väge annab, pagana pihta, see ongi ju tõde — olgu ta vooruslikust vaatenurgast vaadatuna või kümme korda vale” (samas: 221). Kurat kosib Leverkühni populistliku riukaga. Ta annab helilooja käsutusse tunnete mõjutamise kunsti — mitte *logos*, vaid *pathos* on võti inimeste hingeni. Ja selle jõu Leverkühn tõepoolest ka saab: romaanis kirjeldatakse lisaks nutulaulule pikemalt Leverkühni suurteost “Apocalypsis cum figuris”, milles on monumentaalsel ja kõikehaaraval viisil põimitud muusikaajaloost pärit stiilivõtete paljus, nii tonaalne kui atonaalne, konsoneerivad kui ka dissonantsile rajatud kõlaregistrid. Seega haarab Leverkühn oma muusikasse nii traditsioonilise kui ka avangardse. Ent Leverkühni südametunnistus murdub. “Doktor Faustuse nutulaul” tema viimase teosena (milles on kasutatud ka dodekafoonilist kompositsioonitehnikat) tähistabki seepärast viimaks kõige lõppu: see on ühtpidi katse kahetseda pattu, mis on tehtud iseenda vastu, aga ka kristlik-humanistliku vabadusideali vastu. Leverkühn on kõik reetnud, andnud oma hinge demoni meelevalda ja lasknud ennast juhtida kurjuse jõududel. Leverkühni isiklik patukahetsus on ühtlasi sümbol kollektiivsest patukahetsusest, sest niimoodi loodud kunst ei olnud suuteline ühiskonda tabanud katastroofe ära hoidma — helilooja oli suuteline looma küll ülevaid ja mõjuvaid teoseid, ent moraalset täiustumist või humansemat ühiskonda ei sündinud, selle varjus arenes hoopis barbaarne ja primitiivne jõukultus, mis viis ühiskonnad moraalse laostumiseni.

Niisugune trööstitu situatsioon, mis suubub patukahetsuse vaikusesse, ei jäta enam moraalset õigustust taassünni visioonile. Kannatuse ja häbi koorem on selleks liiga suur. Selles kriisis saab ainsaks mõeldavaks eetoseks, kultuuri jätkumise tingimuseks ja õigustuseks “öine valvamine”, *vigilia*: vältida mineviku kordumist, selle taastulekut. Adorno esitatud avangardse muusika õigustuse keskmeks saab seepärast kriitiline tõrjemehhanism: umbusaldada totaalseid tervikuid, näivat ilu, klassikalist harmooniat, heakõlalisust. Siin on püsivaks kriitiliseks toiminguks traditsioonilise heakõlalise esteetika ajalooline relativeerimine: tegu ei ole mitte metafüüsilistel kategooriatel rajaneva muusikaga, vaid ajaloolistel ja seega ajutistel kategooriatel põhineva kunstiga, mida tuleb ennekõike kritiseerida. Varasem klassikaline muusika oli rajatud kaasavale ja didaktilisele alusele: tema peamiseks ülesandeks oli ehitada positiivset kaemust, luua ja ilmutada tähendust. Nüüd oli tõeliselt progressiivne muusika aga niisugune, mis pidi rõhutama selle kõige kuulumist minevikku, avastada tuli uut territooriumi ja valvata selle üle, et ei eksitaks tagasi vanade võtete juurde, mis tähendaks illusoorse ja moraalselt eksitava kunsti taasloomist.

Seepärast jääb modernistlik muusika seotuks ajalooliste tabudega: ta ei tohi tagasi pöörduda beethovenliku tonaalse ja tervikut ülistava kõlamaailma juurde. Ainus progress saab lähtuda atonaalsuse edasisest avastamisest, sellesse süvenemisest: “uus muusika registreerib vastuolu reaalsusega talle iseloomuliku teadvuse ja kujundite abil. Sellisest lähtepunktist teravdub ta teadmiseks” (Adorno 2020: 123). Esteetilise heaolu saavutamine on pigem taunitav, seevastu on oodatud ja soositud intellektuaalne ja mõisteline selginemine, kriitilisuse teravnemine. Muusika peab looma uut teadmist, mis seisneb ennekõike ühiskondliku ja ajaloolise situatsiooni teadvustamises, kus kõige olulisem on varakult diagnoosida ja nõrgestada mistahes vabadust ohustavaid võimuilmanguid. Seal, kus võim toodab lummust ja hüpnooti, peab muusika tootma katkestusi ja vastuolusid.

Niisuguses kriitilises aktiivsuses avaldub ühtlasi jätkuv vitaalsus, milles võib ära tunda beethovenliku vabadusejanu viimast reservi. Sellekohaselt on Beethoven alatise emantsipeeruja võrdkuju, kelle jaoks vabadust ei ole teisiti kui pidevalt edasi liiku-

des. Ülim autonoomia avaldub iseendale reeglite kehtestamises, mida arengu käigus üha ümber defineeritakse ja uuesti luuakse. Subjektiivne vaim peab pidevalt triumfeerima enda loodud teoste üle, need ei saa kunagi olla lõplikud tähenduse varjupaigad, vaid ainult pulseeriva ja tõtliku vaba vaimu eneseväljendused.² Adorno jaoks oligi Beethoven omas ajas õigustatud, tema valmisolek pidevalt muutuda ja edeneda oli ühtlasi märk kriitilise vaimu ülimuslikkusest. See on vaim, mis ei loo endale puuslikke. Beethoven viib tonaalsuse oma viimaste järeldesteni ja ainus viis temaga järjepidev olla on jätkata progressi teisel pool tonaalsust, uue atonaalse muusika arendamisel. Me ei jaga küll enam Beethoveni veendumust inimliku pürgimuse jumalikust tähendusest, protestantlikku usku inimese sisima subjektiivsuse identsusest jumaliku vaimuga, aga väljaspool kõiki ideoloogilisi kujutelmi on beethovenlik rahu ja kriitiline hoiak, tema edasiminekutung siiski hinnatav ja jätkatav: “vastupanu ületamises seisneb vaimu ainus mõte” (Adorno 2020: 27).

Kriitika, mis oli suunatud totaalsete ja hierarhiseerivate tervikute vastu ja mis modernses muusikas väljendus ennekõike tonaalsuse ületamises, tõi muusikalise tähelepanu tagasi selle elementaarse ühiku juurde: ühe heli monaadilisus, selle taandumatu esmasus enne mistahes suuremat kooslust või muusikaliste suhete võrgustikku.³ Adornolikus käsitluses on niisugune heli ennekõike vastupanu funktsioonis: tema ülesandeks on eitada alluvust, olla alternatiiviks totaalsusele. Selles mõttes on üksik heli esmalt negatsioon, segaja, ta on liivatera mistahes leviaatanlikus masinavärgis. Konsonants kaotab siin oma eelised, tähelepanu vääriavad ka kõik sekundaarsed või dissoneerivad toonid. Niisugune üksik heli tõuseb sümboolsel tasandil esile kui protestija, kus iseäranis dissonantsetel elementidel on kanda võtmeroll: “Dissonantsi-

²Samast seisukohast hindab Adorno ka näiteks J. S. Bachi muusikat: see suutis ületada ja edasi viia kõiki kaasaja poolt etteantud muusikavorme, vt Adorno 1997: 215.

³Võrdluses Beethoveniga kirjeldab Adorno uue muusika keskse probleemina just muusikalise keele kui sellise problemaatilisust, selal kui Viini klassikud lähtusid ajalooliselt antud muusikalisest situatsioonist, mida nii radikaalselt ei vaidlustatud. Vt Adorno 2004: fragm 140–141.

dest on saanud objektiivse protesti märgid” (Adorno 2020: 87). Dodekafoonia, serialism või aleatooriline kompositsioonitehnika püüavad kõik mõtestada lähenemist helile posttonaalses võtmes. Sellistes kompositsioonides ei ole helidel enam niisugust orientiiri nagu tonaalses kompositsioonis: “Niisugune muusika lähtub igal ajahetkel võrdsel kaugusel olevast keskpunktist. Seepärast kaotavad vormilised konventsioonid, mis varem on seda kaugust reguleerinud, oma tähenduse” (samas: 63). Muusikal ei ole niisuguses kompositsioonis enam selgelt tajutavat suunda või lähtepunkti, kõlapilt võib olla küll kontrastne ja dünaamiline, aga ühtlasi mõjuda kaootilise või juhitamatuna. Adorno märgib lisaks oma uue muusika filosoofias, et uus muusika on “tihedalt seotud nutu päritoluga” (samas: 126). Lohutus- ja lahendustunnet mittepakkuv kõlapilt kannab tema arvates lamentatsioonilist allteksti: see on ühelt poolt nutt, mida nutab iga heli, mis on esimest korda vabadusse pääsenud. Aga Adorno ei ütle, et see nutt lähtub vabanemise õnnest. Pigem vastupidi, helirea kõik toonid küll vabanevad ja iseseisvuvad, aga ruum, kuhu nad lahti pääsetakse, võtab neid sealsamas vastu mornilt ja tõsiselt: rõõm ei ole siin lubatud, on vaid kannatuse tunnistamine, mida ei kergenda ka äsja kätte võidetud vabadus. Nii on uue muusika kompositsioon küll iseseisvumisvaimust kantud, aga selles teostatud muusikaliste algelementide vabanemine on mõrumaiguline. Siin tunnistatakse küll iga heli iseväärtust, aga rohkem ei ole lubatud: vabadus jääb desorienteerituks, sellel puudub selgelt määratletud siht, kuuluvus või tähendus. Tema tähtsaimaks funktsiooniks on negatsioon, eitus. Emantsipeerunud dissonants jääb filosoofilises mõttes dissidentlikuks figuuriks, kodutuks, kelle jaoks igasugune kuuluvus ja kaasatus jääb problemaatiliseks. Aga talle on keelatud ka lõplik alistumus. Just nagu on inimese olemist määratlenud filosoof Max Scheler: inimene on elu askeet, ei-ütlemissuuteline (*der “Neinsagenkönner”*), ta on “igavene protestant mistahes pelga tegelikkuse suhtes” ja “igavene Faust” (vt Scheler 2007: 61–62).

Nii avaneb läbi adornoliku prisma uue muusika vastuoluline situatsioon, mis on ajalooliselt traumeeritud, traditsioonikriitiline ja sellest lähtuvalt seotud mitmete esteetiliste tabude ning imperatiividega. Vaatamata oma südikale ja kohkumatule kriitikale ise-

loomustab seda situatsiooni metafüüsiline pettumus ja orientatsioonikriis. Uus muusika on selles õhustikus enda kanda võtnud “maailma kogu pimeduse ja süü” ja kriitika tõttu, mille ta suunab “mõttetuks muutunud maailmale”, ootab teda lõpuks paratamatu “absoluutne unustusse vajumine” (Adorno 2020: 131). Just nagu keegi ei tahtnud kuulda ka Adrian Leverkühni viimset ülestunnistust.

Ka Arvo Pärt oli üks neist modernistlikest heliloojatest, kelle muusikaline väljendus keerles kõigepealt selles avangardses uue muusika voolus. Pärt komponeeris muuseas nii dodekafoonilises kui serialistlikus tehnikas, kuid hästi on teada, et avangardsed lähenemised pärast esialgset katsetamist ja praktiseerimist Pärti ei rahuldanud. Ent Pärt jääb truuks modernistlikust muusikast lähtunud huvile muusika elementaarsete kõlaühikute vastu. Tema muusika ühe alguspunktina võibki näha ühe heli käsitlemise probleemi. Arvo Pärdi juures antakse heli-monaadile uus tõlgendus. Ühe heli määratlust, selle kvaliteeti ja tähendusrikkust ei käsitleta Pärdi *tintinnabuli* kompositsioonides enam ainult üksiku heli vabaduse ja autonoomia kaudu. Aga Pärt ka ei kõrvalda ega eira seda vabaduse kihistust. Õieti toob ta sellele lisaks mõõtme, mida Adorno uue muusika käsitus ei pidanud mõeldavaks: modernismi põhisisuks peab Adorno emantsipatsiooni ehk — kui järgida selle termini ladinakeelset tausta — lahkumist isakodust, s.t vanast tonaalsest muusikakirjutamise raamistikust. Pärdi *tintinnabuli*-lähenemist ei tuleks tingimata võtta kui ühe heli tagasitulekut isakodu. Küll aga lisab ta modernistlikule vabadusenõudele teatud orienteeriva mõõtme ja sellega koos ka sügavuse niisugusel viisil, mida senine muusikalise progressi nõue ei osanud arvestada.

II. TÕUSMINE VAIKUSEST

Nagu Arvo Pärdi esimene terviklik *tintinnabuli*-teos on lühike klaveripala “Für Alina”, nõnda on ka esimesed Arnold Schönbergi täiesti atonaalsed teosed miniatuursed “Kolm klaveripala” (*Drei Klavierstücke*, op. 11). Kui “Für Alina” meloodia pärineb Arvo Pärdi töövihikutest, kuhu ta pani kirja askeetlike meloodiaharjutusi, pöördudes niimoodi tagasi elementaarsete

muusikaliste elementide juurde, siis sarnast suundumust elementaarsusele on Theodor Adorno esile toonud ka Schönbergi atonaalsete klaveripalade juures, märkides, et need “šokeerisid kuulajaid pigem oma primitiivsuse kui komplitseeritusega” (Adorno 2020: 46, märkus). Niisuguse tõlgenduse järgi on tonaalse muusika modernistlikus ületamises omapärane ambivalentsus, kus korraga saavutatakse edasiminekuks, mida võib ühtlasi aduda ka tagasipöördumisena tonaalsuse-eelsesesse kaootilisemasse ja ürgsemasse kõlaruumi:

Dissonantne kooskõla võrreldes konsonantsega pole mitte ainult diferentseeritum ja progressiivsem, vaid enamgi veel, ta kõlab, justkui ta polekski allutatud tsivilisatsiooni korrastavale põhimõttele, justkui ta oleks vanem kui tonaalsus ise (samas: 46).

Selles Adorno arusaamas mängivad kaasa mitmed eeldused, ennekõike seisukoht, et atonaalsus laseb esile tulla sügavamal psüühilisel kihistusel, kus “registreeritakse muusika väljendusvahenditega ehedal kujul alateadvuses peidus olevaid šokke ja traumasid” (samas: 44). Sellise tõlgenduse järgi on Schönbergi atonaalne läbimurre ühtlasi pöördumine psüühika sügavama ja stiihilisema kihistuse poole ja on niimoodi võimeline väljendama inimliku hingeelu väljatõrjutud või alla surutud eluavaldusi. Schönbergi uus muusika tungib justkui sügavamale inimliku subjektiivsuse sisemusse, kuhu on tõrjutud psüühika instinktiivne, seksuaalne ja arhailine kihistus, mida traditsioonilised heliloometechnikad ei olnud võimelised vahetult väljendama. Atonaalsus annab nendele allasurutud elementidele väljenduse ja hääle.

Kui modernistliku muusika filosoofia rõhutas selle muusika erinevust ja alternatiivsust võrrelduna traditsioonilisega, siis Pärdi muusika ei otsi võimalust traditsiooni sellises mõttes ületada või minevikku jätta. Ta ei näe traditsioonis põhimõttelist segajat ega lõpetatud ajaloolist paratamatust. Traditsiooni tegelikult probleemiks ei ole mitte tema avaldatav surve teatud kanoonilistes piirides musitseerida, vaid tema heitlikkus oma algsete printsiipide ja lähtekohtade ehedal kujul säilitamisel. Traditsiooniga ei tule mitte võidelda, vaid seda uuesti tundma õppida, mis tähendab kõigepealt *tagasiliikumist* seda algselt motiveerinud pürgimuste juurde. Arvo Pärdi muusikalise mõistmise juures mängib seepärast olulist rolli vanamuusika pärandi ja gregooriuse laulu pühen-

dunud uurimine ning tundmaõppimine.⁴ See on ühtlasi pöördumine selle konteksti juurde, millest lääne muusikatraditsioon on välja kasvanud — ühehäälnelise gregooriuse laul liturgilise lauluna.

Oma ühehäälses askeetlikkuses on gregooriuse laul omamoodi kontrapunktiks modernse muusika püüdlusele õppida tundma helide tähendust nende esmases antuses, väljaspool tonaalset hierarhilisust. Ent gregooriuse laulu juures ei ole esmane üksikute nootide või lauldud silpide eraldiseisev autonoomia, vaid nende funktsioon liturgilises rituaalis: tuua kuuldavale *tekst*, võimendada ja süvendada lauldava teksti tähendust. Sellise laulu peamiseks mõtteks ei ole muusikaline väljenduslikkus, vaid liturgial osaleja kaasamine, tema vaimuliku elu ergutamine ja intensiivistamine. Liturgilist laulmist ongi seepärast alati saanud omapärane vastuolu. See peab küll häälestama kõigi osavõtjate vastuvõtlikkust liturgilisele pühadusele, ent ei tohi samas olla üleliia tundeid stimuleeriv, mis võiks teenistust hoopis segada. Liturgia on kristliku elu *vita contemplativa* erinevalt inimese ilmalikust elust, *vita activa*'st. Selle keskmes on Kristuse meenutussündmus (ἀνάμνησις), mis lähtub püha õhtusöömaaja motiivist Uues Testamendis ("Seda tehke minu mälestuseks!"). Liturgilise meenutussündmuse kõrgeimaks elemendiks on *tänu* (εὐχαριστέω) veini ja leiva eest, mis tähistab ühtlasi tänu Jumala ees, kuivõrd liturgilises toimingus on inimesel võimalik kogeda ja osa saada üleloomulikust jumalikust kohalolust, mis on talle seejärel toeks ka *vita activa*'s, inimese isiklikus ja igapäevases elus. Missa teenibki viimselt rahunemist ja kergenemist, inimese võimalust minna "jumala rahu" (millele viitab ka sõna *missa* ladinakeelne tähendus 'vabaks antud', 'minna lastud').

Psalmide ja teiste pühade tekstide ning usuvormelite liturgilisel laulmisel ei ole probleemiks tekstide tõlgendamine ja väljendamine mingil originaalsel või väljendusrikkal viisil. See oleks vajalik juhul, kui teksti tähendus oleks iseenesest problemaatiline või ebaselge. Ent liturgia kontekstis ei ole tekstide tähendus

⁴Pärdi uurijad ei ole siiski täiesti ühte meelt, kuidas täpselt ja kui ulatuslikult Pärt gregooriuse lauluga tegeles. Küll on helilooja seda ise tunnistanud ja gregooriuse laulu alustrajav mõju on Pärdi puhul siiski väljaspool kahtlust. Vt Lingas 2021.

probleemiks. Vastupidi, nende tähenduses ei kahelda, tekstide püha staatus on väljaspool küsimust. Ainus probleem on tekstide väljaütlemine, tekstide kuuldavaletoomine, nendega suhte saavutamine ja nende tähenduseni tõusmine. Gregooriuse laulu muusikaline artikuleerimine ei lähtunud mitte niivõrd teksti hermeneutilisest tõlgendamisest kui teksti grammatilisest ja keelelisest struktuurist. Laulja keskendumine süllaabilisele artikulatsioonile moodustab lauljapoolse pingutuse, et ilmutada ja liigendada teksti kätketud liturgilist (objektiivset) tähendust. Kui Pärt pöördub tagasi gregooriuse laulu ja sellest arenenud polüfoonia poole, siis võtab ta ühtlasi omaks gregooriuse laulu artikuleerimise ülesande: kuidas anda edasi teksti tähendust nii, et avalduks selle liturgiline iseloom, tema sakraalne algupära. Pärdi töövihikud sisaldavad psalmide lugemisest lähtuvalt ühehääelseid viise, mida kannustab vajadus saavutada tunnetuslik ühendus liturgiliste tekstide sakraalse iseloomuga. See psalmide ja palvete korrutamine, nende keelelisest struktuurist lähtuva muusikalise vaste otsimine on oluline osa Pärdi muusikast laiemalt — ehkki ta on kirjutanud muusikat missale ja komponeerinud rohkesti sakraalset vokaalmuusikat, on tema loomingus tekstide formaalset struktuuri kasutatud ka instrumentaalse muusika komponeerimise lähtekohana (vt Rosma jt 2014). Muusika orienteerib ennast siin pühakirjast pärit ja kirikutradsioonist lähtuvale pärimusele. See on tagantjärele vaadeldav eksperimenteerimise ja praktikumina liikumaks tagasi algse liturgilise kogemuse suunas, mõtestamaks muusikat lähtuvalt liturgilisest alglaulust, mille keskmes on *sõna*. Kui probleemiks pole mitte sõna ise, vaid selle ütlemine, selgitab see ka vaikuse ja salajasuse oreooli Pärdi muusika kohal: mitte igasugune ütlemine või artikulatsioon ei sobi teksti kuuldavale toomiseks. Tekst ise peab seda protsessi juhtima, artikulatsioon sõltub teksti tajumise ja lugemise õnnestumisest, mis pole kunagi lõpuni kindel. Seepärast on vaikus ja sellega seotud askees oluliseks, lausa praktiliseks tingimuseks sõnale lähenemisel.⁵

⁵Siin on paralleele Martin Heideggeri keelekäsitusega, kus keel on “olemise koda” ja inimese kõnelemist mõistetakse “vastamisena keelele”, s.t kõnelemise esimeseks tingimuseks on keele kuulmine, keelele andumine, mille üheks tingimuseks on vaikus (Heidegger räägib näiteks “vaikuse helast”). Heidegger ei maini selles kontekstis küll kunagi

Teatavas mõttes pole filosoofia kunagi päriselt suutnud lahendada *vita activa* ja *vita contemplativa* püsiva ühendamise probleemi. Aristoteles nimetas küll βίος θεωρητικός'e kõige ihaldusväärsemaks eluvormiks — see on filosoofiline jumaliku maailmakorra vaatlemine ja tunnetamine —, aga tema eetika keskendus tegelikult ikkagi suuresti praktilise ja toimeka inimese kujundamisele. Tuleb küll “teha kõik, elamaks kõige tähtsama järgi”, kuid inimeses on seda ainult “vähesel määral” (vt Aristoteles 2007: 1178a1). Aristotelese eetika järelduseks kujuneb, et kõige enam aitaks tegusat ja kontemplatiivset elu ühendada *enese piiramine* ja *taandamine* ülemääraste vajaduste survest, tungidest ja soovidest, et oleks aega ja rahu tolle “vähesel” jaoks, millele keskendumine ja pühendumine on elus kõige rahuldusttoovam.

Aristotelesest lähtudes arendab ka Aquino Thomas arutlust *vita activa* ja *vita contemplativa* vahekorra oma *Summa Theologiae*'s. Temagi peab kontemplatsiooni kõrgemaks ja olulisemaks, sest selles vaatlleb inimene tõde ja hoiab tunnetuslikku ühendust oma loojaga.⁶ Ennekõike näeb Thomas seesuguse kontemplatsiooni avaldumisvormidena piiblilugemist ja palvetamist. Ent sarnaselt Aristotelesega tunnistab ka Aquino Thomas, et kontemplatiivset ideaali ei saa lõpuni teostada, sest tõeliselt avaneb *vita contemplativa* objekt meile alles igaveses, surmajärgses elus. Nii nagu ka Paulus oma kirjas korintlastele tõdes: “Praegu me näeme aimamisi nagu peeglist, siis aga palgest palgesse” (1Kr 13:12). Inimene jääb oma vaimulikus elus püsimatule alusele, pürgimuslikku või taotlevasse seisundisse, kus pühakiri, psalmid, palvetunnid ja liturgia on küll olulisteks instrumentideks, ent oma *conditio humana*, inimliku seisundi tõttu jääb tema maapealset elu (*vita activa*) ja pühalikku elu (*vita contemplativa*) saatma habras ja inimlikust vaatekohast ebakindel, pidevat kinnitamist ja uuendamist vajav ühendus. Filosoofiline, eetikast lähtuv antropoloogia on pidanud enesega piirdumist ja askeetlikku elulaadi nende kahe liini ühendamise kõige paremaks tagatiseks, millele toetub ka

konkreetseid tekste või pühakirja, ent ta eeldab keele iseseisvust ja anust enne inimesepoolset kõnetegu.

⁶St Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, Secunda Secundæ Partis, Quaestio 179–182 (vt Aquino Thomas 2006).

hilisem kristlik antropoloogia, toonitades lisaks vajadust armastusest (*caritas*) lähtuvate tegude ja seesmise hoiaku kaudu tuua inimese horisontaalne ja vertikaalne pürgimus ühtsesse seosesse.

Keskaegse ühehäälse ja kirikliku polüfoonilise laulu juures väljendub *vita contemplativa* esmasus pühakirjale orienteerituses, kus domineerib heakõlaline lineaarsus, nii et vokaalsetes liinides puudub psühholoogiline dramatism, vaid püüeldakse justkui ruumilise kõrguseni ja mitte ajalise ammendavuseni. Keskmes ei ole veel laulva või musitseeriva subjekti surelik ja ajalik käekäik, selle käekäigu jälgendamine või mudeldamine, vaid tema püüdlus kehastada ja vahendada lauldavat (jumalikku) sõna, saavutamaks seeläbi vaimulikku, kirkastavat toimet. Vahest kõige tuntavamalt võib *vita contemplativa* ja *vita activa* hierarhia muutust aduda üleminekus renessansi polüfooniast barokki, kui muusika muutub küll dünaamilisemaks ja kõlapildilt mitmekihilisemaks, ent keskendub nüüd palju selgemalt inimese tundeelu ja tema hingeelu dramatiseerimisele. Friedrich Nietzsche on ühes oma aforismis võrrelnud renessansieelse ja vararenessansi polüfoonia mõju kuulajale teadusliku naudinguga (*wissenschaftliche Lust*), mida kuulajale pakkusid selle harmoonilisused peensused. See tähendab, et liturgiline polüfoonia ei pidanud ärgitama tundeid ja neist lähtuvat psühholoogilist eksalteeritust, vaid muusikaline akt oli suunatud "teaduslikule" kaemusele, milles esitati universaalsed, kosmilise ja jumaliku korra mudelit. Nietzsche vastandab seda baroksele ooperile, mis kujunes alternatiiviks liialt kalkuleeritud ja rafineeritud polüfoonilisele kõlapildile, esindades palju meelelisemat ja ilmalikule inimesele arusaadavat muusikalist draamat, mille algupäraks oli antiikne muusade laul.⁷

Hästi ilmestab üleminekut keskaja liturgilise algupäraga muusikast uusaja barokkmuusikale omane *basso continuo*, muusikat pidevalt saatev bassiliin, millega ilmub muusikasse telluurne, gravitatsiooniline element, võimaldades senisest palju tõtlikumat, pulseerivat ja narratiivsemat kõlapilti. Ehkki keskaegse muusikalise mõtlemise pärand ei kao muusikast kunagi täielikult, võib ometi öelda, et muusikas jääb barokiajast alates valdavaks rõhu-

⁷Friedrich Nietzsche, *Menschliches, Allzumenschliches: Ein Buch für freie Geister*, § 219 (vt Nietzsche 1988: 179).

asetus tonaalsetele printsiipidele, dramaatilisusele, narratiivsusele ja subjektiivsusele, mida ei määra enam askeetlik andumine religioossele kaemusele ega pühakirja vaimulikule artikuleerimisele. Sellega teeb muusika omal moel kaasa muutust, mis on iseloomulik suuremale nihkele kesk- ja uusaja eristamisel: absoluudi järkjärguline taandumine, millest vabaks jäetud ruumi hõivab inimliku vaatenurga tähtsuse kasvamine. Absoluut ei ole enam kaheldamatu antus, subjektiivsest lähtekohast võib ta veel olla igatsuste objekt, kahtluste ärgitaja või teaduslik mõistatus. Aga keskeks saab *vita activa*, mis kaotab oma kindla sideme varasema religioosse elu esmasusega.

Siit võrsuvat klassikalise muusika pärandit on Hermann Hesse oma romaanis *Klaaspärlimäng* iseloomustanud kokkuvõtvalt:

Ajavahemikul 1500–1800 loodi ju mitmesugust muusikat, stiilid ja väljendusvahendid olid üpris erinevad, aga vaim, õigemini moraal, oli kõikjal sama. Alati on inimlik hoiak, mille väljenduseks on klassikaline muusika, alati põhineb ta ühesugusel elutunnetusel ja pürib ühesuguse juhusest üleoleku poole. Klassikalist muusikat iseloomustab teadlikkus inimkonna traagikast, inimsaatuses jaatamine, vaprus, rõõmsameelsus (Hesse 1976: 36).

Selle vapruse ja rõõmsameelsuse kõige lihvituma ja tasakaalustatuma väljenduseni jõuatakse Viini klassikute juures, Haydni ja ennekõike Mozarti muusikas. Mozarti muusika vormitäius kannab endas tasakaalustatuse täppistööd, kus söakus, vaprus ja humanistlik rõõmsameelsus peavad pidevalt ohjeldama ning kontrollima kõige all peituvat traagilist elutunnet, surelikkuse alatist varju, mis jääb *vita activa*, toimeka inimese vältimatuks ja lõplikuks väljavaateks. Ent sellele järgnevas beethovenlikus rahunutuses väljendub juba teistsugune, palju faustilikum temperament: inimene ei pea arendama endas mitte niivõrd tasakaalupunkti rõõmu ja kurbuse vahel, arendama selle jaoks täiuslikku vormitaju, vaid pürgima etteantud piiride ületamisele, üritama eneseotsingut väljaspool etteseadud raame. Mitte olemasoleva täiuseni lihvimine, vaid selle uuesti defineerimine saab nüüd jõukeskmeks. Barokist alguse saanud tonaalsusprintsüübid viib Beethoven ammendumise piiridele. Temast jääb veel ruumi hilisematele suurtele sümfooniameistritele, nagu Brahms, Bruckner või Mahler, ent oma revolutsioonilisuses on Beethoveni 9. sümfoonia juba piiridel väl-

jas. Kuni hilisromantismi ei too keegi siia enam põhimõttelist uut määratlust, ehkki lisandub palju uusi, veelgi monumentaalsemaks või detailirikkamaks arendatud sümfooniakooslusi. See-
ga ei saa vorme uuesti defineeriv emantsipatsioon kesta lõputult, see ei saa osutada lõplikuks kreedoks (ehkki Adorno negatiivsuse dialektika on üks loogiline võimalus emantsipatsioonimentaliteeti regressiivses vormis alal hoida).

Niimoodi linnulennult muusikaajalugu silmates nähtub, et Arvo Pärt ühendab traditsiooni alguse selle lõpuga — liturgilise laulu heakõnalisus saab kokku priiks lastud atonaalsete ulguhelidega. Adorno jääb oma uue muusika filosoofias toetuma uusaegsele eeldusele, et inimlik individuaalsus on midagi iseenesest healoomulist, ainuüksi ühiskondlike olude ahistus moonutab ja aheldab tema algse loomuliku priiuse. Vabanedes ahelatest (totalitaarsuse haardest), realiseerib üksikisik oma vabaduse loomuldasa. Ent Adorno jõuab sellega lõpuks ikkagi ainult kannatava subjektini, sest mistahes vabaduse vorm ei vabastada inimest tema *conditio humana*’st — tema surelikest piiridest, moraalsest või tunnetuslikust ekslikkusest. Teda ei saa päästa ka deemon, kellega Adrian Leverkühn teeb lepingu Thomas Manni romaanis. Deemon saab pakkuda ainult hetkelist võimendust, võimuelamust ja valitsemise naudingut. Klassikalise muusika deemonlikku problemaatikat möönab ka Adorno, kui ta arutleb oma Beethoveni fragmentides, et Beethovenis endas on mingi “maa-aluste jõudude” kiht, deemonlik alge (Adorno 2004: 240 jj). Kantist lähtunud geeniuse kontseptsioon on “maa-aluste” deemonlike joontega algusest peale: selle järgi on geenius looduse jõud inimeses, stiihiline ja tundmatu, ent ainsana võimeline tõeliseks poeesiaks, mis ületab käsitöölise keskpärasuse, argimoraali ja käibekujutlused. Geenius on algusest peale eriline, kõrgemal kui tavaline inimene. See geeniuse deemonlik väljavalitus, geeniuses heiaastuv sulam tundmatust jõust saab Manni romaanis lõpuks vabaduse ristipuuks, helilooja huku põhjuseks. Deemonile ei pihita, deemon ei toimetata lunastustööd, ta ootab ainult oma saaki.

Arvo Pärdi *tintinnabuli* komponeerimise meetod, aga ka elufilosoofia vastab omal kombel sellele deemonliku ahistuse all murdunud ja andestuse võimalusest ilmajäänud kannatava üksikhinge sisimale vajadusele. *Tintinnabuli* komponeerimistehnika põ-

hiline kombinatsioonivalem kolmkõla noodist (nimetagem seda *vita contemplativa* tasandiks) ja meloodia noodist (*vita activa* tasand) annab tema muusikateostes resonantsi, milles kannatuse tajumist ja nende reaalsust ei marginaliseerita ega moonutata, neid ei kaeta ega peideta, ka nn emantsipeerunud dissonants jääb siin jätkuvalt iseseisvaks, ent kõlapildis tekib siiski ilmne nihe: kannatust ei võeta ära, aga see muutub valgustatuks, sellele lisandub mingusugune avardav ja kergendusttoov kõlasügavus. Selles kahe liini ühenduskohas Pärdi muusikas saaks sümboolselt näha muusikalist ühendust liturgilise *vita contemplativa* (sakraalne elu) ja igapäevase *vita activa* vahel (profaanne elu), sidudes need ühte valulik-helgesse muusikalisse kreooli. Adornolikus kõnepruugis võiks tekkivat tulemust kirjeldada dialektilise koostoimena, mis ei ole kaugel dialektika hegellikust tõlgendusest: selle järgi ei ole dialektika eesmärk mitte süntees, vaid vastandite alalhoidmine, nende käiguspidamine. Seda võib nimetada müstiliseks ühenduseks, ent sellest ei tohiks järeldada, justkui õnnestuks siin kokku sulada millegi absoluutsega ja subjekt taanduks täiesti. See tooks endaga kaasa dialektilise liikumise lakkamise. Dialektilise suhte eesmärk on eri poolusi just alles hoida ja isegi intensivistada, vastandite kohalolu mõte on mõlema elemendi ergastamine tekkiva *keskme* kaudu. Pärdi muusika omapära avaldub just dissoneeriva, “kannatava” ja konsoneeriva, “lunastava” tajumuse kokkutoomises, lahendamata neid tingimata ühe või teise kasuks. Sellega tekib tema muusikasse omapärane kütkestav lahtisus, vastandite üheaegne kohalolu, mis peaks rahuldama modernistliku muusika kriitilist nõudmist mitte pakkuda konformset esteetilist rahuldust, võimaldades samas siiski luua heakõlalisena tajutavat muusikat. Oluline on siin silmas pidada, et vana kirikulaulu askeetlike tehnikate juurde tagasipöördumine ei teeni misjoneerivat, üheselt mõistetavat usukuulutuslikku eesmärki, mis võiks kiiresti lõppeda ideoloogilises banaalsuses. Kannatuse ei salata maha, aga need pole enam kesksed, Pärt toob nende juurde heakõlalise, lunastava mõõtme, mida modernistlik muusikafilosoofia ei olnud enam võimalikuks pidanud. Seepärast on Arvo Pärdi vaimuliku eeskuju, püha Siluani lause “hoia oma meel põrgus, aga ära heida meelt” isegi võrreldav Adorno mõtlemist läbiva valuteadvusega. Ka Pärt vaatab valuga tõtt, aga see tõtt-vaatamine ei lõpe

eksistentsiaalses absurdis. Iga heli suhe kolmkõlaheli kihistusega annab Pärdi loodud kõlaruumile vertikaalse mõõtme, milles kan-natus maheneb, sest helipilti voolab justkui uus hapnik.

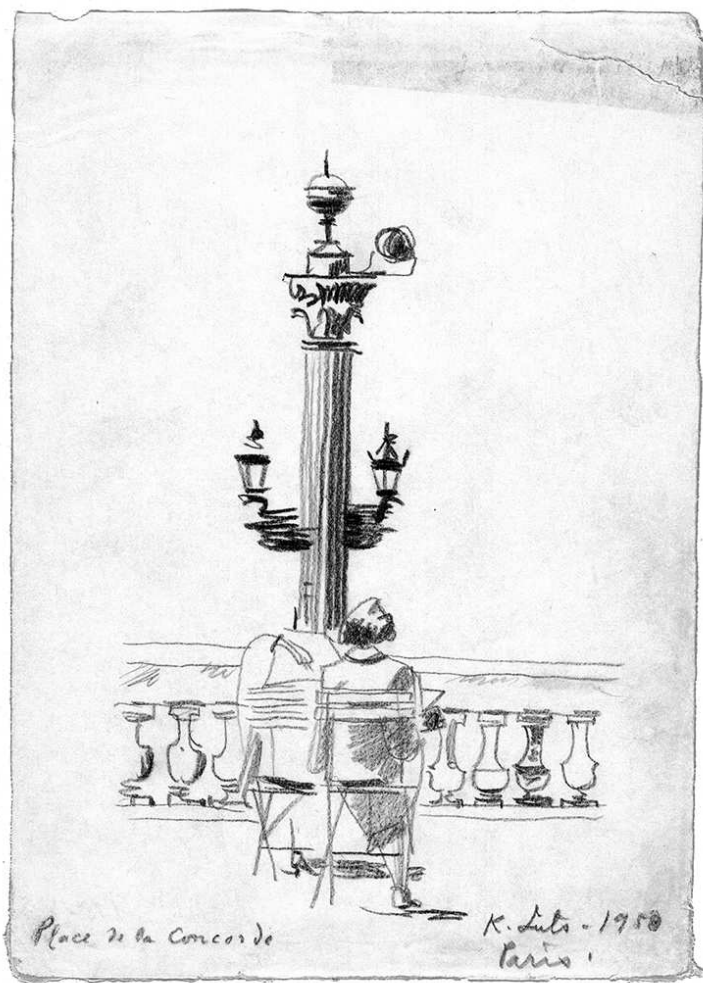
Vaikus, millesse suubus Adrian Leverkühni “Doktor Faustuse nutulaul”, ei ole hauavaikus, sellesse vaikusesse jääb oma pine-vus, “tuluke”, lootusrikkus. Pärdi muusikasse tuleb tagasi vana kristlik antropoloogia. Ta annab modernsele inimesele võimaluse pidada oma hinges privaatset liturgilist talitust, pidada pihti, nutta kahetsuspisaraid või avaldada tänu. Sellega annab Pärt oma muu-sikas võimaluse rohkemaks, kui pakkus eksistentsiaalne masoh-hism, millesse suubus adornolik totaalne kriitika või eksistentsia-listlik absurditunnistus. Patukahetseja psalmis on öeldud: “Juma-lale meelepärane ohver on murtud vaim” (Ps 51:19). Pärdi muu-sika jaatab inimese murtud vaimu. Enamgi veel, ta võib-olla ise-gi nõuab selle vaimu teadlikku murdmist (s.t ennekõike inimliku kõrkuse murdmist). Aga ta töötab ühtlasi, et vaikusesse taandu-nud murtud vaimust võivad lõpuks välja ilmuda õied, mida uue muusika filosoofia enam võimalikuks ei pidanud. Nii on Pärdi looming otsekui kinnituseks, et ka moodne muusika võib avada uksi ja anda elule liturgilist hingamist ajal, kui see tundus veel olevat ainult kauge mineviku eemalduv kumin.

Kirjandus

- A d o r n o, Theodor 1997 [1970]. *Aesthetic Theory*. Trans. Robert Hullot-Kentor. London: Bloomsbury Academic Publishing
- A d o r n o, Theodor 2004. *Beethoven: Philosophie der Musik*. Frank-furt am Main: Suhrkamp
- A d o r n o, Theodor W. 2020 [1949]. *Uue muusika filosoofia*. Tlk Jaan Ross. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- A q u i n o T h o m a s 2006 = St Thomas Aquinas. *Summa Theologiae*. Latin text and English translation. Vol. 46: *Action and Contempla-tion*. Cambridge: Cambridge University Press
- A r i s t o t e l e s 2007. *Nikomachose eetika*. Tlk Anne Lill. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- B l o c h, Ernst 1974. *Zur Philosophie der Musik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp

- Hesse, Hermann 1976 [1943]. *Klaaspärlimäng*. Tlk Helga Kross. Tallinn: Eesti Raamat
- Lingas, Alexander 2021. Christian liturgical chant and the musical reorientation of Arvo Pärt. — *Arvo Pärt: Sounding the Sacred*. P. C. Bouteneff, J. Engelhardt, R. Saler (eds.). New York: Fordham University Press, pp. 220–231
- Mann, Thomas 1987 [1947]. *Doktor Faustus*. Tlk Helga Kross. Tallinn: Eesti Raamat
- Nietzsche, Friedrich 1988 [1878]. *Menschliches, Allzumenschliches I und II*. (Kritische Studienausgabe, Bd. 2.) Hrsg. G. Colli, M. Montinari. München: Deutscher Taschenbuch Verlag; Berlin & New York: de Gruyter
- Rosma, Hedi, Kristina Kõrver, Kai Kuttman (toim.) 2014. *In Principio: The Word in Arvo Pärt's Music*. Laulasmaa: Arvo Pärt Centre
- Scheler, Max 2007 [1928]. *Die Stellung des Menschen im Kosmos*. Bonn: Bouvier-Verlag

JOONAS HELLERMA (1984) on lõpetanud 2006 Tallinna Ülikooli filmi ja meedia erialal, magistrikraad filosoofias (TLÜ, 2009). Alates 2005 Eesti Televisiooni toimetaja, alates 2014 “Plekktrummi” saatejuht. *Akadeemias* avaldanud varem artikli “Hallide päevade aegu” (2024, nr 7, lk 1180–1186) ning järgmised tõlked, kõik koos järelsõnaga: Martin Buber, “Inimese probleem: Väljavaade” (2015, nr 7, lk 1182–1208); Ernst Cassirer, “Riigi müüt” (2019, nr 1, lk 3–28) ja Georg Wilhelm Friedrich Hegel, “Eeskõne *Õigusfilosoofia põhihoontele*” (2023, nr 1, lk 3–25).

KARIN LUTS. Place de la Concorde. Visand. (1950; pliats, paber)

EMPIIRILINE PÕHI

*Anouk Barberousse,
Max Kistler,
Pascal Ludwig*

Tõlkinud Ave Mets

Teaduse eesmärk pole avastada mitte üksikuid ja eraldatud fakte, vaid seaduspärasusi, mida väljendavad *üldised* propositsioonid. Teadusele pole väga huvitav teada, et:

- (1) Selle vedelikutilga ruumala on väiksem kui selle jäätüki oma, mis ta oli enne sulamist.

Selline vaatlus ei ärata teaduslikku huvi muidu kui üldise propositsiooni proovilepaneku kontekstis, nagu näiteks

- (2) Erinevalt enamikust ainetest kasvab vee ruumala tahkumisel ning väheneb sulamisel.

või siis:

- (3) Kõigi ainete ruumala suureneb, kui nad siirduvad tahkest olekust vedelasse, ning väheneb vastupidise muutuse korral.

Teisest küljest ei saa üldine propositsioon pretendeerida teadusliku hüpoteesi staatusele muidu kui juhul, kui teda on võimalik eksperimentides proovile panna. Aga eksperimentid on alati üksikjuhud: üldisest faktist pole otsene eksperiment võimalik.

Le fondement empirique. — *La philosophie des sciences au XXe siècle.* (Champs essais; 3002.) Paris: Flammarion, 2000, p. 9–31, 252–254, 331–333.

© Flammarion, 2000.

Avaldame Flammarioni ja autorite loal.

Peatükkides III ja VI me uurime selle proovilepaneku loogikat: küsimust, millistel tingimustel (1) verifitseerib, kinnitab või toetab hüpoteesi (2), ning millistel tingimustel (1) lükkab ümber (3) või väljendab andmeid, mis on (3)-ga vastuolus. Enne kui küsime, millist rolli mängivad väited [*énoncé*], mis kannavad ette üksikfakte nagu (1), korrapära väljendavate väidete nagu (2) ja (3) õigustamisel, peame uurima üht pealtnäha lihtsat ja fundamentaalsemat küsimust. Kas üksikväidet (1) ei peaks omakorda õigustama? Empiiriliste üksikväidete õigustamise küsimus on fundamentaalsem kui üldväidete õigustamine, kuna esimene puudutab teise üht eeldust.

TEADUSE TÕSIKINDLA ALUSE IDEE JA VIINI RING

Küsimus empiiriliste üksikväidete õigustamisest pärvis Viini ringi aruteludes 1930. aastatel palju tähelepanu. Nendes aruteludes sõnastati põhiseisukohad selle küsimuse suhtes eeskujuliku selgusega. Seega pole nende arutelude olulisemate mõttelõngade taasesitamine huvitav pelgalt ajaloolisest vaatenurgast. Üks viis probleemi sõnastada on püstitada küsimusi selle kohta, millist tähendust on kohane omistada empiristlikule veendumusele, et kõigi meie teadmiste ainus allikas on meeleline kogemus. Mis puudutab vaadeldavate faktide kohta käivaid üksikväiteid, siis näib tõesti, et meil on olemas tõendusmeetod, mis on ühtviisi banaalne ja kindel. Tundub, et ei ole olemas paremat tõendust (1)-taolisele vaatlusväitele kui vaatlus ise, mis on andnud alust tema sõnastamiseks. Mis oleks parem põhjus pidada (1) tõeseks kui see, et ollakse *näinud*, et vedeliku hõivatud ruumala oli väiksem jää hõivatud ruumalast? Aga kuidas täpselt võiks üks *vaatlus*, s.t üks *protsess* või *sündmus* õigustada *väidet* ja selle tõesusse uskumist?

Me näeme, et empiiriliste üksikväidete õigustamine meelekogemuse najal varjab endas tohutut komistuskivi. Kui me ei taha teaduslikke väiteid dogmadena omaks võtta, tuleb olla valmis neid õigustama. Aga kui õigustus toimub argumentidele tuginedes ning loogiliselt kehtiva arutluse kaudu, oleme sunnitud tunnistama, et üksnes *väited* saavad õigustada väiteid. Seetõttu paistab, et nõue, mille kohaselt tuleb õigustada *kõiki* teaduslikke väi-

teid, viib lõpmatusse regressi: kõiki mingi antud väite õigustuseks kasutatud väiteid tuleb omakorda õigustada. Saksa filosoof Fries sõnastas selle probleemi trilemmana¹. Selle trilemma kohaselt tuleb valida üks kolmest seisukohast:

1. **Dogmatism.** Teaduslikud väited või mingi nende alamhulk võetakse omaks ainuüksi neid kohandatud oludes tootnud isikute autoriteedi alusel. Seda autoriteeti omistatakse tüüpjuhul elukutselistele teadlastele.
2. **Lõpmatu regress.** Teaduslike väidete, isegi üksikväidete õigustust pole põhimõtteliselt kunagi võimalik saavutada. Kui ei otsustata meelevaldselt peatuda lõpmatu õigustusahe-la mingis kindlas punktis, ei jõuta kunagi kindlale alusele.
3. **Psühholoogism.** Fries ise valis selle seisukoha. Selle doktriini kohaselt ei saa empiirilisi väiteid õigustada mitte üksnes teiste väidete, vaid ka tajukogemuste kaudu. Friesi järgi annab meelekogemus meile vahetu teadmise. See võib omakorda saada kõigi teaduse sisu moodustavate vahendatud teadmiste õigustuse aluseks.

Viini ringi ühe peategelase, Moritz Schlicki puhul leiame psühholoogistliku seisukoha ühe versiooni. Carnapi ja Popperi pakutud lahendust trilemmale võib iseloomustada kui variatsiooni ideest, et teaduslike väidete empiiriline õigustus sisaldab lõpmatut regressi, mis ei ole vigane.

Dokumendis, mis tähistab filosoofide rühma loomist, mille nimi on Viini ring, nimelt “Viini ringi manifest” aastast 1929 (Neurath jt 1929), ütlevad Neurath, Carnap ja Hahn — kollektiivi nimel, keda nad esindavad — end olevat mures metafüüsiliste ideede taassünni pärast, mis ähvardavad seada kahtluse alla keskse koha, mille hõivab ja peab nende arvamuse järgi hõivama üksnes teadus. Viini ringi filosoofid näevad end õigustavat teaduse ülimuslikkust selles, mis puudutab maailma kohta igasuguste mitte-

¹Trilemma sõnastuse allikas on Jakob Friedrich Fries, *Neue oder anthropologische Kritik der Vernunft* (Fries 1807, korduustrükk: Fries 1967). Popper (1934) tegi selle tuntuks “Friesi trilemma” nime all.

teaduslike arusaamade tõesuse uurimist: metafüüsiliste, müütiliste või pseudoteaduslike.

Ringi ühise seisukoha juhtiv idee, mis peegeldub nimetuses “loogiline positivism” või “loogiline empirism”, on järgmine: empiirilise teaduse üleolek tõe uurimise osas tuleneb sellest, et üksnes empiiriline teadus rajaneb vaatlusel. Vaatlus tagab — vastavalt empiristlikule veendumusele, mida ringi filosoofid jagasid — vastamisi seadmise tõelisusega, mis ainsana on võimeline omama objektiivset kontrolli teaduslike hüpoteeside üle ning olema proovikiviks nende tõesusele või väärusele. See idee kannab endas iseenesest juba dilemma alget, mida esindavad Schlicki ja Neurathi antagonistlikud seisukohad ja mis tõuseb selle ühise seisukoha pinnalt: “fundatsioonism” (õpetus, mille kohaselt vaatlus võimaldab anda teaduste hulgale absoluutse vundamendi) ja “füsikalism” (selle õpetuse kohaselt võib teadus põhimõtteliselt ühineda füüsika kui tuumteaduse ümber). Ainus vahend, mille abil vaatlus võimaldab õigustada — isegi kaudselt — teaduslikke propositsioone, on *vaatlusväidete* kaudu. Üksnes väide saab sekkuda vahetult väite õigustusse. Üksnes väide — või täpsemalt propositsioon, mida ta väljendab — saab olla tõene või väär. Kuid mis on sellisel juhul üksikute vaatlusväidete endi õigustus? Kas neid saavad õigustada *vaatlused*, mis, olemata väited, ei saa olla tõesed ega väärad?

Võtkem tähelepanu alla Ringi filosoofide pingutused täpsustada seose loomust ühest küljest vaatluste ja teisest küljest teaduslike väidete vahel. Nende pingutuste keskmes on idee, et on olemas erilist tüüpi väiteid, mis võivad täita empiirilise teaduse alusele esitatud kahetise nõude:

- 1) Nad peavad ise olema osa teadusest ehk omama teadusväidete omadusi;
- 2) Nad peavad olema *otse* õigustatavad, nimelt meelelise kogemuse, eriti vaatluse kaudu, ning seeläbi looma teaduse ülima vundamendi.

Nende väidete kuju ja loomus saavad põhiküsimusteks debatis empiirilise teaduse vundamendi üle. Neid hakatakse nimetama *protokoll-lauseteks* või *vaatluslauseteks*.

CARNAPI KOLM TEESE

1931. aastal avaldab Carnap kaks artiklit, milles ta püüab täpsustada ideed vahetust sidemest teaduse kui väidete süsteemi ja meelekogemuse vahel. Esimeses artiklis (Carnap 2003) esitab ta sõnade tähenduse verifikatsioonistliku teooria. Selle doktriini kohaselt on sõnade tähendus paika pandud nende väidete tähendusega, milles nad esinevad. Carnap järgib Wittgensteini (vrd Wittgenstein 1996), pidades keerukate väidete tähendust määratuks elementaarväidete tähendustega, millest nad koosnevad. Samuti laenab ta Wittgensteini *Traktaadist* idee, et väite tähendus seisneb tingimustes, milles ta on tõene. Carnap lisab sellele verifikatsioonistliku teesi, mille kohaselt saab seda tähendust samastada ka väite verifitseerimise protseduuriga. Carnapi järgi seisneb elementaarväite *E tähendus* võrdselt:

- (1) *E verifitseerimise* viisis,
- (2) tingimuste hulgas, milles *E* on tõene, ning tingimuste hulgas, milles ta on väär,
- (3) propositsioonide hulgas, millest *E* on tuletatav, ning nende hulgas, mis on tuletatavad *E*-st.

Tees, mille kohaselt (2) annab *E* tähenduse, jätkab wittgensteinlikku seisukohta, mille kohaselt “väite tähendus peitub tema tõesuse kriteeriumides”. Carnapi otsustav idee, millele me järgnevalt keskendume, on, et (3)-st üksi ei piisa sõnatähenduste määramiseks. Rakendamaks Carnapi 1931. a kasutatule järgnenud sõnavara, leiame (3)-ga viidatud teesi, mille kohaselt tähendus ja väidete hulk on ekvivalentsed, taga idee, et *teoreetilises* keeles sõnastatud väite tähendus on samaväärne *vaatluskeeles* väljendatud väidete konjunktsiooni tähendusega. Ent (3) on veenev üksnes juhul, kui väited on väljendatud *teoreetilises* keeles. Teoreetilise sõna tähenduse määrab teoreetiliste või vaatluslausete hulk, mis tulenevad seda sõna sisaldavatest väidetest või millest tulenevad need väited. Carnapi pakutud näites sõnaga “lüljalgne” saab neid implikatsioone võtta kokku ühte definitsiooni. Selle sõna tähenduse määratleb asjaolu, et väide “*x* on lüljalgne” on samaväärne järgneva konjunktsiooniga: “*x* on loom, *x*-il on selgepiiriline

keha, x -il on selgepiirilised jäsemed, x -i keha on kaetud kitiiniga, jne”.

Carnapi järgi ei kehti see kõigi mitteteoreetiliste väidete kohta. On olemas hulk väiteid, mille tähendus ei ammendu vastastikuse tuletamise suhetega teiste väidetega ning mida on võimalik otse verifitseerida. Tegemist on protokoll-lausetega. Juhtidee siin on, et viis, kuidas väite tähendus sõltub teiste väidete tähendustest, on fundamentaalselt asümmeetriline: teoreetilist lauset nagu “ x on lüljalgne” ei saa verifitseerida otse vaatlusega. Tema tähendus ammendub temast tulenevate lausetega, mis koos vaadatud annavad omakorda tulemuseks teoreetilise lause. Kuid Carnap pakub, et deduktiivne ahel, mis saab alguse teoreetilisest väitest, liigub üha lihtsamate väidete suunas ning jõuab lõpuks väideteni, mille tõesust ei ammenda implikatsioonide kogum, mille nad moodustavad teiste väidetega. 1931. aasta esimeses artiklis (Carnap 2003) hoidub Carnap täpsustamast protokoll-lausete loomust ning piirdub nende olemasolu tähtsuse kinnitamisega, tagamaks, et teaduslikel lausetel nende koguhulgana oleks tähendus.

Seega võtab Carnap omaks positsiooni, mida võiks nimetada **fundatsioonistlikuks**. Selle juhtidee on, et teaduslike väidete õigustamine kulgeb hulga vahendusel, mis on piiratud väidetega, mille õigustus on vahetu ja mille ülesanne on olla vundamendiks kõigile teistele teaduslikele väidetele.

Carnap jääb väga ettevaatlikuks protokollkeele täpse iseloomustamisega. 1931. aasta teises artiklis² kuulutab ta eelistust tähistada seda pigem tiitliga “esmane keel” (*erste Sprache*) kui “elamuskeel” (*Erlebnissprache*) või “nähtumuskeel” (*phänomenale Sprache*). Need eri sildid vastavad protokollkeele loomuse erinevatele tõlgendustele, mis on seletatavad eri epistemoloogiliste seisukohtade taustal, mille vahel püüab Carnap neutraalseks jääda. Ta loetleb iseäranis kolm seisukohta:

- Ernst Machi (1838–1916) atomistlik positivism. Selle õpetuse vaimus käivad protokoll-laused meeandmete ja ele-

²Selle analüüsi terviklikkuse huvides järgime Carnapit (1931).

mentaarsete emotsioonide kohta ning on kujul “praegu rõõm”, “praegu siin sinine”, “seal punane” jne.

- Teise seisukoha pakub *geštaltpsühholoogia*.³ See võtab tõsiselt avastust, et mingi stseeni tajumine ei kulge ainuüksi elementaarsete meeleandmete ühitamisena: juba tajutava stseeni primitiivsed elemendid on kompleksed. See seisukoht muudab protokoll-lausetes sõnastamise praktikas võimalikuks, kuna pole olemas keelt, mis oleks võimeline väljendama elementaarsel kujul kompleksset stseeni tervikuna tajutuna. Märkimaks kontrasti protokoll-lausetega, mida nõuab esimene seisukoht, pakub Carnap näite “praegu punane ring”.
- Kolmanda seisukoha kohaselt käivad protokoll-laused otse objektide kohta. Kui arvestame, et tajuobjektid on kolmemõõtmelised objektid, mitte nende kahemõõtmelised projektsioonid, peavad protokoll-laused olema kujul “Laul on punane täring”.

Carnap arvab, et pole tarvilik selgelt väljendada neist ühe seisukoha paremust, kuna nad on võrdväärsed: kõiki protokoll-lauseid on võimalik muuta ühest formaadist teise.

Carnapi kolmest teesist esimene protokoll-lausetes kohta on järgmine:

T₁. Protokollkeel on puhas ses mõttes, et protokoll-lausetes sisu on sõltumatu igasugusest teadusteooriast. Põhimõtteliselt on võimalik eraldada teoreetiline tõlgendus puhtast andmete teadmiseks võtust. Protokoll-laused väljendavad seda igasugusest teooriast sõltumatut teadmiseksvõttu.

³Vormipsühholoogia, sageli saksa päritolu tõttu nimetatav geštaltpsühholoogiaks, oli 20. sajandi esimese poole peamisi psühholoogiakoolkondi. Ta eesmärk on teaduslikult uurida psüühilisi protsesse, mis valitsevad (ennekõike visuaalse) kogemuse organisatsiooni struktureeritud tervikutena: vorme ehk *geštalte*. Geštaltpsühholoogia alushüpotees on, et vormide kogemine pole otse tajutavatest elementaarsetest ehk atomaarsetest kogemustest algava väljatöötamise tulemus, vaid et näiteks nägemisvälja struktureerimine on taju enda protsessiga ühtehoidev ja sellest lahutamatu.

Carnap väljendab seda nõnda:

Teaduslike väidete empiiriline testimine viiakse läbi “protokoll-lausede” abiga. Nende all mõistame väiteid, mida sisaldab näiteks füüsiku või psühholoogi algne protokoll. [...] “Algse” protokollil all peame silmas protokoll-i, mille saame, kui eristame rangelt protokollimist ja protokoll-lausede töötlemist [*Verarbeitung*] teaduslikes toimingutes, see tähendab, protokollis ei salvestata mitte ühtegi kaudselt saadud väidet (Carnap 1931: 437).

See tees on fundatsioonistlikust seisukohast otsustav. Selle juurutamise kaks põhjust on:

- 1) Igasugune empiiriline teadmine peab pärinema kogemusest (empirism).
- 2) Kui kogu teadmine peaks olema õigustatud järeldustega teistest teadmistest, jõuaksime skeptitsismi, kuna see nõue viiks lõpmatusse regressi.

Carnapi fundatsioonistlik seisukoht seisneb selles, et ühest küljest vastavad protokoll-laused “otse vaadeldavatele asjaoludele” — mis rahuldab põhjust 1) —, ning teisest küljest ei vaja nad järelduslikku õigustust — mis võimaldab vältida põhjuses 2) väljendatud ohtu.

Tees T_1 on fundatsionismi tugeva versiooni väljendus: aluslausede õigustus on määratud olema täielikult sõltumatu teadussüsteemi teistest lausetest. Selle tugeva versiooni kohaselt peab neid olema võimalik õigustada isoleeritult, ühekaupa, tuginemata teistele teaduse lausetele. Seega “teoreetiliste” terminite ilmumine neis nõuaks sellist tuginemist teistele teaduse lausetele.

Teine tees on:

T_2 . Teaduslik lause on õigustatud sedavõrd, kui ta tuleneb protokoll-lausetest. Protokoll-laused ise on laused, mis ei vaja mitte mingit õigustust.

Carnapi järgi:

Niipea kui me esitame küsimuse ükskõik millise teaduslause õigustuse, s.t tema päritolu kohta protokoll-lausetest, peame naasma algse protokoll-i juurde. [...] Protokollkeele lihtsaimad laused on protokoll-laused, see tähendab laused, mis ise ei vaja õigustust, vaid mis on kõigi teiste teaduslausede aluseks (Carnap 1931: 438).

Carnap leiab, et füüsikalistlik keel (see tähendab, hüpoteetilise ühendteaduse universaalne keel) sisaldab protokollkeelt allkeele-na (*Teilsprache*), mis on selle pärisosa. Vastamisi seadmine tõelisu- sega ja seega teadusliku väite verifitseerimine toimub alati pro- tokollkeele lause vahendusel.

Kohe alguses tunnistab Carnap, et tegelikud laboriprotokollid pole puhta protokoll-lause kujul. T_2 tähendab, et *põhimõtteliselt* on võimalik rekonstrueerida eksperimentaalse kontrolli protsessi protokoll- i vahetu verifitseerimisena. Selline protokoll oleks Car- napi järgi kujul: “Eksperimendi koosseis: sellisel ja sellisel asu- kohal leiduvad sellise ja sellise ülesehitusega kehad; [---] praegu siin osuti 5-1, samal ajal seal säde ja plahvatusmüra, siis osooni- lõhn” (Carnap 1931: 437–438).

Carnapi teist teesi saab ümber sõnastada järgmiselt: teadus- like väidete süsteemis leidub väidete hulk, mis ei vaja õigustust süsteemi teiste väidete kaudu. Neid väiteid õigustab pigem nende *päritolu*, nimelt selle asjaolu kaudu, et need on protokoll-lauset- e tõlked, mis on sõnastatud protokollkeeles. Need protokollid moo- dustavad teaduslike väidete süsteemi aluse. Sellegipoolest ei tu- leks neid pidada eksimatuks. Juhul, kui protokoll- i tõlge füsika- listlikku keelde tekitab vasturääkivuse, võib otsustada, kas pida- da protokoll- i vääraks ning säilitada tolle hetkeni kasutusel olnud tõlkereeglid või pidada teda tõseks ning muuta tõlkereegleid.

Kolmas tees on:

T_3 . Protokollkeel on privaatkeel, mis on omane igale subjektile.

Carnapi järgi:

Meie seisukohta, et protokollid moodustavad aluse kogu teaduse ülesehitusele, võib nimetada “metoodiliseks positivismiks”; ning täpsemalt [---] “metoodiliseks solipsismiks”, kuivõrd iga subjekt saab aluseks võtta üksnes omaenda protokoll- i (Carnap 1931: 461).

Selle kolmanda teesi, teaduse aluse subjektiivse iseloomu tee- si ning ainulise teaduse teesi — Viini ringi fundamentaalse tee- si —, mille kohaselt eriteaduste mitmekesisus on pelgalt esialgne, vahel paistab olevat pinge. Muude teaduste kui füüsika edenemi- ne laseb neid paista ühe ainulise teaduse, nimelt füüsika osade- na, mis hõlmab kõiki eriteadusi. *Füüsikalistliku* õpetuse kohaselt

langeb mõttekate väidete hulk kokku teaduste hulgaga ning see väidete hulk on sõnastatud ainulises keeles, mis on füüsika intersubjektiivne ja intermodaalne keel. See tähendab, et selles keeles sõnastatud lause tähendus, ehk Carnapi jaoks selle tõetingimused, on samavõrd sõltumatu konkreetsest subjektist, kes seda verifitseerib, kui meelelisest modaalsusest, tänu millele verifitseerimine toimub.

Järelikult, kui teesist T_3 tuleneb, et protokollkeele lausetel on privaatne sisu ning et nad käivad vahetult läbielatu kohta, on ta füsilismiga ühitamatu.

Ükskõik millise subjekti protokollkeele iga lause on tähenduslik vaid selle subjekti enda jaoks, ent iga teise subjekti jaoks on ta mõistetamatu, mõttetu. Seepärast on igal subjektil oma isiklik protokollkeel. Isegi kui eri protokollkeeltele on ühte moodi kõlavaid [*gleichlautend*] sõnu või fraase, on nende tähendus erinev, lausa põhimõtteliselt ühismõeldutu. Iga protokollkeelt saab seega kasutada üksnes monoloogiks; ei ole olemas intersubjektiivset protokollkeelt (Carnap 1931: 454–455).

Kuidas ühitab Carnap asjaolu, et teadus on sõnastatud intermodaalses ja intersubjektiivses füüsika keeles, asjaoluga, et protokollkeel, mis on määratud olema sellesama teaduse ülim alus, on monomodaalne ja subjektiivne? Tema lahendus tugineb olemuslikult ideele, et iga protokoll-lauset on võimalik *tõlkida* füsilistlikus keeles sõnastatud lauseks. Ta esitab “soodsa [empiirilise] tõigana” (Carnap 1931: 445, 454–455, 461) asjaolu, et kogemuse sisul on korrapära, mis ei sõltu eri meelelistest modaalsustest. Näiteks võib helivibratsiooni tajuda kuulmise, nägemise või kompimisega, kui teda muundada instrumendiga nähtavaks või kombatavaks signaaliks. Kuivõrd instrumendiga läbi viidud teisendus on tajutavate signaalide spektris ühene, on mõõtmistulemus sõltumatu meelelisest modaalsusest, milles antud indiviidile on antud seda tajuda ning milles toimub tema protokoll.⁴ Väite

“See siin on sellise ja sellise sagedusega vibratsioon”

⁴Siin visandatud mõõtmisteooriat on üksikasjalikult kirjeldatud teoses Carnap 1966.

tähendus ei sõltu konkreetsest meelelisest modaalsusest, kuna seda võib verifitseerida kuulumistajade kaudu või — tänu ko-handatud instrumentidele — nägemis- või kompimistajade kau-du (vrd Carnap 1931: 444).

Samamoodi osutub, et eri subjektide kogemused on kõik üht-viisi struktureeritud. See teeb võimalikuks igäihe protokollkee-les formuleeritud lausete tõlkimise universaalsesse füsikalistlikku keelde. Nõnda on võimalik, et füsikalistlikus keeles sõnastatud väidete sisu on sõltumatu konkreetsest subjektist, kelle protokol-lid ometigi on aluseks nii nende väidete kehtivusele kui protokol-lides teada antud kogemuste konkreetsele meelelisele modaalsu-sele.

NEURATHI ÜMBERLÜKKED

Oma artiklis pealkirjaga “Protokoll-laused” (Neurath 2003) üri-tab Neurath neid Carnapi kolme teesi (mida me nimetame T_1 , T_2 ja T_3) ümber lükata. Neurathi töö tähistab olulist murret väitluses teadmise aluse üle. Ta saavutab Carnapi enda veenmise fallibi-listlikus seisukohas, mida ta pooldab ja mida jagab Popper, mil-le kohaselt ükski teaduslik väide pole absoluutselt kindel ja kõik meie teadmised just vastupidi, jäävad alati eksimisvõimeliseks. Sellegipoolest kaitsevad fundatsioonistlikku seisukohta Viini rin-gis jätkuvalt Schlick ja Juhos.

Teesi T_1 vastu sedastab Neurath võimatust sõnastada proto-kolli, mille sisu oleks sõltumatu igasugusest (teaduslikust) tead-misest väljaspool seda üksikut kogemust, mis selle sõnastamise-le aluse paneb. Iga sõna sisu, mis pole indeksikaal ega demonst-ratiiv, määrab hulk tegureid, mis on väljaspool subjektiivset kog-emust, mille kohta protokoll käib. See sisu sõltub ühest küljest keelekogukonna konventsioonidest ja ajaloost⁵ ning teisest kül-jest tähistatavate objektide seesmisest loomusest.⁶ Enne kui on

⁵Seda teesi on kaitsnud Putnam (1975, vt ka 1999) ja Burge (1979). Burge rajab teed *anti-individualismiks* nimetatavale seisukohale.

⁶Seda teesi on kaitsnud Putnam (1975, vt ka 1999). Ta rajab teed *eksternalismiks* nimetatavale seisukohale.

võimalik sõnastada protokoll, mis sisaldab selliseid sõnu nagu “inimesed” või “tajuprotsessid” (Neurath 2003: 1882), on tarvis, et oleks juba toimunud kogemuste teatud teaduslikud “töötlused”. See ajendab Neurathi vaidlustama Carnapi teesi, et leidub “algseid” protokolle, millest on kaotatud igasugused varasema kogemuse teadusliku töötluse tulemuse jäljed. See tulemus kukutab läbi idee *puhtast* alusest: võimatu on kirjeldada subjektiivset, vahetut kogemust neutraalse, teooriast puutumata keele abil. Siinses kontekstis võime eirata küsimust teadmisest, kas on võimalik *teha* puhtaid vaatlusi, s.t teadmisest, kas leidub mingi tähendus, milles kogemus välismaailmast on sõltumatu meie mõistetest, eriti veel — kuna tegemist on teaduslike kogemustega — meie teoreetilistest mõistetest. Aga üks asi, mida Neurath sunnib meid selgelt märkama, on võimatus redigeerida algset protokoll, s.t formuleerida kogemust ilma, et protokoll sisu ei läheks kaugemale selle aluseks olnud üksikkogemuse sisust.

Rünnak Carnapi teesi T_2 vastu on veelgi viljakam. Neurath vaidlustab Carnapi idee, et leidub eriline lauseklass — protokoll-lauseid —, mis ei vaja õigustust. Neurath tunneb teesis T_2 ära Friesi trilemma ühe haru — dogmatismi — ühe versiooni. Oma seisukoha ümbersõnastuse järgi, mille Carnap esitab 1933, veidi pärast Neurathi artikli ilmumist (Carnap 1933), väljendab T_2 kokkuleppelist otsust pidada protokolle tagasilükkamatuks ning õigustust mittevajavaks. Õigustusvajadus puudutab sellega protokollide *tõlget* intermodaalsesse ja intersubjektiivsesse füüsika keelde.

Neurathi vastus sellele on järgmine: kuna tegemist on otsusega, võib sama hästi võtta vastu ka vastupidise otsuse, mis paistab muuseas ka vähem meelevaldne, nimelt kohelda kõiki lauseid samaväärsena selles, mis puudutab nende õigustust. Kuna me kasutame vaatlusprotokoll, allutamaks teadusteooriat empiirilisele kontrollile, siis see, mis me teeme, ütleb Neurath, on *võrdlus*: me võrdleme protokoll järeldustega, mida kõnealusest teooriast on võimalik teha, olles arvesse võtnud eksperimendi konkreetseid asjaolud. Loogilisest vaatepunktist on võrdlus aga midagi *sümmeetrilist*. See, mida saab objektiivselt sedastada, on vasturääkivuste olemasolu või puudumine. Ent juhul, kui me sedastame mitte-

vastavuse eksperimentaalse protokoll-i ja kõne all oleva olukorra suhtes teooriast tulenevalt püstitatud ennustuse vahel, pole ühtegi loogilist piirangut, mis kohustaks meid korrigeerima ainuüksi teooriat — isegi vaadatuna oma tervikus, nagu meile õpetab Duhem — ning pidama protokoll-i absoluutselt tõsikindlaks ja tagasilükkamatuks.⁷

Selle arutluse toetuseks pakub Neurath järgmise argumendi. Oletame, et oleme saanud kaks protokoll-lauset, mis on omavahel vastuolus. On võimatu säilitada neid mõlemaid aktsepteeritud lausete hulgas, mis moodustavad teaduse. Paratamatult tuleb vähemalt üks neist kõrvaldada. Muuseas pole meil sel juhul ühtki põhimõttelist põhjust kõrvaldada pigem üks neist lausetest kui teine või kõrvaldada mõlemad korraga. Aga, ütleb Neurath, kui on lubatud ja isegi vältimatu sel juhtumil loobuda vähemalt ühest protokoll-lausest, pole põhimõttelist põhjust mitte jätkata samal viisil, kui vastuolu leiab aset värskest saadud protokoll-lause ning teadussüsteemi vahel, mis tolle hetkeni on tervikuna vastu võetud ning mis sisaldab nii teoreetilisi lauseid kui varem saadud ja vastuvõetud protokoll-lauseid. Neurath järeldab, et kõiki lauseid tuleb õigustada ning võib järelikult pidada vääraks — protokoll-lauseid samavõrd kui teoreetilisi lauseid.

Neurath pakub järgmise metafoori, mis võimaldab hästi esitada arusaama teadusest ja teaduslikust progressist, mis tuleneb tema argumentatsioonist.

⁷Tegemist on Duhemi (1906) teesi üldistusega, mille kohaselt on võimatu kontrollida teoreetilist laadi hüpoteesi eraldi, väljaspool teooriat, mille osa ta on. Neurathi järgi pole isegi olemas püsipunkti, mis võimaldaks kontrollida teooriaid *nende tervikus*. Empiiriline kontroll seisneb pigem uurimises, kas teoreetiliste lausete ja vaatluslausete kogum on sidus. Viini ringi filosoofide jaoks kehtib see tees üksnes sattumuslike asjaolude kohta käivate sünteetiliste lausete puhul. Quine (1999) üldistas seda teesi, pidades *kõiki* teaduslikke lauseid eksimisevõimeliseks, s.h loogika ja matemaatika “analüütilisi” lauseid. Quine’i järgi ei võimalda eristus analüütiliste ja sünteetiliste lausete vahel sätestada absoluutset jaotust, vaid lubab vahepealseid määrasid. Vt Clavelin 1983; Vuillemin 1986.

Lõplikult määratletud puhaste protokoll-lausetek käsitlemiseks teaduse lähtepunktina puuduvad vahendid. Tabula rasa't ei ole olemas. Me oleme nagu meremehed, kes peavad oma laeva avamerel ümber ehitama ilma, et seda saaks dokis lahti võtta ning uuesti parimatest osadest luua (Neurath 2003: 1878).

Neurathi kolmas argument on suunatud teesi T_3 vastu, mille kohaselt saab subjekt rajada oma teadmiste, eriti teaduslike teadmiste õigustuse üksnes omaenese protokollidele. Carnapi järgi sõnastab iga subjekt protokollid, mis on aluseks teaduslike teadmiste õigustusele, privaatkeeles, mis on mõistetav üksnes sellele ühele subjektile. Sellele vaidleb Neurath vastu, et pole mõtet kõnelda privaatkeelest. Neurathi pakutud argument on järgmine.⁸ Antud subjekti protokollkeel käib üksnes selle subjekti vahetult läbielatu sisu kohta. Kuid protokollid ei saa kasutada ükskõik mil viisil, ning ennekõike ei saa teised seda mõista muidu kui tõlgituna intersubjektiivsesse keelde. Neurath lisab sellele idee, et subjekti enda minevikus juba kehtestatud protokollide mõistmine nõuab, et see protokoll poleks redigeeritud keeles, mille tähendus on kättesaadav vaid ühel hetkel: tema tegemise hetkel. Kui nüüd Carnapi protokollkeeles kirjutatud laused pole mõistetavad ei teistele ega nende autorile protokollid redaktsioonist hilisematel hetkedel, tuleb järeldada, et nad pole kirjutatud mitte mingis keeles, kuna, ütleb Neurath, “*iseenest on iga keel “intersubjektiivne”*” ning “[*s*]eega ei ole mõtet rääkida privaatsetest [monologisierend] keeltest, nagu Carnap seda teeb” (Neurath 2003: 1883).

Kõigest hoolimata ei hülga Neurath ideed, et teadusteooriaid testitakse nende järelduste kõrvutamise vahendusel, antud eksperimentaalse olukorra puhul koos eksperimendi või täpsemalt, vaatluse protokolliga. Ta ainult paneb ette kaaluda protokolle *osana* teaduse universaalsest, intermodaalsest ja intersubjektiivsest keelest, mis juhtub olema füüsika keel. Suutmaks olla nii intermodaalne kui intersubjektiivne, peab protokollkeel olema vaba indeksilistest ja demonstriativsetest väljenditest. Väljendite “prae-

⁸Järgime siin Neurathi (2003: 1879, 1883). Kripke (1982) on esitanud üldisi, Wittgensteini tõlgendusele rajatud argumente, mis näitavad, et privaatkeele idee pole sidus.

gu”, “siin”, “seal”, “mina” jne asemel peab protokoll sisaldama selgesõnalist osutust seotud ajale, kohale ja isikule.

Neurath toob näitena täielikust protokoll-lausest järgmise:

“Otto protokoll kell 3 ja 17 minutit: [Otto lausus/mõttes kell 3 ja 16 minutit: (kell 3 ja 15 minutit oli toas Otto tajutud laud)].”

See protokoll-lause ei eristu teistest teaduslikest lausetest temale omase keele poolest. Meie eesmärgi huvides on ka otsustava tähtsusega, et ta ei eristuks neist ka tagasilükkamatult kindla iseloomu poolest. Ta on eksimisvõimeline nagu igasugune sünteetiline lause (s.t käib sattumuslike faktide kohta). Tema eksimisvõimeline iseloom ilmneb, kui ta on vasturääkiv juba omaksvõetud lausete hulgaga. Seega, ütleb Neurath, tema suhtes, nagu igasuguse teise lause suhtes,⁹ võib teaduskogukond võtta vastu otsuse kõrvaldada ta omaksvõetud lausete (kui tõeste) süsteemist, mis tähendab tema pidamist vääraks.

Neurathi järgi eristub protokoll-lause üksnes *süntaktilise* kuju poolest, mida iseloomustab sama pärisnime korduv ilmumine kindlas positsioonis teiste terminite suhtes nagu eeltoodud näites. Sellegipoolest on oluline rõhutada, et Neurath, heites täielikult kõrvale fundatsionistliku seisukoha, püüab vältida vastupidist äärmust, s.t relativismi (ja selle nõbu dogmatismi). Tõepoolest, keeldumine võtta omaks fundatsionistlikku ideed, et protokoll-laused on tõsikindlad, kuna peegeldavad otse kogemust, kipub viima radikaalselt vastupidisele seisukohale, koherentismi, mis tunnistab teaduslike lausete süsteemi pädevuskriteeriumina üksnes tema *sidusust*.

Koherentismi peamine probleem on tema kalduvus viia relativismi: kui süsteemi sidusus on tema omaksvõetavuse ja õigustuse *ainus* kriteerium, siis paistab, et pole võimalik leida ratsionaalset viisi valida pigem üks sidus süsteem kui mõni teine. Igasugune õigustus sõltub seega uskumuste süsteemi valikust, mis ise pole rajatud mõistusele.¹⁰ Ometi üritab Neurath vältida seda

⁹Vt märkus 7 ülal.

¹⁰Eristust õigustuse koherentistliku teooria ja tõe koherentistliku teooria vahel vt Davidson 1982. Davidson selgitab ühtlasi, mispärast need kaks teooriat on otseselt seotud.

relativismi libisemist. Ta kaldub kombineerima oma keeldumist fundatsionismist, mida peetakse idealistliku metafüüsika õnnetuks, poolehoiuga empirismile. Neurathi empirism jätkab apelleerimist protokoll-lauset privilegeeritud rollile. Koherentismi kaitsjana eitab ta absoluutselt kindla aluse võimalikkust, millele võiks rajada teaduse institutsiooni, mis teeb vajalikuks valimise, millist lauset ebasidusast hulgast sobib kõrvaldada. On ka tõsi, et protokoll-laused ei eristu muudest teadussüsteemi lausetest ei oma tõsikindluse ega nende saamise protsessi vahendamatuse poolest, vaid lihtsalt kindla eripärase süntaktilise kuju poolest. Nende arvukus sidusas teadussüsteemis jääb siiski empirismi pandiks ja pareerib triivimist relativismi.

CARNAPI UUS SEISUKOHT

Jääb veel vaid astuda viimane samm Neurathi arutluses, mille sooritamise paneb ette Carnap, kes peab end selles võlglasteks selleteemalistest vaidlustest Popperiga. Selmet kaaluda, kas teaduslike hüpoteeside empiirilist kontrolli tuleb läbi viia hästi spetsiifilise süntaktilise vormiga protokoll-lauset vahendusel, näib vähem meelevaldne ja tegeliku teaduse praktikaga kooskõllalisem postuleerida, et mis iganes üksikfakti kohta käiv lause võib mängida protokoll-lause rolli (vt Carnap 1933: 223; Hempel 1935: 58 jj).

Vaadeldavate faktide kohta käivad üksikväited jätkavad instrumentide rollis, mis on vältimatult vajalikud teadushüpoteeside kontrollis, kuid nad võivad ise alluda kriitikale, võimaldamaks võrdlust teiste omaksvõetud väidete hulgaga. Arutluse selleks hetkeks on protokoll-lause mõiste muutunud üleliigseks. Üksikväidetel, mida kasutatakse hüpoteeside kontrolliks, pole lõppude lõpuks mitte ühtegi neist omadustest, mida omistatakse protokoll-lausetele: nende võime seda rolli omaks võtta ei sõltu asjaoludest, millistes nad toodeti (eriti ei nõuta neilt, et nad väljendaksid vahetult läbielatud kogemust); nad pole kunagi absoluutselt kindlad ja tagasilükkamatud; neil pole eripärast süntaktilist kuju.

Koos selle mõistega on sobiv loobuda ka terminist “protokoll-lause”. Igal juhul on Viini ringi järglased jätanud “eriliste em-

piiriliste lausete”¹¹ iseloomustamisviisi otsimist, mida arvatakse mängivat kesksel rollil tunnetusteoorias (teadmiste õigustamisel) või teadusfilosoofias (verifitseerimisel, kinnitamisel, falsifitseerimisel). Vaidlus nende süntaktilise kuju ja tõesuse staatuse üle (alati tõene; tõene väljendamine hetkel; hüpoteetiliselt tõene, kuid tõenäosem kui teised hüpoteesid) jätkub, samas kui terve hulk termineid peegeldab tervet hulka käsitusi erilistest empiirilistest lausetest: Popper nimetab neid “aluslauseteks”, Quine “vaatluslauseteks”, Russell ja Ayer “aluspropositsioonideks”.

JÄRELDUS

Protokoll-lause mõiste tuli kõrvale jätta. Sellegipoolest oli ta kasulik, võimaldades sõnastada täpselt ideed teaduse ehitamisest absoluutsele alusele, mis saab oma tõsikindluse pärinemisest kogemusest. Fundatsioonist üritab mõistestada protokoll-lauseid viisil, mis lubab lepitada kaht nõuet:

- 1) Need laused peavad väljendama subjekti vahetut meelelist kogemust. Fundatsioonistliku projekti raames taas üles võetud idee on, et subjektiivne kogemus, eriti vaatlus, on see privilegeeritud koht, kus viga on võimatu. Fundatsionisti jaoks on võimatu eksida omaenda kogemuste sisus. Meeleline kogemus on väidete kaheldamatu allikas: need on väited, mis piirduvad omaenda väljendamine hetkel tehtud vaatluste täpse ettekandmisega.
- 2) Teine protokoll-lausetele pandud nõue tuleb asjaolust, et teadus ei saa piirduda puhtalt *subjektiivse* vundamendiga. Vaatluse subjektiivne tõsikindlus tuleb tõsta objektiivseks tõsikindluseks. Just selles punktis lahkneb Neurathi ja Carnapi asutatud tee radikaalselt Schlicki omast. Neurathi ja Carnapi eesmärk on anda protokoll-lausetele kuju füüsikalistlikus keeles, millest on elimineeritud igasugune subjektiivsuse jälg ja viide subjektiivsele algupärale. Vaid tingimusel, et protokoll-laused

¹¹Me laename selle väljendi (*ausgezeichnete empirische Sätze*) Frank Hofmann-Grünebergilt (1988: 71).

on ise teaduslikud selle termini täies tähenduses, võivad nad mängida alust panevat rolli üldisemate lausete suhtes; suutmaks olla proovikiviks üldistele hüpoteesidele, et neid kinnitada või ümber lükata, peavad protokoll-laused olema objektiivselt tõesed ja mitte taandamatult subjektiivsed.

Need kaks nõuet on siiski kokkusobimatud. Niipea kui neid mõistetakse omavana *objektiivset* sisu, kaotavad protokoll-laused oma absoluutse tõsikindluse, omandamaks hüpoteesi staatust. Sellisena ei saa nad enam pretendeerida teadmise absoluutse põhja rollile. Davidsoni sõnadega, “teadmise alused peavad olema ühtaegu subjektiivsed ja objektiivsed, kindlad ning sellegipoolest võimalised saama küsitavaks” (Davidson 1982: 481).

Carnap ja Neurath teevad järelduse, et tuleb loobuda absoluutse aluse ideest (nõue 1), et saaks täita teaduse objektiivsuse nõuet (nõue 2). Teisest küljest Schlick, kes peab absoluutset alust vältimatult vajalikuks (nõue 1), loobub ideest, et see alus ise peab olema objektiivse iseloomuga (nõue 2). Alus, mida ta paneb ette käsitada “sedastuste” abiga, asub selgelt subjektiivsel poolel.

Tagasivaates võib idees, et vahetult tajukogemusi teadustavad laused moodustavad teaduse ülima aluse, näha teist Quine'i tutvastatud “empirismi kahest dogmast”.¹² Tegemist on ideega kogu teaduse taandamisest üksikutele kogemusfaktidele. Quine'i järgi on radikaalne reduktsionism vääral seisukohal, “et iga tähenduslik väide on tõlgitav (tõseks või vääraks) väiteks vahetu kogemuse kohta”. Katse läbikukkumine leida empiirilise teadmise alus protokoll-lausetes on ühtlasi selle reduktsionistliku projekti lõpuleviimise katse läbikukkumine. Väljendamaks õppetundi, mida sobib sellest läbikukkumisest tuletada, pakub Quine tuntud — ja selgesti Neurathist ajendatud — metafoori, et “meie väited välismaailma kohta ei astu meelekogemuse tribunali mitte individuaalselt, vaid ainult tervikkogumina” (Quine 1999: 212, 214).

Tõlkija tänab Ena Metsa nõustamise eest tõlkimisel ning Endla Lõhkivi raamatu kättesaadavaks tegemise eest.

¹²Vrd Quine 1999. Esimene dogma on idee, et analüütiliste ja sünteetiliste lausete vahel on selgepiiriline vahe.

Kirjandus

- Bur ge, Tyler 1979. Individualism and the mental. — P. A. French, T. E. Uehling, H. K. Wettstein (eds.). *Midwest Studies in Philosophy*. Vol. 4. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 73–122
- Carnap, Rudolf 1931. Die physikalische Sprache als Universalsprache der Wissenschaft. — *Erkenntnis*, Bd. 2, S. 432–465
- Carnap, Rudolf 1933. Über Protokollsätze. — *Erkenntnis*, Bd. 3, S. 215–228
- Carnap, Rudolf 1966. *Philosophical Foundations of Physics*. New York: Basic Books
- Carnap, Rudolf 2003 [1931]. Metafüüsika ületamine keele loogilise analüüsiga. Tlk Bruno Mölder. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1853–1875
- Clavelin, Maurice 1983. Duhem et la théorie physique. — J.-L. Marion (dir.). *La Passion de la raison: Hommage à Ferdinand Alquié*. Paris: PUF, p. 379–398
- Davids on, Donald 1982. Empirical content. — *Grazer Philosophische Studien*, Vol. 16/17, pp. 471–489
- Duhem, Pierre 1906. *La Théorie physique, son objet, sa structure*. Paris: Chevalier & Rivière
- Fries, Jakob Friedrich 1807. *Neue oder anthropologische Kritik der Vernunft*. Heidelberg: Mohr & Zimmer
- Fries, Jakob Friedrich 1967. *Sämtliche Schriften*. Bd. 4–6. Aalen: Scientia Verlag
- Hempel, Carl G. 1935. On the logical positivists' theory of truth. — *Analysis*, Vol. 2, No. 4, pp. 49–59
- Hofmann - Grüneberg, Frank 1988. *Radikal-empiristische Wahrheitstheorie*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky
- Kripke, Saul 1982. *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Oxford: Blackwell
- Neurath, Otto 2003 [1933]. Protokoll-laused. Tlk Katrin Laas. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1876–1886
- Neurath, Otto, Rudolf Carnap, Hans Hahn 1929. *Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis*. Wien: Verein Ernst Mach
- Popper, Karl 1934. *Logik der Forschung*. Berlin: Springer
- Putnam, Hilary 1975. The meaning of 'meaning'. — *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 7, pp. 131–193
- Putnam, Hilary 1999 [1975]. 'Tähenduse' tähendus [katkend]. Tlk Endla Lõhkivi. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest fi-*

- losoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 323–331
- Q u i n e, Willard Van Orman 1999 [1951]. Empirismi kaks dogmat. Tlk Jüri Lipping, Ene-Reet Soovik. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 194–219
- V u i l l e m i n, Jules 1986. On Quine's and Duhem's thesis. — L. Hahn, P. Schilpp (eds.). *The Philosophy of W. V. Quine*. (Library of living philosophers.) LaSalle, IL: Open Court, pp. 595–618
- W i t t g e n s t e i n, Ludwig 1996 [1921]. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tlk Jaan Kangilaski, Veiko Palge. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa

ANOUK BARBEROUSSE (1969) õppis filosoofiat ja teaduslugu Pariisi ülikoolides, doktorikraad 1998 (Pariisi 10. Ülikool). Töötanud mitmes Pariisi ülikoolis ja teadusasutuses, oli 2011–2015 füüsika filosoofia ja ajaloo professor Lille'i Ülikoolis, aastast 2015 Paris-Sorbonne'i Ülikooli teadusfilosoofia professor. Avaldanud teose: *The Philosophy of Science: A Companion* (2018; koos Denis Bonnay ja Mikaël Coziciga).

MAX KISTLER (1962) õppis filosoofiat ja loodusteadusi Montpellier' ja Pariisi ülikoolides, doktorikraad 1995 (*École des Hautes Études en Sciences Sociales*, Pariis). Töötanud Dijoni, Clermont-Ferandi, Grenoble'i ning mitmes Pariisi ülikoolis ja teadusasutuses, alates 2010 Pariisi 1. Ülikooli (Panthéon-Sorbonne) filosoofiaprofessor. Teoseid: *Causalité et lois de la nature* (1999); *L'esprit matériel: Réduction et émergence* (2016) ja *Metaphysics of Causation* (2025).

PASCAL LUDWIG (1968) on filosoofiadoktor, Paris-Sorbonne'i Ülikooli filosoofia kaasprofessor. Teoseid: *Kripke: Référence et modalités* (2005; koos Filipe Drapeau Vieira Contimiga) ja *L'individu: Perspectives contemporaines* (2008; koos Thomas Pradeuga).

LUULET

Ita Srankk

Oh laske mul tunda puudust!
Ajal, mil rikkus on vaesuse küllus,
ma tahaksin elada kasinalt.

Teada, et pole,
ei jätku,
ei tule.

Mitte ei piira,
ei rõhu,
ei sule.

Tõde on surnud.
Lahkunud me hulgast
igaveseks.
Kremeeriti veel enne lahkamist,
et kellelgi ei oleks aimu
tema sisemusest.
Mis silmist läind,
see kadund südamest.
Ja meenutada pole teda kombeks.
Sünapsid kustunud on
ajuollusest.

Meid hoiatati inimtühja elu eest,
et saabub hetk,
mil linnadest on saanud kõrb,
kus Inimesi enam kohata ei ole.
On's käes see tund?
Või kuhu kadus arm,
et järel jäi vaid kest?
Aeg vastu kajab
õõne kaigetest.

ÄNG

Must vaikus.
Musta ronga karva,
sõetükid silmadeks.
Põrnitseb altkulmu.
Poriste jalgadega
ronib kõrva.
Musta südametunnistusega
tungib hinge.
Justkui aheldatud lind,
kes tahaks lennata,
käed raudus vang,
kes ihkaks vabadust.
Nöörib ja lämmatab.
Õhk on paks —
tihkelt täis musta vaikust,
trampimas vaikelu peal.

PETE

Pimedus.

Puhtaks pestud ja piduriides,
soengus ja meigitud,
ehetest lookas.

Särab kunstvalguse vihus.

Pimestav pimedus,
nõiutud väega.

Loomult on nõgine, sünge ja must.

IGATSUS

Vihm on läbi,

kuid mina seisan endiselt
avatud vihmavarjuga
keset teed,

kus loigudki kuivand.

Lõpp on möödas.

Võtke see vari ja laske mul minna
sinna,

kus puuvõrad varjavad tuuli
ja kaitsevad vihma eest mind.

Me oleme lakmuspaber maailma hädadele,
me sõuname piiride vahel ja otsime oma teed.

Kord punaseks värvub me meri, kui maailmas varitseb oht,
siis riisume tarkuseteri, et mõista, mis tõde, mis praht.

Ja kord on me meri kui taevas, nii otsatult sinine,
et rahu on kaldal ja laevas ning meie eneste sees.

Meist saanud vaid lakmuspaber on maailma hädadele,
me justnagu värvuste tabel veel vastame muutustele.

ITA SRANKK (pseudonüüm) on eesti proosakirjanik ja luuletaja. Ta on avaldanud romaanid *Pettus ja vale* (Tallinn: Eesti Raamat, 2024), *Mis mul viga on?* (Tallinn: Tammerraamat, 2025) ja *Süda ei võta vastu* (Tallinn: Tänapäev, 2025), luulekogud *Aeg on elu piir* (2024), *Elu hääled* (2024), *Elukaare alune* (2025; kõik Tartu: Lugu ja lumm) ja *Lilleluuletused* (Tartu: Lasteraamat, 2026), lasteraamatud *Mõmpsiku elulooraamat* (Tallinn: Koolibri, 2025), *Vaikusemaa muinasjutud* (Tallinn: Sinisukk) ja *Pisarake ja prillid* (Tallinn: Elust Enesest; mõlemad 2026).

“EGA INGLASEDKI NII HULLUD EI OLE!”

Poliitiline anekdoot stalinismiaja meeleolude kajastajana

Peeter Kaasik

8. mai 1945. Vene ohvitser jutustab ühele eesti naisele, et eestlased pärast sõda jäävat mõneks ajaks Inglise orjadeks. Naine hakkab hingeliigutusest nutma. Venelane arvab, et ta venelaste lahkumise pärast kurb on, ja ütleb: “Ärge nutke ühtigi! Ega inglasedki nii hullud ei ole!” (Köögardal 2020: 98.)

Eesti Keele Instituudi määratluse järgi on anekdoot “lühike koomilise v. pikantse sisuga ning üllatusliku lõpuga looke”, jagunedes omakorda eri alaliikideks: vaimukad, lõbusad, pikantsed, kahemõttelised, ropud, poliitilised, vanad “habemega” jm anekdoodid.¹

Anekdoodid kujunevad üldjuhul edasirääkimise käigus. Tihti peale on anekdoodi algmaterjaliks (või inspiratsiooniks) tegelik sündmus, kuid edasi jutustades kaovad teatud üksikasjad ja lisanduvad edasijutustaja(te) täiendused, mis tekitavadki järk-järgult anekdoodi. Selle algallikat on võimatu või vähemalt väga keeruline tuvastada ja selle tõttu kuulub žanr ka pigem folkloristika valdkonda.

¹Vt Eesti keele seletav sõnaraamat 2009, www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=anekdoot.

Kujunemise käigus võib lugu olla samal ajal nii (kuulu)jutt tegelikust sündmusest kui ka anekdoot. Tooks siinkohal näiteks ühe enimlevinud loo Teise maailmasõja järgsest ajast. Loo sisu eri variatsioonides on üldjoontes see, kuidas röövlist venelane (tavaliselt marodöörist punaarmeelelane) võtab relva ähvardusel inimeselt mantli, pintsaku, püksid vm, andes asemele enda oma, mille taskust leiab inimene hiljem kas raha või väärisesemeid.

See lugu anekdoodina:

Kokkuvõte 22. septembrist kuni 9. oktoobrini 1944. Maiad on sõdurid käe- ja taskukelladele ja sõrmustele. Räägitakse anekdooti, et tulnud kellelegi vastu röövel-sõdur ja nõudnud pükste vahetamist. Püksid olnudki vahetatud, kui röövitavale meele tulnud, et tema taskukell jäänud püksitaskusse. Juhtumisi kätt sõdurilt saadud pükste taskusse pistes leidnud mees, et tasku oli kelli täis, nõndasamuti ka teine tasku. Siis lasknud mees oma saagiga kohe jalga (Köögardal 2019: 55).

Esitatud tõestisündinud loona või kuulujutuna:

26. november 1945. Illustreerigu järgmine lugu praegust olukorda Tallinnas. Riigiametnik väljus õhtul kuhugi uues ülikonnas ja palitus. Tänaval tulid talle Vene sõdurid kallale ja hakkasid palitut seljast ära kiskuma. Mees püüdis vastu hakata. Kuid mis sa teed hulgale. Palitu käes, nõudsid venelased kuube ja selle järel vesti ning saidki need kätte. Siis palus röövitu, et jätke nüüd, kuhu ma lähen poolalasti. Venelased jätsidki ja andsid talle vastutasuks vana sinelitüki selga. Mees eemaldus, olles õnnelik, et pääses eluga, ja varsti hakkas jooksuma. Venelased hüüdma — stoi! [Seis!] Kui mees seisma ei jäänud, lasksid venelased järele. Õnneks oli mehe kodu juba ligidal ja suure kiirusega pääses ta hoovivärvast hoovi ja hoovist tuppa, kuhu venelased enam ei saanud või ei julgenud järele tulla. Naine meest sineliräbalais nähes hakkas etteheiteid tegema, et mis ta neid räbalaid asju veab. Kui mees sineli seljast võttis, kukkus sealt üks uur välja. Sealsamas sineli taskut revideerides leidis mees kokku 5 hõbeuuri ja 2 kulduuri. Vähemalt kahju on tasa, rõõmustas mees (Roos 1997: 291).

Kujunemise käigust tingituna käib anekdoot sündmusest endast mõnevõrra tagapool, kuid elab oma ajast palju kauem. Ja elasid ka eespool kirjeldatud lood edasi näidetena punaarmeeleaste

marodeerimisest ja ühtlasi venelaste nürimeelsusest nii anekdootliku tõestisündinud loona (kuulujutuna) kui ka anekdoodina, jõudes Nõukogude laevalt 1955. aastal Inglismaale põgenenud Manivald Rästa kõneldu alusel Gert Helbemäe koostatud ümberjutustuse kaudu lausa vabasse maailma (Rästa 1955: 52–53).

Võib ka öelda, et anekdoot ei saa kunagi valmis. Aja jookslu saab see tihtipeale uued tegelased ja/või rõhuasetused. Paar näidet ajast pärast Venemaa täiemahulise kallaletungi algust Ukrainale 2022. aastal.

Närviline mees tormab apteeki ja nõuab: andke mulle antidepressante, kõige kangemaid, kohe ja palju. Apteeker vastu: aga muidugi, palun teie retsept. Mees: kas Vene Föderatsiooni passist ei piisa?

Lugu ise on üles soojendatud vana, kuid selle vahega, et varem oli Vene Föderatsiooni passi asemel NSV Liidu oma (Mikomägi 2022).

3. juuli 1949. Stalin läks kord külastama roimarite ja mõrtsukate vanglat. Ta tervitas neid ja küsis, et kuidas läheb. Roimarid vastasid ühes kooris, et väga hästi, meie suur õpetaja ja kasvataja seltsimees Stalin. Au temale! (Roos 2001: 255).

Jaan Roosi päevikukatke pärineb 1949. aastast, kuid hakkas levima uues kuues samuti 2022. aastal, kui Ukraina sõtta hakati Venemaa kinnipidamiskohtadest värbama mõrtsukaid, vägistajaid, röövleid, vargaid jt. Sarnaseid ülessoojendatud ja/või ajas kohendunud näiteid võib tuua arvukalt.

Kuna anekdoot on üldjuhul tegelikkuse (köver)peegeldus, siis mõistagi on ka nende teemadering lai. Arvatavasti on kõige rohkem anekdoote inimestevahelistest suhetest, näiteks mees-naine, tema-temake, abielu, ämm, naabrimees (-naine) jne. Suureks inspiratsiooniallikaks on sealjuures alkohol, mis (vähemalt tagantjärele) pakub arvukalt anekdootlikke lugusid elust enesest. Siia alla võiks arvata ka olmeanekdoodid, mis suuresti kattuvad inim-suhete omadega.

Eelnimetatud naabritemaatika hõlmab kas otseselt või kaudsemalt ka suhtumist oma naaberrahvastesse (-riikidesse) või vähemusrahvustesse (või okupantidesse). Eristuvad kindlasti veel

anekdoodid teemal inimene vs. võimuesindajad (või võim). See pakub tohutul hulgal anekdootlikke lugusid, mis annavad inspiratsiooni, kuid ei lahterdu tingimata otseselt poliitiliseks anekdoodiks ja võiks käia ka autoritaarsetes või totalitaarsetes ühiskondades vastumeelselt sallitava “kommunaalhuumori” lahtrisse (Kõlu 1997).

Siinses artiklis tuleb juttu poliitilistest anekdootidest. Täpsemalt stalinismiajastu anekdootidest aastatest 1944–1953, kui ühiskond oli väliselt üsna huumorivaene ning ideoloogiavalvurid jälgisid pingsalt ka “ridade vahel” öeldut-kirjutatut. Igasugune kahemõttelisus oli sel ajal vähemalt kahtlane, halvemal juhul “ideoloogiline diversioon”.

Poliitilise anekdoodi mõistet määratledes lähtun folklorist Kadi Sarve sõnastusest:

Poliitiline anekdoot on eelkõige rahvapärane, mitte teaduslik termin. See on keelatud lugu, mille rääkimise pärast võib pahandusi tulla. Neid räägitakse vaid inimestele, keda usaldatakse, kes mõtlevad rääkijaga ühte meele. Poliitiline anekdoot esineb repressiivses ühiskonnas, kus inimestel puuduvad võimalused oma rahulolematuse väljendamiseks legaalsel viisil (Sarv 1996).

Niisiis lähtuvad totalitaarsed ühiskonnad eelkõige ideoloogilistest postulaatidest, mistõttu suhestub ka huumor ideoloogiliste tõmbetuultega ning seega on tegevusväli piiratud — poliitiline anekdoot elab oma elu eelkõige totalitaarsetes ja autoritaarsetes režiimides. Demokraatlikus ühiskonnas poliitilise anekdoodi tähendus sellisel kujul aga kaob. Kui demokraatlikus ühiskonnas peavad võimukandjad pila alla neelama, siis diktatuuririikides võtab võim naeruvääristamist rohkem või vähem isiklikult. Ja seda teadsid/teavad ka anekdootide rääkijad enamasti ise väga hästi ning poliitilise anekdoodi puhul pole tegu ainult naljategemisega, vaid tinglikult ka vastupanuaktiga, kas siis teadlikult või teadmatult (Laineste 2017; Rumm 1999).

Poliitilisi anekdoote saab jagada erinevatesse kategooriatesse, kuid ühendavaks lüliks on see, et kõik nad on kuidagi suunatud ühiskonnakorralduse vastu ja/või naeruvääristavad seda. Kadi Sarve järgi jaotuvad poliitilised anekdoodid

- anekdootideks ja keerdküsimusteks riigimeestest, kes käivad üksteisel külas, trumpavad üksteist üle;
- anekdootideks ja keerdküsimusteks, kus naeruvääristatakse kehtivat riigikorda, kuid ei ole nimetatud ühtegi konkreetset riigitegelast;
- olmeanekdootideks, kus kirjeldatakse olukorda, kuhu ollakse jõutud väärastunud süsteemi tõttu (Sarv 1996).

Need ei hõlma sugugi kõiki anekdoote ja lisaks on mitmeid ala- või eriliike. Anekdootidele võiks näiteks lisada n-ö keerdküsimused. Selles kontekstis on üldistavalt tegu äraspidiste mõistatustega, mis kohati annavad inimeste veendumusi ja suhtumist edasi isegi värvikamalt kui anekdoodid (Voolaid 1998, 2004). Paar näidet 1948. aastast:

3. august 1948. Mõista, mõista, mis see on? — Rattad all ja juut peal. — “Moskviš”-auto.²

Mõista, mõista, mis see on? — Juut all ja rattad peal. — Araabia tank.³ (Roos 2001: 112.)

Kuna sovetlikku ühiskonda iseloomustas kõikvõimalike lühendite üleküllus (nt ametiasutused, ametinimetused jm), siis palju nalja pakkusid needki. Osaliselt võib neidki käsitada keerdküsimustena:

ENSV — Enne Nälga ja Siis Viletsus.

ENSV — Eesti Notsud Saadetakse Venesse.

NSVL — Näljased Sandid Vahivad Läände (samas).

Aga tulles anekdootide juurde tagasi, siis alaliikidena eristuvad ehk selgemini n-ö loomaanekdoodid, “kolme rahva anekdoodid” ja “kahe rahva anekdoodid”.

²Viide sellele, et isiklikud sõidua autod olid 1940. aastatel üsna haruldased ning stereotüüpne ja ilmselt üsna levinud viide juutidele, kes mingite väidetavate mahhinatsioonide tulemusena omandasid ebavõrdset suures mahus kallist ja defitsiitset toodet.

³Osutus Palestiina sõjale 1948–1949. Tegelikult oli olukord vastupidine. Araablased (Egiptus, Jordaania, Liibanon, Süüria) jäid alla ja Iisreal okupeeris 6700 km² Palestiina alasid.

Loomaanekdootidel võib, kuid ei pruugi olla poliitilist alatoonni. Poliitiline kahemõttelisus võib näiteks lisanduda siis, kui teatud looma saab samastada mingi kindla rahvuse esindajaga (nt karu või hunt = venelane). Aga võib ka inimesed asendada mingis tegevuses loomadega. Näide 1952. aastast:

5. oktoober. Hobune, lehm ja eesel läksid kolhoosi. Paari päeva pärast lahkus hobune sealt, öeldes, et ta ei suuda nii mitut nahka anda, kui temalt kolhoosis nõutakse. Seejärel lahkus ka lehm kolhoosist, põhjendades oma lahkumist sellega, et ta ei suuda nii mitut normi piima anda, kui temalt tahetakse. Aga eesel ei lahkunud kolhoosist. Hobune ja lehm imestasid selle üle. Nad läksid vaatama, mida see eesel seal kolhoosis teeb. Selgus, et eesel on saanud kolhoosi esimeheks (Roos 2004: 234–235).

Siinkohal selgituseks, et 1952. aastal oli keskmine Eesti kolhoos väga kehval järjel, kus nõuti küll palju tööd, kuid suuresti oli tegu tasuta tööga, mispärast “lehm” ja “hobune” sealt põgenesid (põgenetigi, enamasti mehed kuhugi ehitusele või tööstusesse). Eesel on aga rahvasuus (mõnevõrra meelevaldselt) juhmi looma etalon. Sellest siis osutus, et kolhoose juhivad juhmakad või sellistes oludes hakkab kolhoosiesimeheks vaid juhmakas.

“Kolme rahva anekdoodid” ei pruugi samuti alati olla poliitilise alatooniga (Krikmann 2012). Kui sovetiaja anekdootides saavad näiteks kokku eestlane, lätlane ja soomlane ning hakkavad mingil kujul rammu katsuma, pole tavaliselt tegu poliitilise anekdoodiga. Kui aga asendada üks neist venelasega, kas või mingis äraspidise tunnustuse võtmes,⁴ siis vähemalt stalinismiajastul oli see juba poliitilise alatooniga. Ja stalinismi ajal oligi eestlaste anekdootides venelane rõhutatult alaväärne ja/või negatiivne tegelane. Näiteks anekdoodi sugemetega tõdemus 1952. aastast:

5. oktoober. Tänapäeval ei taha teadus seda Darwini õpetuse osa tunnistada, et inimene on ahvist arenenud. Aga eestlaste juures on üldiselt omaks võetud see seisukoht, et ahv on venelasest arenenud (Roos 2004: 234).

⁴Näiteks joob venelane ära ämbritäie viina ja peale seda sooritab liiks midagi ilmvõimatut, trumbates näiteks inglase ja ameeriklase mäekõrguselt üle.

Olgu vahemärkusena öeldud, et Perametsa külanõukogus tol-
lases Vastseliina rajoonis oli koguni Darwini-nimeline kolhoos,
mida võiks samuti pidada vähemalt anekdootlikuks nimevali-
kuks. Aga toodud näide pole otseselt anekdoot, pigem on tegu
väärtushinnanguga, asetades venelase inimese evolutsioonis ise-
gi ahvist allapoole. Sellel tõdemusel on aga tõenäoliselt ka teine
kontekst, mis ühtlasi naeruvääristas hoogu koguvat religioonivas-
tast kampaaniat ning “teadusliku ateismi” pealetungi (Rommel
2013).⁵

“Kolme rahva” anekdootide kõrval eristuvad ka “kahe rah-
va” anekdoodid. Sel puhul pole tihtipeale tegu mitte niivõrd
või(s)tlusega, vaid pigem võrdlusega. Näiteks paar anekdooti
sõnavabadusest 1949. aastast, mis erinevate tegelastega on ringel-
nud aastakümneid ja arvatavasti ringlevad diktatuuririikides polii-
tilise anekdoodina tänapäevani:

14. veebruar. Siin järgmine anekdoot, mille andis edasi Inglise
saade. Ühel pool Elbe jõge Saksamaal, mis on Inglise ja Vene
okupatsioonide piiriks, kalastab inglise sõdur ja teisel pool vene
sõdur õngega. Inglise sõdur viskab ühe kala teise järele välja, aga
vene sõdur ei saa ühtegi. Viimane on sellest väga hämmastunud
ja hüüab: hei, seltsimees, millest see tuleb, et sina saad kalu, aga
mina ei saa. Inglise sõdur hüüab: sa tead ju, et piir kulgeb keset
jõge. Meie pool piiri võivad kalad suud avada (Roos 2001: 191).

11. oktoober. Ameerika sõdur ja vene sõdur vaidlevad selle üle,
kumma maa demokraatia on see õige demokraatia. Ameeriklane
ütleb, et tema maal on õige demokraatia. Tema võivat presidendi
lossi ees vabalt hüüda: “Maha president H. Truman!” Venelane
väitis vastu ja ütles, et temagi võib Moskva Kremli väravate ees
vabalt hüüda: “Maha president H. Truman!” Keegi teda selles ei
takistavat (samas: 293).

Eeltoodud näited on võetud koolmeistri, kirjamehe ja biblio-
fiili Jaan Roosi (1888–1965) päevaraamatust.⁶ Alljärgnevalt kes-

⁵Tihtipeale oli propagandist-ateistide põhiargumendiks väga liht-
sustatud vormis Darwini teooria inimese arengust (vt nt Poljakov 1946),
mida ka antud juhul tõgatakse.

⁶Trükis avaldatud Eesti Kirjanduse Seltsi poolt viies köites üldpeal-
kirja *Läbi punase öö* all (vt Roos 1997, 2000, 2001, 2004, 2009), toime-

kendun antud teemal just nimetatud allikale. Siin kohe ka küsimus — miks on põhiallikaks just Jaan Roosi päevikud? Tegemist pole ju anekdoodikoguga ja päevikutes kajastatud anekdoodid moodustavad arvatavasti vaid murdosa liikvel olnud anekdootidest.

Stalinismiajastul levinud anekdootide talletamine oli mõnevõrra problemaatiline ja mingil kujul süstematiseeritud kogusid napib. Täpsemalt pole olemas selliseid kogusid, milles olev valim oleks sedavõrd suur, et saaks teha laiapõhjalisi üldistusi mingil kindlal ajahetkel levinud anekdootide kohta. Inimesed lihtsalt ei rääkinud neid avalikult, kõnelemata veel kogumisest. Mõistagi ei tegelenud anekdootide kogumisega kirjandusmuuseumi või mõne muu ajaloopärandit talletava asutuse töötajad, arvatavasti isegi mitte hobikorras. 1960. aastatest pilt paraneb oluliselt, sest kasutada on filoloogide Jüri Viikbergi (hõlmab anekdootide aastatest 1960–1990) ja Luule Krikmanni (aastaist 1965–1989) kogud (Viikberg 1997; Krikmann 1999, 2009).

Siinne käsitlus ei kuulu aga folkloristika valdkonda. See on jätk Eesti NSV elanikkonna meeoleolusid kajastavate allikate tutvustamisele (Kaasik 2014a, 2014b, 2018). Seekord on käsitletavaks elanikkonna suhtumine sovetivõimu, kasutades näitlikustamiseks rahva hulgas levinud poliitilise sisuga anekdootide.

Just seetõttu on Jaan Roosi päevik esmaallikas, milles esineb anekdoodi edasijutustaja, mitte otseselt koguja. Samuti on teada anekdoodi kirjapanemise kuupäev, mis annab (enamasti) koos muude päevikumärkmetega edasi ka anekdoodi konteksti.

tajaks Jaan Isotamm. Trükis ilmus päevik mõnevõrra lühendatult, toimetaja sõnul on välja jäetud loetud raamatute kokkuvõtteid ja ulatuslike tsitaate neist, suur osa kirjavahetusest Siberisse saadetud vendade ja teistega, samuti nn uuemast rahvaluulest, välisraadiote uudiseid, mis ei puudutanud Eestit, mälestuskatked, mida on korratud Roosi käsikirjalistes mälestustes. Päeviku säilinud algtekst asub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis Jaan Roosi isikufondis EKLA, f 236, m 23:1–33:1. Päeviku ning selle autori taustast vt näiteks Hans Karro eessõna I köitele (Karro 1997) ja I–IV köite eessõnasid Jaan Isotammelt (vastavalt lk-d 12–14, 5–6, 5–7, 5–7), samuti KGB õiendit Jaan Roosi kohta 1954. aasta augustist V köites (lk 342–344).

JAAN ROOS JA TEMA PÄEVIKUD

Elust Eesti NSVs on kirjutatud palju mälestusi, kuid need on enamasti kirja pandud suure ajalise nihkega. Üks inimene mäletab asju ühtemoodi, teine teistmoodi, mõni ei taha üldse teatud asju mäletada, olud on vahepeal muutunud ja koos sellega ka seisukohad. Anekdoote kohtab mälestustes harva, pigem siis rohkem anekdootlikke juhtumisi elust NSVLis. Võib aga vist oletada, et nii mõnigi kord on kajastatud “tõsielulised sündmused” ainekst saanud just omal ajal levinud anekdootidest või linnalegendidest.

Et saada aimu, mida mõtles ja arvas “väike inimene” konkreetsel ajahetkel, on väärtuslikumaks allikaks päevikud. Neid pole küll avalikult kasutada või üldse ülemäära palju, sest ainuüksi päeviku pidamine oli mõnel ajaperioodil Nõukogude võimu silmis kahtlane. Ja siit ka küsimus: mida inimene üldse julges päevikusse kirja panna? Täna kirjutatu võis homme olla oma käega jäädvustatud süüdistuskokkuvõte Nõukogude-vastase tegevuse asjus, tõmmates halvemal juhul kaasa ka lähedased, sõbrad, tuttavad, naabrid, kelle tegevus või tegevusetus päevikust selgus (ja näiteks anekdoot oli ju tavaliselt kuulnud kusagilt ja edasi räägitud kellelegi). Kui päevikud talletavad süütuid igapäevatoimetusi, ilma liigsete hinnanguteta, siis ei paku need meeleolude uurimisel suuremat huvi, igapäevaelu kohta muidugi küll. Teiseks ei pruukinudki inimese haare ega mõttelend kuigi suurejooneline olla, või oli kirjanduslik võimekus tagasihoidlik.

Neid kahte tegurit ei saa aga kindlasti ette heita Jaan Roosile. Ta oli õppinud Hugo Treffneri Gümnaasiumis 1906–1912 ja lõpetanud 1916. aastal ka Tartu ülikooli usuteaduskonna, oli Eesti Üliõpilaste Seltsi liige. Pärast prooviaastat Kolga-Jaanis Villem Reimani ja Raplas Joosep Liivi juures loobus ta pastori kutsest ning oli Paide Tütarlastegümnaasiumi ja linnakooli juhataja ja eesti keele õpetaja 1917–1918, tütarlastegümnaasiumi juhataja ja eesti keele õpetaja 1918–1923. Aastatel 1923–1936 pidas Roos direktoriametit Tartu Tütarlaste Gümnaasiumis ja õpetas sealgi eesti keelt. Põhitöö kõrval oli ta osaline koolireformis, koostas õpikuid ja osales aktiivselt avalikus elus. Pärast 1936. aastat elas ta edasi Tartus ning kirjutas, koostas, toimetas ja kirjastas raa-

matuid eesti kirjandus- ja kultuuriloost jm. Ühtlasi võiks teda nimetada tänapäeva Eesti bibliofiilia pioneeriks. Teise maailmasõja eel oli tema raamatukogus üle 10 000 köite, millest sõja- ja okupatsiooniaastatel läks osa kaduma. 1958. aastal kinkis Jaan Roos Kirjandusmuuseumile suure osa oma säilinud raamatuid ja käsikirju, millest moodustati temanimeline memoriaalkogu sealses raamatukogus ja fond Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, teine osa raamatuid jäi Tartu Ülikooli Raamatukogusse (vt ka E. Roos 1966; Roos 1988).

Pärast Eesti taasokupeerimist 1944. aastal töötas Roos Tartu Kunstiinstituudi raamatukogu juhatajana ning Tartu Meditsiini- kes Keskkoolis eesti keele ja kirjanduse õpetajana. 1945. aasta varakevadel viidi ta ühel ööl Tartu NKGB osakonda ülekuulamisele, kuid vabastati, mais tuldi talle kunstiinstituuti järele, kuid teda ei olnud sel päeval õnneks kohal ja võimaliku vangistamise vältimiseks hakkas Roos end varjama. Aktiivses vastupanus Jaan Roos ei osalenud ja sovetliku sõnavara järgi oli ta “illegaal”, täpsemalt veel “rändav illegaal”, kes pikemalt ühes kohas ei peatunud, vaid liikus aastaid ringi üle Eesti, viibides oma sugulaste, seltsivendade, õpilaste, kolleegide jt sõprade-tuttavate majapidamistes.

Kuna Roosi tegevus oli passiivne, siis väga järjekindlalt sovetivõim teda taga ei otsinud. Varjamisaastatesse jääb aga ka napilt pääsemisi ja mitmesuguseid seiklusi, mis lindprii eluga kaasas käisid. 1954. aasta augustis saadi Roos agent “Moskvini”⁷ abil lõpuks kätte, olles end selleks ajaks varjanud üheksa aastat ja kolm kuud — täpsemalt 17. maist 1945 kuni 10. augustini 1954 (Ojamaa, Hion 1999: 21–22; Roos 2009: 343). Olud olid selleks ajaks juba muutunud ning Stalini surma järgsel ajal ei pee-

⁷“Moskvin” — Adam Randalu (Bachmann; 1890–1966), Asutava Kogu ja I Riigikogu liige ning töö- ja hoolekandeminister 1920. Hiljem tegutses *Postimehe* ajakirjanikuna. Värvati 26. detsembril 1947 ja kasutati n-ö natsionalistide läbitöötamiseks.

tud tema süüdimõistmist õnneks siiski vajalikuks ning ta legaliseeriti.⁸ Oli Kirjandusmuuseumi raamatukoguhoidja 1957–1959.

Varjamisaastatel pidas Roos iga päev päevikut, pannes süstemaatiliselt kirja kõike, mida kuulis ja nägi, kajastades väga erinevaid teemavaldkondi: “valge laeva” ootust, igat sorti kuulujutte, arusaamu ja tõlgendusi rahvusvahelisest olukorrast, kirjeldusi kohtumistest metsavendade ja nende varjajatega, inimeste igapäevatoimetustest, sovetiseerimise käigust ja kolhoosielu viletsusest, arutlusi eesti kultuuri ja kirjanduse ainetel, pikki kirjeldusi ja kuuldusi haarangutest, repressioonidest ja märtsiküüditamisest, kohtumistest sõprade, tuttavate ja muidu “huvitavate inimestega”, arutlusi eesti rahva tuleviku üle jm. Ja mis siinkohal oluline — ka arvukalt tol ajal levinud anekdoote.

Jaan Roos kirjutas 1947. aastal:

1. märts. Täna kolm aastat tagasi algasin oma päeviku kirjutamist ja olen seda teinud pidevalt iga päev. Ühtegi päeva ei ole vahele jätnud. Iga päev on mul ikka midagi kirjutada olnud. Sest aeg ja elu on viimase kolme aasta kestel olnud põhjatult huvitavad. Omamoodi kajastuvad need ka minu päevikus. Üldiste sündmuste puhul ei vastuta ma, et nad minu päevikus kõik õiged on. Ma olen nii kirja pannud, nagu olen kuulnud. Ise pole ma midagi luuletanud. Mis rahvas rääkis, seda olen kirjutanud. Säärasena peaks see olema huvitav, kui mitte muus mõttes, siis selleks, et teada, mis rahvas mõtles, tundis, igatses, ootas ja kannatas oma elu *de profundis*’es.⁹ Ka minu oma isikut on selles päevikus loomulikult palju ja enamasti maskita. Kogu mu päevik on seni säilinud. Kus ja kuidas, see olgu praegu saladus. Juba see on võrratult huvitav, kus ma seda säilitan. Kuidas küll peab praegu tõde varjama, et ise mitte hukkuda! (Roos 2000: 39).

Oma päevikuid varjas Jaan Roos eri kohtades. Nii on mõndagi ka kaduma läinud niiskuse ja näriliste tõttu, mida ta hiljem legaalselt elades osaliselt taastas ja dešifreeris, lisades mõnele poole ka

⁸Jaan Roos arreteeriti 10. augustil 1954 ja pärast ülekuulamisi vastati ta juba 31. augustil. Hiljem taastas ta selle etapi kuupäevade kaupa oma päevikus (vt Roos 2009: 250–273).

⁹Lad *de profundis* — põhjatuist sügavusist.

isiku ja kohanimesid, mida ta varjamisaastatel konspiratsiooni huvides päevikusse ei kirjutanud. Kaduma on siiski läinud tervikuna 1946. ja 1950. aasta päevikud. Päevikuid peitis ta peale legaliseerumist õe Adeele (Adele) Laugise (1905–1988) majapidamises Põltsamaal. Pärast Jaan Roosi surma 1965. aastal jõudsid päevikud tema venna Eduard Roosi (1903–1979) kätte, kelle surma järel omakorda Jaan ja Eduard Roosi õepoja Hans Karro (1923–2020) valdusesse, kes peale mõningast korrastamist andis need üle Kirjandusmuuseumile (vt Karro 1997: 10–11).

Seega on tema päevik nii üksikasjaline ülevaade ligi kümme aastat kestnud enda varjamise loost kui ka “ajastu kroonika”. Päevikus on mitmeid osutusi sellele, et Roos ei pidanud päevikut mitte ainult soovist säilitada vaimset tasakaalu või peletada igavust, vaid tõepoolest tahtis kõik olnu ja kuuldu-nähtu talletada teadmiseks ka tulevastele põlvedele (Kalmre 2007: 23).

Ka Roos ise osutab, et tema kirjapandu pole analüütiline tekst, vaid kogum rahva hulgas levinud lugudest, kuulujuttudest, anekdootidest, arusaamadest jms, kõik see segamini Roosi enda tehtu-nähtu-kuulduga ning tõlgendustega sellest, mis suhtlusest kõrva jäi, raadiost (sh välisraadiojaamadest) kuulis ning mida ajalehtedest luges.

Roos ise ei kaotanud oma varjamisajal ei optimismi ega huumorimeelt, talletades arvukalt nii anekdoote, keerdküsimusi, anekdootlikke lugusid, kuid ka kuulujutte ja väljaütlemisi, mida võiks vähemalt tagantjärele käsitada läbi huumoriprisma. Tsiteerides kirjanik Veiko Märkat:

Nalju jätkub Roosi ülestähendustes küllaga. Rahva pilkav suhtumine uude võimu ja selle kandjatesse avaldub nii väljamõeldud kui ka tõestisündinud (ja sel juhul mõnikord traagiliselt lõppenud) lugudes. Näiteks Vene viisaastaku definitsioon (31. I 47): “Esimesel aastal on suur valgustus, teisel paradiisi riietus, kolmandal õhu toitlustus, neljandal hauavaikus ja viisaastak on täidetud nelja aastaga.” Või lugu kulakuks tehtud taluperemehest, kes läks Tallinnas särgiväel restorani ja ütles, et see on kulaku vorm (21. XI 47). Näib, et iseäranis vähe suutsid võimude ees oma keelt talitseda lihtsad maainimesed.

Vahel panevad muigama ka päevikus paratamatust napolisõnalisusest sündivad assotsiatsioonid: “Kõik Jõgeva inimesed ütlevad ühel häälel, et sinna pandud Vene valitseja Tšalenko on hirmus inimene. Samuti kiruvad kõik Jõgeva kliimat.” (20. IV 47.) (Märka 2000: 1426.)

Nüüd aga anekdootide juurde.

Lihtsustatult, anekdoodile on iseloomulikud lühidus, täpsus ja rõhutatud puänt. Oluline on anekdoodi puhul asi edasi anda ilma kõrvalliinideta ja ainult seda, mida on tarvis puändini jõudmiseks. See on anekdoodi kõige iseloomulikum tunnus, mis eristab žanri niisama naljalugudest või muudest lõbusatest jutukestest. Kui anekdoot on pikk ja lohisev, siis võib see tähendada, et tegemist on alles toormaterjaliga või rääkija pole anekdoodist aru saanud või ei oska ta seda edasi anda (Kõlu 1997; Laineste 2015).

Suur osa Jaan Roosi päevikutes leiduvaid lugusid osutavadki sellele, et lugu oligi ülesehitust, pikkust ja lohisevust silmas pidades alles kujunemisjärgus. Näiteks oli küll tabav puänt, kuid tee sinna väheütlev (või vastupidi). Tihtipeale pole ka võimalik eristada, kas tegemist on anekdoodi või anekdootliku looga, mida Roos oli kuskilt kuulnud ja kirja pannud. Viimaste puhul on ilmselgelt tegu toormaterjaliga ehk edasiräägitav lugu on hakanud juba oma elu elama ning moonduma, saades edasijutustajalt lisandusi, kaugenedes nii inspiratsiooni andnud sündmusest. Seetõttu on Roosi päevikud ka tänuväärne allikas folkloristidele, uurimaks anekdootide kujunemislugu.

Üldjoontes põhineb anekdoot kas situatsiooni-, karakteri- või sõnakoomikal, kuid põimuda võivad ka kaks või kolm alaliiki. Siinkohal ei jagaks Roosi talletatud anekdoote ei selle ega ka Kadi Sarve eespool toodud poliitiliste anekdootide jaotuse järgi. Minu huviorbiidis pole otseselt folkloori talletumine, vaid ühiskonnas valitsenud meeleolud, seetõttu lähenen allikmaterjalile temaatiliselt, esitades mõned anekdoodid ning lisades neile selgitavaid märkusi.

Põgusas valikus on neli alateemat: 1) kuidas kajastus anekdootides sovetivõim, “vene värk” ja Jossif Stalin; 2) etnilised

anekdootid; 3) igapäevaelu vintsutused ning lõpuks 4) 1940.–1950. aastate kandev tulevikuväljavaade ehk “valge laeva” ootus.

SOVETIVÕIM JA STALIN ANEKDOOTIDES

Alustuseks mõni sõna sellest, mis meeleolusid mõjutasid ning mis anekdootidele ainekandaks. Ühelt poolt avaldasid meeleoludele suurt mõju sõja tagajärjed: kümned tuhanded olid põgenenud või rindel langenud, hukkunud, kohe algasid ulatuslikud vangistamised, aastaid kestis küüditamishirm ning tuhanded inimesed varjusid uue võimu eest metsadesse. Lisaks sõjapurustused, sõjast tingitud majanduslik kitsikus sõjajärgsetel aastatel jm. Teiselt poolt oli see suurte muutuste aeg ehk sovetiseerimise periood: loodi sovetlikud võimuorganid, komplekteeriti need sobivate inimestega ja rakendati sovetlik halduskorraldus, juurutati sovetlik valimissüsteem, teostati maareform ja seejärel sundkollektiviseerimine jpm.

Mitte vähem oluline polnud aga ka eelnev taust. Sovetivõimust kujunes pilt juba selle esimesel aastal 1940–1941, mis tähendas natsionaliseerimist, põllumajandusmaade võõrandamist ja massirepressioone. 1941. aasta sõjasuve iseloomustas relvastatud vastuhakk sovetivõimule ja Saksa okupatsiooni aega omakorda aktiivse vastupanu puudumine. See ei tähenda, et Saksa okupatsioonivõimud oleksid olnud oodatud külalised, vaid pigem oli suhtumine, et kui pole sakslasi, siis tuleb sovetivõim. Kuna valida oli halva ja väga halva vahel, siis lepiti pigem sakslaste ülemvõimuga. Esimese sovetiaasta kannatus- ja 1941. aasta sõjasuve kangelasnarratiivi kasutas osavalt ära ka Saksa propaganda ning 1944. aastal idast taassaabunud “vabastajat” võeti vastu vähemalt umbusklikult, kuid pigem siiski hirmu ja vaenulikkusega (Nurmis 2013; Tark 2014). Punaarmee tervitas vabastajana vaid väga tühine vähemus ning sedagi peamiselt piirkondades, kus elanikkonna enamust ei moodustanud eestlased (s.t Petserimaa ja Narva jõe tagune ala).

Sellistes oludes tuli siis sisse seada sovetivõim ning elanikele selgeks teha, et see on nende enda soov ja tahtmine. Paremaks ei teinud olukorda Punaarmee käitumine, mis meenutas pigem se-

da, et oli vallutatud vaenulik territoorium, kuigi propaganda üritas selgeks teha, et saabunud on hoopis “vabastaja”. Röövimised, tapmised ja vägistamised olid igapäevased ning see tegi elanikele veelgi rohkem selgeks, et naasnud on jõhker ja verine vallutaja, ning suhtumine oli pigem selline, et oli see Saksa sõdur mis ta oli, kuid vähemalt oli tegemist tsiviliseeritud inimesega.

Kõik eelnev andis ka anekdootidele tihti peale üsna kurja ja reljeefse alatoon.

7. detsember 1951. Kõik kommunistid on kogutud ühte kohta ja tehtud neile kivimüür ümber. Ainult üks värv välismaailmaga on jätud ühenduseks. Kord jooksis sealt 2 kommunisti välja, üks ees, teine pussiga järel, tahtes eesjooksjat tappa. Eesjooksja karjus: “Meie kahekesi elasime veel. Kõik teised kommunistid on juba üksteist tapnud” (Roos 2004: 128).

Kommunism (loe: sovetivõim) kehastas laiemalt ühel ajal nii kurjust, totrust kui ka bardakki ehk korralagedust, kuid siiski teatud rõhuasetusega, et võimu kehastus oli Jossif Stalin, kes oli seetõttu anekdootides ka kurjuse kehastus.

25. aprill 1953. Kui Stalini hing lahkus kehast, tuli see taevavära-va taha nagu Krapu Kai¹⁰ ja nõudis sisselaskmist. Seal aga öeldi, et pole juttugi. Viimaks oldi siiski nõus, kui sissetahtja toob 3 soovitatat. Stalin tõi Joann Julma, Peeter Suure ja Lenini. Aga ükski neist ei soovitanud teda. Joann Julm ütles, et tema olnud küll julm, aga Stalin olevat 100 korda julmem. Tema hingel olevat kümnete miljonite inimeste elud. Peeter Suur ei soovitanud samuti, öeldes, et tema raiunud Venemaa valgustamiseks akna Euroopasse, aga Stalin mätsinud viimase valguspilu kinni. Ja nüüd valitsevat Venemaal pilkane pimedus. Ka Lenin ei soovitanud, öeldes, et tema andnud rahvale maa ja vabaduse, aga Stalin röövinud mõlemad ära. Nii ei saanudki Stalin taevasse.

Seda arvestades läks ta põrgusse. Seal olid kõik ukсед lahti ja ta läks muudkui sisse. Esimene tuba oli tühi. Ta läks edasi teise tuppa. Seal oli väike poiss, kes pani hirmuga karjuma ja jooksmas.

¹⁰Vrd Georg Eduard Luiga tõlgitud luuletust “Kuidas Krapu Kai viimaks taeva sai” (autor G. A. Bürger; *Eesti Kodu kalender 1909 aasta jaoks* (Tallinn: Ajalehe “Koidu” kirjastus, 1909, lk 236–238), kivike.kirmus.ee/meta/AR-25315-36903-79196.

Stalin küsis, et kes ta on ja miks ta karjub. Poiss vastas, et tema on vanakuradi poeg. Isa saanud ametikõrgendust ja asemele tulevat nüüd kuradiks uus ja hullem, kelle ees kogu põrgu rahvas värisevat (Roos 2009: 51–52).

Anekdootidest käivad läbi ka teised Nõukogude riigimehed, kuid need kehastavad pigem totrust või “kollektiivset Stalinit”. Võib küll tabada, et Stalinit otseselt ei alavääristatud, sest abso-luutset kurjust teatud määral isegi austatakse. Küll naeruväärista-takse anekdootides tihti Stalini isikukultust:

8. november 1947. Õpetaja küsib õpilaselt, kui pikk on Stalin. Keegi ei tea. Viimaks ajab üks väike poiss kae püsti: “Stalin on 150 cm pikk.” “Kust sa tead,” küsib õpetaja. “Minu isa on 180 cm pikk ja ütleb alati, et Stalin on talle kõrist saadik” (Roos 2000: 185).

26. aprill 1953. Saduküla algkoolis juhtus järgmine lugu. Kui koolijuhatajale Stalini surm teatavaks sai, kogus ta kohe kõik õpi-lased kooli leinaaktusele. Sügavalt liigutatuna tegi ta kooliperele suure juhi ja õpetaja surma teatavaks. I ja II klassi õpilased hakka-sid kõik Stalini nime kuuldes plaksutama. Olukord oli väga rumal. Aga mis sa teed neile lastele, oli ju neile öeldud, et kui Stalini nime nimetatakse kogunemistel, siis peavad nad kohe plaksuta-ma (Roos 2009: 52).

Kui esimene lugu on anekdoot, siis teisel on pigem anekdoodi tunnusmärke, kuid Jaan Roos esitab selle pigem tõsiloon. Arves-tades aga olusid, siis võis see tõepoolest olla ka tõestisündinud lugu.¹¹

¹¹Sarnaseid anekdootlikke lugusid oligi arvukalt. Näiteks Tallinna 10. keskkooli muusikaõpetajat Viktor Neemret (1897–1967) süüdistati muu hulgas tahtlikus hünni naeruvääristamises. Talle oli juhtkon-na poolt antud käsk organiseerida nn oktoobrirevolutsiooni 31. aasta-päevaks laulukoor, kes laulaks NSVLi ja ENSV hünni. Üritusel and-nud Neemre lastele käsu laulda ENSV hünni, mängides ise klave-ril samal ajal taustaks NSV Liidu hünni, ja esimene summutas tei-se. Vt ENSV riikliku julgeoleku ministri B. Kummi ja ENSV MGB 5. osakonna ülema alampolkovnik Nikolski ettekanne EKP KK I sek-retäri N. Karotammele 3. jaanuarist 1950. — RA (= Rahvusarhiiv), ERAF.131SM.1.202, l. 32–33 (kaadrid 22–23), ais.ra.ee/et/description-unit/view?id=111703410349.

Stalini isikukultusega seostuvad ka anekdoodid, mis osutavad ühtlasi sellele, et see kõik oli kuliss ehk “populaarsus” ja ilmsimatus kultus püsis suuresti vaid hirmu toel.

8. jaanuar 1952. Lasti müügile kirjamargid Stalini pildiga. Kremli arvati, et neil markidel on suur minek. Aga sündis just vastupidine nähtus. Neil markidel ei olnud hoopiski minekut. Seda arvestades läks Stalin ise peapostkontoris Moskvast järele pärima, et miks tema näopildiga margid ei lähe. Seal talle vastati: Margid ei lähe sellepärast, et ostjad sülitavad ostetud margile valepoolele, mispärast margid ei kleepu kirjale. Järelikult inimesed sülitavad Stalinile näkku. Seda teatas “A[meerika] H[ääl]” (Roos 2004: 142).

Sovetiühiskonna lahutamatu koostisosa polnud aga mitte ainult terror, vaid ka propaganda. Mingitele küsitlustele pole võimalik toetuda, kuid mälestuste ja päevikute põhjal (sh Jaan Roosi oma) võib väita, et sovetliku ajakirjanduse ja propaganda vastu üldine usaldus puudus.

Võiks panna end keskmise tol ajal elanud inimese olukorda. Tal oli kogemus demokraatlikust Eesti Vabariigist, Pätsi-aegsest autoritaarsest riigikorraldusest, Nõukogude ja Saksa okupatsioonidest 1940–1944 ning Teisest maailmasõjast. Kuna ta oli näinud ja nägi oma silmaga tegelikku pilti ning kui ta selle taustal luges ajalehest või kuulas raadiost, “kuidas on asjad tegelikult”, siis vähemalt mõtlev inimene suhtus tõenäoliselt üsna skeptiliselt teda ümbritsevasse propagandasse.

24. november 1949. Tallinnas kirjutavad ajalehed, et sadamasse on tulnud 123 Vene ja välismaa kaubalaeva hulga kaupadega. Üks talumees läheb järgmisel päeval Tallinna ja otsib üles oma tuttava, kelle korter on otse sadamas mere ääres. Seal ta tahab kasutada juhust, et näha seda suurt hulka laevu, milledest ajalehed kirjutavad. Ta vaatab aknast sadamasse ja merele ning otsib sealt laevu, ei näe aga ainustki. Siis ütleb ta oma tuttavale, et lehed kirjutavad nii palju laevadest Tallinna sadamas, mis eile pidid siia tulema, aga näe pole näha merel ühtegi. Tuttav ütleb talle, et mis sa aknasse vahid ja neid merelt otsid, otsi ajalehtedest (Roos 2001: 310).

Jaan Roosi päeviku lõpupoole, eriti pärast seda, kui Stalin oli juba surnud ja terror leevenenud, hakkas kurjus tagaplaanile vaju-

ma ja järk-järgult tõusis esile rõhuasetus, mida rahvakeeles tunti “vene värgi” nime all. Seda iseloomustas valetamine, varastamine, totrus, jõhkрус, absurdsus, ebakvaliteetsus, propagandistlikkus, kampaanialikkus ja üleüldine bardakk. “Vene värk” on küll osutus idapoolsetele traditsioonidele, kuid antud kontekstis on see ka sovetivõimu sünonüüm.

21. veebruar 1954. Sageli arutlevad inimesed omavahel, et kas Nõukogude Liidul on aatompommi või ei ole. Venelased usuvad üldiselt, et Nõukogude Liidul on aatompomm. Kord jutlesid omavahel venelane ja armeenlane aatompommi teema üle. Venelane ütleb, et meil on ka aatompomm. Armeenlane küsib, et kust teie teate, et meil on ka aatompomm. Venelane vastab, et Molotov ütles. Selle peale tähendab armeenlane, et ei ole meil aatompommi, kui meil aatompomm oleks, siis oleks see müüa igal täiturul ja siis poleks Londonit ammu enam maakeral (Roos 2009: 153).

ETNILISED ANEKDOODID

On väidetud, et suurim solvang on mingi rahvuse kohta käivate naljade puudumine, eriti kui geograafilise läheduse tõttu peaks kontaktid olema rohkem või vähem tihedad. Etnilised anekdoodid põhinevad suuresti kultuurikonfliktil ning “oma” ja “võõra” vastandumisel. Teise maailmasõja järgses suhtumises avaldus “meie-nemad” konflikt teravalt ja kohati üsna meelevaldselt: eestlased olid ausad, töökad, targad ja puhtad, kuid sisserännanud seevastu ebaausad, laisad, lollid ja räpased. Selle kohta üks näide 1953. aastast. Jääb küll ebaselgeks, kas see on anekdoot või esitab Roos selle tõestisündinud loona, kuid suhtumise skaalal “oma” ja “võõras” toob see ehedalt välja.

13. august 1953. Üks sinne [Lehtse] naine läheb Tallinnasse arsti juurde. Arst on venelane ja ütleb, et tal on pahaloomuline kasvaja ja et olukord on lootusetu. Naine on õnnetu, tuleb koju, läheb lihtsa maa-arsti juurde. See ütleb, et ta on rase. Varsti sünnitab naine kaksikud (Roos 2009: 81–82).

Eestlaste hulgas levinud etniliste naljade üle saab otsustada 19. sajandi teisest poolest. Folklorist Liisi Laineste toob esile mõne iseloomuliku suundumuse M. J. Eiseni “Rahva Nalja” viies

kogus. Esiteks on etniliste tegelaste hulk piiratud. Pigem on küsimus ka selles, et enamik eestlasi olid maaelanikud ja kontakt teiste rahvusrühmadega peaaegu ei olnudki (v.a sakslased).¹² Palju oli nalju Eesti äärealade elanike, eriti saarte elanike kohta, vähem setude kohta. “Võõrastest” eristuvad selgemalt juudid ja mustlased, harvem leidub nalju meie naaberrahvaste soomlaste ja lätlaste kohta (Laineste 2004: 40).

Nagu öeldud, Nõukogude okupatsiooni aja kohta puudub selline koondkogu, mille järgi võiks teha laiapõhjalisemaid järeldusi stalinismiajastul levinud anekdootide kohta. Küll saab olemasolevate kogude järgi teha järeldusi alates 1960. aastatest. Mõistagi on sageduselt kindlal esikohal venelane, sest temas kehastus nii poliitiline kui ka rahvuslik rõhumine. Seetõttu on raske eristada puhtetnilisi anekdoote poliitilistest. Venelane on tihtipeale ka üldmõisteks NSV Liidu rahvaste kohta. Mõistagi ei puudu anekdoodid naabrite — lätlaste ja soomlaste kohta. Ameeriklased, prantslased, inglased, sakslased jt on pigem kõrvaltegelased “kolme (või kahe) rahva anekdootides” ja puändis “särab heas või halvas mõttes” tavaliselt venelane või eestlane.

Jaan Roosi päevikus võiks kohe eristada anekdoote juutide kohta. Juudid olid just eelnimetatud traditsioonilised “võõrad” ja temaatika juured pärinevad aastasadade tagusest ajast, omandades küll sotsialismi tingimustes oma iseärasused, kuid säilitades suuresti varasema tonaalsuse. Kusjuures juudianekdootide puhul polnud allikaks mitte ainult mittejuutide enamasti stereotüüpsed lood, vaid anekdoodipärandi rikastamisele andsid suure panuse ka juudid ise, kuid see on juba teine teema.

¹²Huvitaval kombel puuduvad anekdoodid (või naljalood) sakslaste kohta. Tõsi, oli küll kadakasakslasi pilavaid nalju, kes olid omadele võõrad ja võõrastele võõrad. Kuna mõisa ja kiriku ning võimu kaudu laiemalt olid eestlaste kontaktid sakslastega tihedamad kui ääremaa elanikega ja/või enamasti ääremaadel elavate rahvusvähemustega, ei puudunud kindlasti ka naljad. Matthias Johann Eisen arvatavasti ei kajastanud seda teemat konjunktuursetel kaalutlustel. Samal põhjusel ei talletanud ta (või ei lasknud ära trükkida) venestuse tingimustes ka pila venelaste kohta.

16. aprill 1947. Moskvasse ehitati kolmekordne suur maja, umbes 100 elaniku tarvis. Maja sai valmis, aga siis korraga märgati, et WC oli unustatud ehitada. Nüüd polnud enam midagi teha. Aga varsti löödi käega ja öeldi, et WC-d polegi vaja. Sest alumine korrus oli määratud töölistele, kes niikuinii ei situ, sest neil pole midagi süüa. Teine korrus oli määratud stahhanovlastele. Need pole kunagi kodus, vaid alati tööl, nii et nemadki ei saa aega kodus sittuda. Kolmas korrus oli määratud juutidele. Need pole kunagi mujale sittunud kui teistele kaela. Nii polnud neilgi WC-d tarvis (Roos 2000: 65).

22. aprill 1945. 1 venelane on sangar (geroi), 2 venelast — tüli (draka), 20 venelast — viinasaba ja 20 000 venelast rinne. 1 inglane on džentelmen, 2 inglasi — golf (mäng), 20 inglasi parlament, 20 000 inglasi 20 jardi päevas. 1 juut on Stalini [preemia] laureaati, 2 juuti — altkäemaks, 20 juuti — rahvakomissariaat ja 20 000 juuti tagala (Roos 1997: 151).

23. aprill 1945. Omalt poolt lisan eelmise päeva anekdoodide juurde: 1 eestlane on salakaebus, 2 eestlast sosistamine, 20 eestlast metsavendlus ja 20 000 eestlast vangla (samas).

Tehniliselt võttes polnud anekdoodid juutidest poliitilised anekdoodid ja võiks koguni öelda, et mõnes “kodumaatute kosmopoliitide” vastases kampaanias olid need lausa soositud (Liivik 2009). Küll omandasid juudianekdoodid poliitilise alatooniga, siis, kui need käsitlesid ka mingeid muid teemasid.

22. ja 23. aprillil kahes osas toodud lood on tegelikult lihtsustatud kujul esitatud keerdküsimused, mis annavad edasi teatud rahvuslikke stereotüüpe.¹³ 16. aprilli anekdoodis on juudid küll puändiks, kuid sisult on see “kommunaalhumor” levinud korralagedusest. Poliitilise alatooniga annab anekdoodile osutus valitsevale kitsikusele, mistõttu pole Nõukogude inimesel toidupuuduse tõttu WCd vajagi.¹⁴

¹³Huvitav on see ehk veel seetõttu, et anekdoodis kajastuvad ka eestlased ja üldse mitte positiivses võtmes, vähemalt klišeed “ühe ja kahe eestlase” kohta on rahvuslikes masohhismiilmingutes päevakohased ka tänapäeval.

¹⁴Kusjuures “kemmergunaljad” on veel täiesti omaette teemavaldkond stereotüüpse osutusega, et idapoolsetel vallutajatel olla olnud

Kuigi mingit statistikat pole, võib oletada, et kõik muud rahvused olid stalinismiajastu anekdootides kas vähe või mitte üldse esindatud või statistid. Enamus pila käis ikka venelaste kohta ja üsnagi alavääristavalt (ilmselt vastasid venelased samaga, kuid see pole siinkohal teemaks).

Nagu öeldud, vaen ja sellega kaasnev üsna kuri pila abstraktse venelase vastu oli seotud sellega, et ta kehastas nii poliitilist kui ka rahvuslikku rõhumist ehk üldistatult sovetivõimu ja sellega kaasnevaid hädasid. Jaan Roosi päevikus on kümneid ja kohati anekdootlikke sissekandeid “venelaste uputusest” koos meelevaldsete hinnangutega, et juba 1940. aastatel olnud eestlased omal maal vähemusse jäänud. Võõramaalased toonud aga kaasa ka oma kombed ja sümbolid ning surunud neid vägisi kohalikele peale, mis samuti anekdootidele ainekandisid.

10. jaanuar 1953. Tartus pannakse üksteise järel tänavatele vene nimed. Nii on Veski tänav ümber ristitud Burdenko tänavaks, Lai tänav Mitšurini tänavaks, Kroonuaia tänav Komsomoli tänavaks jne. Üks maamees tuleb linna ja küsib miilitsalt, kas te ei juhataks, kus on Lai tänav. Miilits vastab, et säärast tänavat Tartus ei ole. Edasi on talumehel tarvis minna Kroonuaia tänavasse ja küsib miilitsalt, et kus see tänav. Miilits vastab, et ka säärast tänavat ei ole Tartus. Viimaks on mehel vaja minna hambaarsti juurde Veski tänavasse ja ta küsib, et kus see tänav on. Miilits vastab, et ka säärast tänavat ei ole Tartus. Siis läheb maamees kurvaks ja ütleb, et kahjuks on ta asjata Tartu sõitnud, et neid tänavaid ei ole, kuhu tal oli tarvis minna. Selle peale ütleb miilits, et on küll, aga neil on nüüd uued nimed — Lai tänav on nüüd Mitšurini tänav, Kroonuaia tänav — Komsomoli ja Veski tänav Burdenko tänav. Mees tänab ja hakkab minema, ei lähe ega neisse tänavaisse, vaid läheb ja istub Emajõe äärde. Miilits vaatab ja läheb varsti talle järele ning küsib, et miks ta ei lähe neisse tänavaisse, mille kohta andmeid päris, vaid siin istub. Mees vastab, et tahab siin natuke

WC kasutamisetarbest väidetavasti vaid üsna ähmased arusaamad. Näiteks 13. novembri 1947. aasta sissekanne Roosi päevikus: “Peldiku uksele on tähed WC. Venelane mõtleb, mida see peaks küll tähendama. Viimaks taipab, et need on Winston Churchilli initsiaalid ja Churchilli ta juba teab” (Roos 2000: 189).

puhata ja vaadata, kuidas Volga oma laineid veeretab (Roos 2009: 14).

Suhtumist venelastesse mõjutasid aga ka palju proosalisemad põhjused. Nagu juba öeldud, jõudis koos Punaarmeeaga 1944. aastal veel enne Nõukogude võimu taaskrakendamist Eestisse tohtu tapmiste, vägistamiste, röövide ja varguste laine. Tundub, et maapiirkondades oli vähe majapidamisi, mis sellest varauusaja rüüstesõja vaimust kantud episoodist pääsesid. Ja see jätkus ka pärast lahingute lõppemist ning kohalik võim oli selle tõkestamisel täiesti hambutu (Kaasik 2013).

See oli aga vaid üks probleem. Näljahäda Venemaal pani massid liikuma ning Eestisse saabusid lühemaks või pikemaks ajaks “kotipoiste” ja elukutseliste kurjategijate hordid, kes peale toidu hankimise ja kerjamise põhjustasid siinsetes oludes enneolematu röövide ja varguste laine, seda lisaks mundryis või demobiliseeritud kurjategijate tegudele (Noormets 2015).

Varguste ja röövimiste laine kajastus väga üksikasjalikult ka kümnetes Jaan Roosi päeviku sissekannetes. Näiteks siinse loo alguses esitatud lugu oma saagi kaotanud röövel-venelasest oli rahva hulgas laialt levinud ja oli just reaktsioon rüüstamisele. Kusjuures võiks märkida, et Roos polnud 1944. aasta sügisel sugugi väga sovetivaenulikult meelestatud, pigem pidas ta sakslasi eesti rahvale palju suuremaks õnnetuseks. Suhtumise muutuse põhjustas suuresti just eelnimetatud rüüstelaine. Nii muutus abstraktne venelane röövli ja varga sünonüümiks kiiresti ka anekdootides.

11. november 1945. Liigub praegu järgmine tabav anekdoot venelaste iseloomustamiseks. Venemaal sünnib poeglaps. Sündinud lapsel on parem käsi kõvasti rusikas. Arst katsub rusikat lahti tõmmata, aga ei saa. Lapse sõrmed on kõvasti rusikas. Arst mõtleb, et laps on sant, jääb aga äraootavale seisukohale. Ta katsetab igat moodi. Muuseas võtab ta taskust kulduuri ja näitab seda vastsündinule. Kohe avaneb poisi rusikas ja ta haarab kulduuri järele. Selle juures aga kukub tal peost kuldsõrmus, mis osutub ämma- emanda omaks. Juba sündides varastavad venelased (Roos 1997: 276).

SOVETISEERIMISE KÄIK ANEKDOOTIDES

NSV Liit oli olemuselt bürokraatlik politseiriik, kus üle kõige kõrgus ideoloogia. Kuna selle alustes olid ühiskondlikud protsessid ja suunad täpselt paigas, siis strateegilises plaanis oli ideoloogia väga jäik, kuid taktikaliselt oli kõikumisi arvukalt. Eesti oli Teise maailmasõja aegne vallutus ja seetõttu üldistest protsessidest paarkümmend aastat maas. Nii oli stalinismiaeg Eestis n-ö tasulülitamisperiood ehk sovetiseerimisaeg, mis hõlmas endas järgmisi tegureid: oletatavate ja tegelike sisevaenlaste maha surumine terroriga, sovetliku võimukorralduse rakendamine, ettevõtete natsionaliseerimine ja põllumajanduse kollektiviseerimine, range tsensuur ja kõikehõlmav poliitiline agitatsioon ning kindlad kultuurielu kaanonid jm (Mertelsmann 2007).

Kuna muutused olid sedavõrd kõikehaaravad, tekitasid need tugevat vastuseisu. Ja nagu esimeses punktis osutatud, polnud sovetiseerimine Eestis loomulik areng, vaid kõik see tuli peale suruda terroriga ja plaanimajanduse tingimustes lisaks veel kindlaks määratud tähtaegadega.

Jaan Roosi päevikus on sadu sissekandeid, mida võiks liigitada sovetiseerimist pilavate lugude või väljaütlemiste lahtrisse. Need on aga pigem siiski anekdootlikud lood igapäevaelu absurdusest¹⁵ ja jõhkruusest ehk n-ö toormaterjal, millest alles kujunesid anekdoodid välja.

Keskenduks siinkohal majanduselu sovetiseerimisele. Maa konfiskeerimine ja meelevaldsed haldusreformid paiskasid segamini traditsioonilise asustuspildi. Peale sõjajärgse industrialiseerimise mõjutas ühiskonda sellega kaasnenud kiire linnastumine. Kollektiviseerimine, industrialiseerimine ja linnastumine tõi kaasa suuri sotsiaalseid nihkeid ja sellega seoses mõistagi ka arvukalt anekdoote.

¹⁵Siinkohal mitte segi ajada absurdianekdootidega, mis ilmselt ainasa anekdootide liigina enamasti ei põhine otseselt tegelikult toimunud sündmustel, kuid samas on autor-esmaesitaja tavaliselt teada. Siinkohal neid eraldi ei käsitleta, kuid tuleks rõhutada, et poliitiline anekdoot põhineb just nimelt suuresti absurdil.

2. oktoober 1949. Üks naistöoline läks loomaarsti juurde ja palus kindlaks teha, millisesse loomaliiki ta kuulub. Loomaarst ütleb, et tal tuleb pöörduda inimarsti poole, kuna tema tegelevat loomadega. Naistöoline tähendas, et ta on õigesse kohta tulnud, kuna ta on looma seisukorda langenud. Hommikul tõusvat ta üles kui kukk, jooksvat [tööle] kui koer, töötavat kogu päeva kui hobune, õhtul jooksvat leivasappa näljaselt kui hunt, kui koju tulevat, siis ütlevat mees, et kuidas täna läks, kiisu, ja küsib, et kas saaks ruttu lõunat, kui mul polnud talle anda kohe, siis ütleb, et [---] sa va lehm (Roos 2001: 290–291).

Kuna Jaan Roos liikus ringi põhiliselt maapiirkondades, siis on ta päevikus töölistest ja industrialiseerimise käigust anekdootte vähe. Eespool toodud anekdoot on üks väheseid sellel teemal. Ühelt poolt on see mittepoliitiline anekdoot inimsuhetest, kuid teisalt ka ühiskondlik pila. Kuigi propagandas olid töölised põllupidajatest ideoloogilises toiduahelas kõrgemini väärtustatud, oli nende elu 1940. aastatel tegelikult veelgi raskem kui maaelanikel. Muu hulgas oli tegu sõjast laastatud maal kroonilise toiduainete puudusega linnades ja tööstuskeskustes ning see süvenes pärast kaardisüsteemi kaotamist. Viimane oli pigem propagandistlik käik, mitte majandusloogikast lähtuv. Ilmestavaks näiteks olid just ka anekdoodis osutatud pikad leivasabad. Ühtlasi jäid kehtima ranged sõjaaegsed tööseadused, millele viitab kaudselt anekdoodi esimene pool. Maapiirkondade puhul on aga päevikus läbivaks teemaks just elujõuliste majapidamiste väljasuretamine mitmesuguste maksude, sundnormide ja naturaalkoormistega, mis kõik valmistasid ette kollektiviseerimist (Paavle 2009b).

Psüühilise pingeseisundi kõrval on päevikus ka arvukalt anekdootlikke juhtumisi ja vastavaid lugusid mujal NSVLis valitsevast kolhoosikorrast, kuid vähe otseselt anekdootte. Järgmine näide on päevikusse kirja pandud küll 1949. aastal, kuid oli liikvel arvata-vasti palju varem. Võimalik, et see jõudis Eestisse siia saabunud venelaste kaudu.

13. juuni. Kaukaasias on pärast Teherani konverentsi jahil Roosevelt, Churchill ja Stalin. Roosevelt ja Churchill lasevad maha ühe metslooma. Seda vaadates ei oska nad mitte kindlaks teha, mis loom see on, kelle nad maha lasksid. Nad pöörduvad Stalini poolt seletust saama, mis loom see on. Stalin tuleb juurde, vaatab, tun-

nistab ja ütleb viimaks: hullud, maha lasksid kolhoosniku (Roos 2001: 248).

Rööbiti põllumajanduse sovetiseerimisega algas kollektiviseerimise eel kulakutevastane kampaania. Nn kulak oli ideoloogiline mõiste ja hõlmas erinevaid vaenlase kategooriaid, s.t mitte ainult töörahvast väidetavasti ekspluateerinud “suurtalunikku”. Laiemalt tähendas see mõiste aktiivset ja passiivset vastuseisu maapiirkondades, kitsamalt ka vastuseisu kollektiviseerimisele. Olukorra iseloomustamiseks anekdoot kollektiviseerimiskampaania algusest:

16. veebruar 1947. Venemaalt tõi keegi kasvatusmajast tütarlapse siia kasvatada ja muretses talle varsti ilusa nuku. Korraga oli nukk kadunud. Lapselt küsiti, kuhu nukk jäi. Laps vastas, et tappis ära. Miks? Sellepärast, et oli kulak! (Roos 2000: 35).

Tõeline kolhoositeemaliste anekdootide võistukäik algas pärast 1949. aasta märtsiküüditamist, kui inimesed hirmuga hulgainisti kolhoosidesse astuma hakkasid ja oma silmaga selle propageeritud majandusmudeli “eeliseid” nägid. Mis seni oli vaid abstraktne hirm nälja ja viletsuse ees, oli nüüd igapäevane tegelikkus.

11. oktoober 1949. Kaks tuttavat meest saab hulga aja järele kokku. Üks ütleb, et kas tead õnnetust, minu vend arreteeriti ja ta sai 15 aastat vangistust ning ta saadeti Siberisse. Teine ütles, et minu vennaga on veel hullem lugu: ta sunniti astuma kolhoosi (Roos 2001: 293).

Sovetiseerimine ei tähendanud aga mitte ainult industrialiseerimist ja kollektiviseerimist, vaid hõlmas teisi majandus- ja haldusreforme, mis puudutasid kogu elanikkonda. Tooks siinkohal näiteks 1947. aasta rahareformi. 16. detsembril 1947 kuulutati NSV Liidus ootamatult välja rahareform, millel oli konfiskeeriv iseloom.¹⁶ Jaan Roosi päevikus on rahareformi tagajärgedest arvukalt sissekandeid, siinkohal ka üks anekdoot:

¹⁶Hoiukassas sai üksikisik vahetada kuni 3000 rubla uute rublade vastu vahekorras 1 : 1, kuni 10 000 rubla vahekorras 3 : 2 ja sellest suurema summa vahekorras 2 : 1. Eriti halb oli reform nendele, kes raha olid “sukasääres” hoidnud — nemad said raha nädala jooksul vahetada

17. juuni 1948. Marshall, Bevin ja Molotov¹⁷ olid kord koos Moskvast. Nad otsustasid proovida, milline kõla iga maa rahal on. Marshall laskis kukkuda lauale kulddollari. Sellel oli tore kõla. Samuti laskis Bevin kuldnaelsterlingi kukkuda lauale. Sellel oli samuti kaunis kõla. Molotovil aga ei olnud kuldraha. Sellepärast pani ta lauale 10-rublase paberraha, mis aga samas lendas laualt põrandale. Molotov kummardas ja hakkas raha üles võtma, peeretades seejuures. Tal oli piinlik. Teised rahustasid teda, öeldes, et pole viga, igal rahal oma kõla (Roos 2001: 90–91).

Esmapilgul on raske tabada, kuidas see anekdoot rahareformi puudutab, aga nii see just on. Rahareform, mis tõi kaasa mitu kuud kestnud segaduse ja ostupaanika, oli samas n-ö ratsionaalne käik, sest esiplaanil olid ikka ja alati riigi huvid. NSV Liit ise oli Teise maailmasõja järgsel ajal sügavas majanduskriisis, kadus ka *lendlease*’i abi ja mitmel pool puhkes näljahäda. Riigi sisevõlg oli tohutu (erinevad sõja- ja riigilaenud). Võiks ju eeldada, et milleks reform, kui sisetarbimiseks mõeldud rublasid võis ka piiramatult juurde trükkida? Aga seni, kui raha mingil kujul kehtis, oli raharinglust vaja siiski lõpuks korrastada, sh nullida ära suures osas elanike käes olev sularaha hulk. Reformi varjus sai aga korraldada veel nii mõndagi, näiteks kehtestati samal ajal uued riiklikud jaehinnad kõigile tähtsamatele toidu- ja tarbekaupadele. Aga tulles anekdoodi juurde, siis kõigel toimunud olid ka pikemad tagajärjed ehk see süvendas arusaamist rubla väärtusest. Sellest siis ka anekdoodi puänt, mis võrdsustab rubla väärtuse peeretusega.

vahekorras 10 : 1. Kõige rängemalt mõjus reform maaelanikkonnale, sest ühelt poolt tähendas rahareform säästudest ilmajäämist ja teiselt poolt langesid ka turuhinnad. Puutumata ei jäänud rahareformi tagajärjedest aga ka linnaelanikud, sest kiiresti tekkis ostupaanika. Eelkõige tundsid rahareformi tagajärgi need, kes turult toiduaineid ostsid, sest vabaturg (niipalju kui seda oli säilinud) reageeris kiiresti, sh musta turu tekkimisega või tühjade lettidega (Paavle 2009a: 52–54).

¹⁷George Marshall — USA riigisekretär (välisminister) 1947–1949, Ernest Bevin — Briti välisminister 1945–1951, Vjatšeslav Molotov — NSV Liidu välisasjade rahvakomissar/välisminister 1939–1949 (ja 1953–1956).

“VALGE LAEVA” OOTUS ANEKDOOTIDES

Lõpetaks ühe teemaringiga, mis pakkus rahvale lootust ka kõige rängematel stalinismiaastatel, millele viitab ka siinse artikli päises toodud anekdoot. Selle üle nalja tegemine võib esmapilgul tunduda kummaline, kuid see võiks ühtlasi osutada, et hoolimata kõigest säilis ka teatud eneseiroonia. Siiski polnud tonaalsus mitte niivõrd selles, vaid väljendas pigem frustratsiooni.

16. mai 1945. Järgmine anekdoot liigub San Francisco konverentsi¹⁸ kohta ringi. Konverentsil on palju sõnatahtjaid ja igaüks tahab hästi põhjalikult kõnelda. Seda arvestades [on] otsustatud sõnavõtjate aega piirata. Riikide esindajale olevat lubatud nii palju sõnu oma kõnes tarvitada, kui palju miljoneid inimesi on tema riigis elamas, s.t. iga miljoni kohta üks sõna. Eesti esindaja sai seega vaid ühe sõna ütelda. Meie esindaja A[ugust] Rei¹⁹ kõne koosneski vaid ühest sõnast ja nimelt: “Appi!” (Roos 1997: 158–159).

“Valge laeva” motiiv pärines rahvasuus Eduard Vilde romaani *Prohvet Maltsvet* (1905–1908). Romaan ise põhineb tõsielulistel sündmustel, täpsemalt 19. sajandi usuliikumisel, kus eelnimetatud prohvet (Jaan Leinberg) olla Jumala poolt saadetud, et eesti rahvas töötatud maale viia. Nii kogunes 1861. aastal mitusada fanaatilisemat poolehoidjat Lasnamäe paekaldale Maltsveti saadetavat “valget laeva” ootama, kuniks politsei isetekkelise laagri laiali peksis. Tõsi, osa poolehoidjaid jõudis ka töötatud maale — Krimmi, kuid suur pettumus oli seegi.

Niisiis, tuues “valge laeva” ootuse Teise maailmasõja järgseses aega, siis tagantjärele vaadates oodatigi aastaid “imet”. Võttes asja olemuse väga põgusalt kokku: sõda demokraatliku Lääne ja NSV Liidu vahel oli Eesti vabanemise lahutamatuks eelduseks (Hinrikus 2014).

¹⁸Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni asutamiskonverents 25. aprillist kuni 26. juunini 1945.

¹⁹August Rei (1886–1963) oli 9. jaanuarist 1945 kuni surmani 29. märtsil 1963 peaminister Vabariigi Presidendi ülesandeis eksiliis asukohaga Stockholmis. ÜRO asutamiskonverentsist ta osa ei võtnud.

Võiks öelda, et Jaan Roosi päevik suures osas just nimelt “valge laeva” ootusest koosnebki, kuigi oma (ja eestlaste) ootustelootuste kohta ta seda mõistet ei kasuta, vaid paneb selle mõiste kannatuse kaotanud punategelaste suhu. Ühelt poolt andis “valge laev” eestlastele rasketel aegadel lootust. Teiselt poolt oli valge laeva ootus sovetivõimule üldse kõige tülilikam arusaam tuleviku-väljavaadetest. Isegi tülilikam kui sõjajärgne vastupanu, sest selles kontekstis oli annekteerimine ja kogu sovetiseerimine eestlaste enamuse silmis ajutise iseloomuga.

Jaan Roos ei kaotanud optimismi kuni enda varjamise lõpuni. Aastaid näidanud kõik märgid, et kohe-kohe sõda ka puhkeb ja Eesti Vabariik taastatakse. Kuna nii ei läinud, siis nagu ka 19. sajandi analoogi puhul oli “valge laeva” puhul üldistavalt tegemist kahesisulise mõistega, tähendades nii tegelikke ootusi kui ka põhjendamatu lootusi ja kibestumist nende purunemisel. Ka 16. mai 1945. aasta anekdoodis tuleb välja selleteemaliste lugude tonaalsus — kannatamatus, jälgides aastaid kestnud konverentsi, tippkohtumisi, ÜRO peaassamblee istungeid jm, mis ei viinud vähemalt Eesti iseseisvust puudutavates küsimustes mitte kuhugi. Nii võiks selle teemaarenduse lõpetada ka tabava ja iseloomustava anekdoodiga, mis arvatavasti väljendab üldist suhtumist sedalaadi koosistumistesse:

10. mai 1947. Rahva silmis on maailma konverentsid kaotanud igasuguse autoriteedi. Väike poeg küsib isalt: mis on konverents? Isa vastab: konverents on kokkutulek, mis kutsutakse kokku selleks, et kindlaks määrata järgmise kokkutuleku aega (Roos 2000: 77).

LÕPETUSEKS

NSV Liit oli riik, kus avalik arvamus puudus — ametlikult sai olla ainult Nõukogude võimu poolt või vastu ning oli ainult kommunistliku partei arvamus ja vale arvamus. Sellistes tingimustes oli igasugune kahemõttelisus, nii ka anekdoodid laiemalt kahtlased, kuid poliitiliste anekdootide rääkimine juba “Nõukogudevaenulik tegevus”. See ei tähendanud, et anekdoodid ka kõige mustemal terroriajastul kuhugi kadusid. Samuti polnud puudust

päevapoliitilisest ainesest. Anekdoote ei räägitud küll väga laias ringis, vaid nende keskel, keda usaldati, kuid hoolimata sellest levisid need laialt kogu elanikkonnas, olles sõnavabaduseta ja ideologiseeritud ühiskonnaelu üheks kõige paremaks peegelduseks.

Demokraatlikus ühiskonnas on anekdoot üldjuhul lõbus luugu, millel võib olla ka ühiskonnakriitiline alatoon. Totalitaarses ühiskonnas, eriti stalinismiajastul NSVLis, oli poliitiline anekdoot naer läbi pisarate, väljendades paljus inimeste frustratsiooni. Eesmärgiks polnud mitte niivõrd nalja teha/saada ning tonaalsus polnud mitte niivõrd lõbus, vaid kuri. Inimene tajus olukorda lootusetuna ja absurdsena, mida võibki pidada poliitilise anekdoodi kasvulavaks, sest seda pidi jagama, et mitte hulluks minna.

Kuidas siis suhtus võim n-ö vaenulike anekdootide rääkijatesse? Huvitaval kombel ei kajastu anekdoodid kasutada olevates Eesti elanikkonna kohta käivates julgeolekuorganite ettekannetes ja parteisisestes meelsusaruannetes väga otseselt. Pigem osutavad meile tänapäeval kasutada olevad üksikud näited ühiskonnas valitsevatele üldisematele meeoludele. Ühelt poolt oligi vastaliste arv suur ja keskenduti pigem otsestele Nõukogude-vastastele väljaütlemistele. Kindlasti kandis agentuur anekdootidest ette palju rohkem, kui kajastavad neid olemasolevad ettekanded. On aga ka viiteid, et anekdoodid olidki teisejärguline teema ja liigitusid “ballastiks”. Nõukogude-vastaste anekdootide rääkimine oli küll kompromiteeriv materjal, kuid vähemalt Eestis sai ainuüksi see tegu arreteerimise aluseks väga harva. Küll aga võis see palju tihedamini saada julgeoleku agentuuri värbamise aluseks. Teiselt poolt tundub sedamoodi, et võimukandjad (s.t kommunistlik partei) polnud ettekannetes enda kohta käivate anekdootide kogumisest ka väga huvitatud. Ja stalinismiajastul kanda ette sellest, mida ei oodatud, oli eluohtlik, sest terrorihirmus ei elanud mitte ainult n-ö lihtrahvas, vaid ka võimu teostajad ise ning selle järele valvavad ja kontrollijate kontrollijad.

Riigijuhte (sh endisi au sees olevaid võimumehi ja ideolooge) ja võimu naeruvääristavad anekdoodid liigituvad jäikadel ideoloogilistel tuge del seisvates totalitaarsetes ühiskondades kindlasti otseselt “vaenulikuks tegevuseks”. Piir lubatu ja keelatu vahel oli õhkõrn, kuid lisaks ka ajas muutuv. Kui üsna süütu nali kom-

munaalteemadel võis stalinismiajastul halvemal juhul tähendada ümberkasvatuslaagrit (sõltudes tavaliselt sellest, mis “kompra” asjale täiendavalt lisati), siis hilisemal ajal see tavaliselt repressioone kaasa ei toonud, eriti kui sõnum oli peidetud “ridade vahele”, milles inimesed omandasid sovetiaja lõpuks omamoodi meisterlikkuse. Võib ühtlasi öelda, et ka stalinismiajal, kindlasti aga stalinismijärgsel perioodil ei olnud avalik “kommunaalhuumor” mitte ainult sallitud, vaid tinglikult isegi äraspidises mõttes soositud kui osa ideoloogiatööst (nt ajalehtedes olid vastavad följetoninurgad). Oligi ju avalikult eesmärgiks seatud “paljastada” raiskamist, looderlust, amoraalsust, looduse lagastamist, bürokratismi, parasiitlust, alkoholismi, ametnike nürimeelsust, varimajandust, korruptsiooni jm (Laineste 2004: 45–47). Ning huumoriajakirjad/humoristid/följetonistid said ka avalikkuse ees mõnevõrra vabamad käed. Tõsi, ainult selle piirini, kui nimetatud pahe-
sid ei esitatud sotsialistliku ühiskonna lahutamatu koostisosana.

Küll oli aga n-ö avaliku huumori lahutamatu koostisosa “rahvusvahelise imperialismi” paljastamine, mis olemuselt meenutas küll rohkem “külma sõja” propagandat. Ka eelnimetatud “kommunaalpahed” iseloomustanud aga eelkõige just nimelt kapitalistlikke riike ning NSV Liidus olid ainult “ajutised raskused” või “mõningased puudujäägid”. Selles mõttes oli ka stalinismiajastul varasem huumoriklassika (või komöödiaklassika) tinglikult lubatud, eriti kui see oli kuidagi seostatav “klassivõitlusega” või “kapitalismi kriisiga”.

Mida siis lõpetuseks järeldada Jaan Roosi päevikutes kajastuvatest anekdootidest? Siinkirjutaja annab aru, et Jaan Roosi päevikutes leiduv anekdoodivalim on üsna tagasihoidlik ja seetõttu ei taotle eelnevalt esitatu lõplikku üldistust. Kuna aga Jaan Roosi tutvusringkond oli väga suur, ta suhtles paljude inimestega eri ühiskonnakihtidest, samuti on päevikus kajastuv teemadering väga lai, siis võib tema päevikut pidada parimaks teadaolevaks stalinismiajastu peegelduseks “väikese inimese” vaatenurgast. Seetõttu ei puudu sellel kõigel ka teatud üldistusaste selle kohta, kuidas sovetivõimu laiemalt suhtuti.

Kirjandus

- H i n r i k u s, Rutt 2014. Valge laeva muutumised. — Marin Laak, Sirje Olesk (koost.). *Kirjanduspärand kultuuriloos: Artikleid ja uurimusi 2008–2014. Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 85. aastapäevaks.* (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 7.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 148–162
- K a a s i k, Peeter 2013. Nõukogude sõjaväelaste sooritatud kriminaalkuritegudest Eestis aastatel 1944–1946. — *Tuna*, nr 3, lk 50–64, www.ra.ee/ajakiri/noukogude-sojavaelaste-sooritatud-kriminaalkuritegudest-eestis-aastatel-1944-1946
- K a a s i k, Peeter 2014a. “Meelolu on positiivne, kuid...”: Avalikust arvamusest Nõukogude Eestis partei ja julgeoleku meelsusaruannete põhjal. [I osa.] — *Tuna*, nr 4, lk 57–73, www.ra.ee/ajakiri/meeleolu-on-positiivne-kuid-avalikust-arvamusest-noukogude-eestis-partei-ja-julgeoleku-meelsusaruannete-pohjal/
- K a a s i k, Peeter 2014b. On the attitudes of residents of the Estonian SSR in State Security and Communist Party reports in the Post-Stalinist era. — [Mnemosyne.ee, mnemosyne.ee/wp-content/uploads/2022/10/Kaasik-Peeter.-On-the-Attitudes-of-Residents-of-the-Estonian-SSR-in-State-Security-and-Communist-Party-Reports-in-the-Post-Stalinist-Era.pdf](http://mnemosyne.ee/mnemosyne.ee/wp-content/uploads/2022/10/Kaasik-Peeter.-On-the-Attitudes-of-Residents-of-the-Estonian-SSR-in-State-Security-and-Communist-Party-Reports-in-the-Post-Stalinist-Era.pdf)
- K a a s i k, Peeter 2018. Kuulujuttudest Nõukogude Eestis partei ja julgeoleku meelsusaruannete põhjal 1944–1953. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1, lk 67–88, doi.org/10.12697/AA.2018.1.03
- K a l m r e, Eda 2007. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus: Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest.* (Tänapäeva folkloorist 7.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, hdl.handle.net/10062/3372
- K a r r o, Hans 1997. Saateks. — Jaan Roos. *Läbi punase öö. Esimene osa: 1944. ja 1945. aasta päevik.* Toim. Jaan Isotamm. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 7–11
- K r i k m a n n, Arvo 2009. Jokes in Soviet Estonia. — *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, No. 43, pp. 43–66, doi.org/10.7592/FEJF2009.43.krikmann
- K r i k m a n n, Arvo 2012. Tegelased eesti kolme rahva naljades (1964–2012). — *Mäetagused*, nr 52, lk 85–110, doi.org/10.7592/MT2012.52.krikmann

- K r i k m a n n, Luule (koost.) 1999. *Nõukogude-aegseid nalju Tartust*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, www.folklore.ee/kriku/HUUMOR/sovietl.htm
- K õ l u, Erkki 1997. Anekdoot kui niisugune. — *Mäetagused*, nr 5, lk 89–93, doi.org/10.7592/MT1997.05.anekdoot
- K ö g a r d a l, Ado 2019. *Ado Kõogardali päevaraamat 1944*. Toim. Anu Saluäär-Kall. Keila: Harjumaa Muuseum, www.digar.ee/id/nlib-digar:418315
- K ö g a r d a l, Ado 2020. *Ado Kõogardali päevaraamat 1945. aastast*. Toim. Anu Saluäär-Kall. Keila: Harjumaa Muuseum, www.digar.ee/id/nlib-digar:458228
- L a i n e s t e, Liisi 2004. Tegelased eesti etnilises huumoris. — *Mäetagused*, nr 28, lk 9–76, www.folklore.ee/tagused/nr28/laineste.pdf
- L a i n e s t e, Liisi 2015. "...või nagu selles anekdoodis": Anekdoot veebisuhtluses. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 652–666, doi.org/10.54013/kk694a9
- L a i n e s t e, Liisi 2017. Üldse pole naljakas!: Huumoritraditsioonist ja tsensuurist. — *Müürileht*, nr 63, 12. IV, lk 10–11, dea.digar.ee/article/muurileht/2017/04/12/8.1
- L i i v i k, Olev 2009. Persecution of jews in Estonia in the late 1940's and early 1950's. — Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (eds.). *Estonia Since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, pp. 405–414, muuseum.jewish.ee/history/Liivik.pdf
- M e r t e l s m a n n, Olaf 2007. "Sovetiseerimise" mõistest. — Tõnu Tannberg (koost.). *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 13–29
- M i k o m ä g i, Margus 2022. "Ema, Ukrainasse saadeti! — Pojake, sa püüa sealt dollareid osta!". Absurdihuumor ja hädad on otseselt seotud. — *Maaleht.delfi.ee*, 21. IV, maaleht.delfi.ee/artikkel/96430823/ema-ukrainasse-saadeti-pojake-sa-puua-sealt-dollareid-osta
- M ä r k a, Veiko 2000. Kui suured silmad on hirmul? [Arvustus:] Jaan Roos: "Läbi punase öö". I. (1944. ja 1945. aasta päevik.) Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1997. 350 lk. "Läbi punase öö". II. (1947. aasta päevik.) Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 2000. 220 lk. — *Looming*, nr 9, lk 1418–1427, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:115111/16712/page/140

- Noormets, Tiit 2015. "Kotipoisid" sõjajärgses Eestis. — *Tuna*, nr 4, lk 74–80, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/Noormets_Tiit_Kotipoisid_2015_4.pdf
- Nurmis, Kristo 2013. *Eesti rahva kannatuste aasta* ja Saksa okupatsioon. — *Akadeemia*, nr 5, lk 892–921, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:130765/172039/page/67
- Ojamaa, Jüri, Jaak Hion (toim.) 1999. *Esitis ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeolekukomitee 4. osakonna töö tulemuste kohta ajavahemikul 1. IV 1954 – 1. IV 1955. Aruanne Eestis NSV Ministrite Nõukogu juures asuva RJK 4. osakonna agentuurja operatiivtöö kohta 1955. aastal*. (Ad fontes 6.) Tallinn: Umara
- Paavle, Indrek 2009a. Sovietisation of agriculture. — Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (eds.). *Estonia Since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, pp. 37–78
- Paavle, Indrek 2009b. Vili ja munad režžiimi teenistuses: Sundandam 1940. aastate Eesti külas. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1/2, lk 213–229, ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/view/13476/8532
- Pollak, I. M. 1946. *Darvinism ja dialektiline materialism*. Tlk Jakob Möttus. Tallinn: Poliitiline Kirjandus
- Remmel, Atko 2013. Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna. — *Tuna*, nr 3, lk 65–81, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/RemmelAtko_Nõukogude_religioonipoliitika_TUNA2013_3.pdf
- Roos, Eduard 1966. Jaan Roosi bibliofiilse raamatukogu kujunemislugu. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 504–510; nr 9, lk 564–569, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:193376/142688/page/50, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:193377/142689/page/46
- Roos, Jaan 1997. *Läbi punase öö. Esimene osa: 1944. ja 1945. aasta päevik*. Toim. Jaan Isotamm. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, Tartu Ülikooli Kirjastus
- Roos, Jaan 1988. Minu raamatukogu saatus. — *Looming*, nr 5, lk 666–673, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:113350/17564/page/92
- Roos, Jaan 2000. *Läbi punase öö II: 1947. aasta päevik*. Toim. Jaan Isotamm. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Roos, Jaan 2001. *Läbi punase öö III: 1948. ja 1949. aasta päevik. Lisa: 1944. aasta lõpp*. Toim. Jaan Isotamm. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts

- R o o s, Jaan 2004. *Läbi punase öö IV: 1951. ja 1952. aasta päevik*. Toim. Jaan Isotamm. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- R o o s, Jaan 2009. *Läbi punase öö V: 1953. ja 1954. aasta päevik*. Toim. Jaan Isotamm. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- R u m m, Hannes 1999. Anekdoot, Leida Peipsist Lennart Merini. — Arvamus.delfi.ee, 18. XII, epl.delfi.ee/artikkel/50780742/anekdoot-leida-peipsist-lennart-merini
- R ä s t a s, Manivald 1955. *Tulin kodumaalt*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- S a r v, Kadi 1996. Poliitiline anekdoot. I osa. — Mäetagused, nr 1–2, lk 103–108, doi.org/10.7592/MT1996.01/02.nalinet
- T a r k, Triin 2014. Die Mobilisierungen des Jahres 1944 in Estland: Ein Triumph der deutschen Propaganda? — *Forschungen zur baltischen Geschichte*, Nr. 9, S. 177–194, fzb.g.ut.ee/forschungen-zur-baltischen-geschichte-9-2014
- V i i k b e r g, Jüri (koost.) 1997. *Anekdoodiraamat: Naeruga eilsest. Eesti anekdoot 1960–1990*. Tallinn: Eesti Keele Instituut
- V o o l a i d, Piret 1998. Keerdküsimusest nii ja teisiti. — Mäetagused, nr 7, lk 70–97, doi.org/10.7592/MT1998.07.piret
- V o o l a i d, Piret (koost.) 2004. Mõista, mõista...: Eesti keerdküsimused. — Folklore.ee, www.folklore.ee/Keerdkys

PEETER KAASIK (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna 2003, filosoofiadoktor ajaloo alal 2012. Inimusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse teadur 1999–2009 ning Pühajärve Põhikooli ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja 2000–2006, Eesti Mälu Instituudi teadur a-st 2009, Eesti Sõjamuuseumi — kindral Laidoneri Muuseumi teadur 2016–2024. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941” (2006, nr 5, lk 947–991), “Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmee laste ühishaud ja mälestusmärk” (2006, nr 9, lk 1891–1918), “Vabadus on orjus: Proletaarsest internatsionalismist” (2013, nr 7, lk 1184–1225), ““Relvavennad”: Saksa ohvitseri kuju Teises maailmasõjas eesti sõduri mälestustes” (2016, nr 1, lk 104–114; nr 2, lk 285–325), ““Võimuvaa-kum” Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel” (2021, nr 1, lk 137–170), “Legendi looja: Eerik Heinest ja metsavennalegendist” (2023, nr 2, lk 198–238) ja ““Bis auf weiteres...”: 1941. aasta suvel Eesti ajakirjanduses avaldatud ametlikud teadaanded Saksa sõjaväevõimu kehtestamise kohta” (2025, nr 1, lk 125–166) ning väitlus Tõnismäe-artikli teemal (2006, nr 12, lk 2758–2760).

KARIN LUTS. Louvre'i aknast. Visand. (1950; pliiats, paber)

STALINLIK “KAADRIPUHAUSTUS” EESTI ÜLDHARIDUSKOOLOIDE ÕPETAJASKONNAS AASTATEL 1940–1941 JA 1944–1953 NING SELLE TAGAJÄRJED ÕPETAJATE HARIDUSTASEMELE

Eli Pilve

SISSEJUHATUS

Pärast NSV Liidu sissetungi Eestisse 17. juunil 1940 avaldati juba neli päeva hiljem deklaratsioon Eesti kuulutamisest nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks ja teatati uuest Riigivolikogust.¹ 14. ja 15. juulil 1940 etendati kõigis kolmes Balti riigis valimisi ning 21. juulil kogunenud äsja “valitud” nukuparlamendid avaldasid kohe “soovi” astuda Nõukogude Liidu koosseisu. Augusti alul otsustas NSV Liidu Ülemnõukogu kolme okupeeritud riigi “ühinemispalved” rahuldada (Zubkova 2009: 69, 71–72). Lääne-

Artikli aluseks on käsitlus: Eli Pilve, “The Stalinist purge of teachers in Estonian general education schools between 1940–1941 and 1944–1953 and its effect upon teachers’ education levels”. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 57, No. 2, pp. 327–349, doi.org/10.1080/01629778.2025.2580481.

¹Deklaratsioon riigivõimust Eestis, 21.7.1940. — *Riigi Teataja* 1940, 74, 733, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/21/3.

maailmale lavastatud etendus õiguspärasest võimuvahetusest oli läbi, eesriie langenud. Selle varjus algasid segamatult vallandamised, vangistamised, hukkamised ja küüditamised. Esimese laine repressioonide alla sattusid peamiselt juhtivad poliitikud, ministrid, politseiametnikud, ohvitserid, Kaitseliidu juhtivtegelased jt (Paavle 2010; Pajur 2010). Kuigipalju jõuti ka madalama taseme ametnike, sh õpetajate represseerimiseni. Aeg sai lihtsalt otsa, sest 1941. aasta juulis okupeerisid Eesti juba Saksa väed. Kui nood omakorda 1944. aastal Punaarmee eest taandusid, taastati Eesti Vabariigis uuesti Nõukogude okupatsioon, mis jätkas uue hooga sealt, kus oli pooleli jäänud. Sedakorda paraku ajalise surveta, sest okupatsioon kestis kuni 1991. aastani, mil Eesti taastas õigusliku järjepidevuse alusel riikliku iseseisvuse. Vene sõjavägi lahkus siit aga alles kolm aastat hiljem. Alles siis sai Teine maailmasõda Eesti jaoks läbi. Ent mitte selle mõjud, need kestavad tänapäevani.

Nõukogude okupatsiooni on pärast Eesti iseseisvuse taastamist kodumaal uuritud mitmest aspektist ja uuritakse edasi, teiste teemade hulgas ka hariduse sovetiseerimise vaatepunktist (vt lähemalt Hiio 2020). Ühed esimestest ülevaadetest Eesti NSV hariduspoliitikast ja õpetajate represseerimisest avaldas Heinart Puhkim (1991, 1992). Kaitstud on ka mitu väitekirja. Veronika Varik analüüsib doktoritöös, kuidas kujunes ja arenes hariduselu sovetiseerimise poliitika kogu okupatsiooni aja jooksul (Nagel (= Varik) 2006). Kitsamalt ajaloohariduse sovetiseerimist on magistriritöös uurinud Anu Raudsepp (2005, 2007). Ajaloohariduse rakendamist Nõukogude propaganda relvana ja stalinlikku kultuuripoliitikat laiemalt on magistriritöös käsitlenud Tiiu Kreegipuu (2005, 2007a, 2007b).

Õpetajate olukorda kommunistliku režiimi haardes Eestis ja Lätis aastail 1940–1960 on kajastanud ajaloolased Aigi Rahitamm ja Irēna Saleniece (2016). Väino Sirk on avaldanud artikli Stalini-aegse hariduspoliitika kohta (2004) ning peaaegu kogu Nõukogude okupatsiooni ulatuses samateemalise uurimuse kaasautorsuses Toomas Karjahärmaga (Karjahärm, Sirk 2007). Haritaskonna, sh kooliõpetajate elu puudutas väga tugevalt jaht “kodanlikele natsionalistidele”, mis päädis 1950. aasta märtsipleenu-

miga, mille stenogrammid on ilmunud Mart Aroldi ja Jaan Iso-
tamme tõlkes ajakirjas *Akadeemia* (Arold, Isotamm 1998–1999).
Pleenumi eellugu ja tagajärgi on analüüsinud ajaloolased Tõnu
Tannberg (2001) ja Olev Liivik (2009a, 2009b, 2010). Haridus-
poliitikat ei kujundatud aga väljaspool Nõukogude üldisi kont-
rollimehhanisme ja nomenklatuuripoliitikat, mille toimimist sel-
gitavad Tõnu Tannbergi (2007) ja Mariliis Hämäläineni (2011)
uurimused.

Välisautoritest on Nõukogude poliitika mõju õpetajatele ja
haridusele uurinud näiteks Karel Hulička (1953) ja E. Thomas
Ewing (2002). Stalini isikukultuse arengut ja mõju on käsitle-
nud Jeffrey Brooks (2001) ja John Alexander Swettenham (1952).
Juurdepäas Venemaa arhiividele valgustaks teemat kahtlemata
märkimisväärselt; tõsiasi on aga, et probleeme esineb ka lihtsalt
Vene akadeemilise trükisõna kättesaadavusega. Need vähesed al-
likad, mida mul on õnnestunud kasutada, käsitlevad repressioone
üldiselt, kuid ei peatu konkreetsetl õpetajate vallandamisel nen-
de poliitiliselt sobimatu tausta tõttu (Mozohhin 2011; Mussienko,
Vatlin 2014).

Okupatsioonivõimu poliitilist puhastust haridusvaldkonnas
käsitletakse enamal või vähemal määral kõigis üldnimetatud
uurimustes. Siiaamaani on aga puudu põhjalikum ülevaade, kui
suur oli okupeeritud Eestis repressioonide ulatus koolides. All-
pool püüan seda lünka täita ja esitada arvandmeid, mis võimalda-
vad ehk täpsemalt hinnata repressioonide ulatust ja ka mõju õpe-
tajaskonna haridustasemele Eestis stalinismi ajal. Repressioonide
tagajärgedel hariduse sisule ja õpetajakoolituse ümberkorralda-
misele peatun siin vaid riivamisi; niisamuti puudub artiklis võrd-
lus teiste Venemaa poolt okupeeritud riikidega sarnaste andmete
puudumise tõttu.

Artikkel tugineb ennekõike arhiiviallikatele, põhiosas Rah-
vusarhiivis säilitatavatele EKP Keskkomitee (RA, ERAF.1) ja
ENSV Haridusministeeriumi fondidele (RA, ERA.R-14), pea-
miselt hariduse rahvakomissariaadi/ministeeriumi protokollidele.
Viimastest on süsteemselt säilinud haridusministeeriumi kollee-
giumi koosolekute protokollid, tänu millele saab ülevaate hari-
duspoliitika sovetiseerimise dünaamikast ja rõhuasetustest kogu

siinses artiklis käsitletava perioodi ulatuses. Kahetsusväärset väre, s.t peaaegu üldse pole aga säilinud EK(b)P Keskkomitee kooliosakonna materjale, mis aitaksid põhjalikumalt avada poliitilise võimu tegevust hariduselu sovetiseerimisel.

NÕUKOGUDE OKUPATSIOONI AEGNE HARIDUSPOLIITIKA

25. augustil 1940. aastal pandi Eestis kehtima Eesti NSV konstitutsioon. Vabariigi Valitsus asendati Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukoguga eesotsas Johannes Lauristiniga, ministeeriumid rahvakomissariaatidega. Kohalike omavalitsuste koolivalitsused nimetati ümber töörahva saadikute nõukogude täitevkomiteede rahvahariduse osakondadeks. Need osakonnad said juhised ja korraldused hariduse rahvakomissariaadilt, see omakorda käsu laud Moskvas (Uuet 2018: 124–125, 141). Hariduse sovetiseerimisega alustati kohe 1940. aastal, kuid väga süsteemseks sellega minna ei jõutud, sest pärast NSVLi ja Saksamaa sõja puhkemist andis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 2. juulil 1941 kõikidele rahvakomissariaatidele seoses lähenevate Saksa vägedega välja evakueerimisjuhised.²

Sovetirežiimi hariduspoliitikat juhtis Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (edaspidi EK(b)P KK) ja selle kooliosakond ENSV Haridusministeeriumi kaudu, mis kuni 1946. aastani kandis nimetust hariduse rahvakomissariaat. 1948. aastal liideti partei kooliosakond propaganda- ja agitatsiooniosakonnaga, mille üks ülesandeid oli marksistlik-leninliku kasvatustöö juhtimine. 1951. aastal muudeti kooliosakond taas iseseisvaks. Kooliosakonna ülesanded ulatusid küll hariduse ideoloogilisest järelevalvest kooliprogrammide läbivaatuseni, kuid tegemist ei olnud siiski iseseisva asutusega, sest kogu kohalik parteiorganisatsioon oli käsutäitja ÜK(b)P Keskkomiteest tuleva-

²RA (= Rahvusaarhiiv), ERA.R-14.1.760, l. 567, Eesti NSV RKN volinik evakueerimise alal Algu Raadik kõigile rahvakomissaridele ja rahvakomissaride nõukogu juures asuvate asutuste juhatajatele, 2.07.1941.

te otsuste täitmisel (Raudsepp 2005: 19; Kreegipuu 2007: 377). Kõrvalepõikena on oluline märkida, et Nõukogude okupatsiooni-režiimi tööriistana juhtis ja kontrollis EK(b)P muude ülesannete hulgas ka kohalike repressiivorganite tegevust ning nõudis repressioonioperatsioonide kohta aruandlust, olles kommunismikuritegude toimepanekul kaasvastutaja rollis (Tarvel 2002: 8–9).

Nõukogude Liidus kehtis kümneklassiline keskharidus, koolikohustus oli maal nelja- ja linnas seitsmeklassiline, üldine seitsmeklassiline koolikohustus kehtestati alles 1949. aastal (Karjahärm, Sirk 2007: 76). Vastavalt ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusele Eesti NSV rahvahariduse süsteemi ja õppeasutuste tegevuse aluste kohta tuli Eesti haridussüsteem ühtlustada Nõukogude Liidus kehtivaga.³ Erakoolid suleti või riigistati. Koolikohustust pikendati aasta võrra ja tõsteti 15. eluaastale. Samas muudeti seni kohustuslik tasuta kuueklassiline algkool nelja-klassiliseks, seitsmeklassiline kool hakkas kandma mittetäieliku keskkooli nime. 12-klassilist keskharidust andnud tasulised progümnaasium, reaalkool ja gümnaasium asendati ühtse keskkooliga ning uued “liidumaad” pidid minema üle 10-klassilisele keskharidusele. Eestis, Lätis, Leedus ja Gruusias suudeti üheteistkümnes lisa-aasta kaubelda välja põhjendusega, et õpilased vajavad vene keele õppimiseks rohkem tunde (A. Elango 1988: 54–57; Sirk 2005: 237).

Kuigi hilisemates propagandatekstides väidetakse, et haridus oli Nõukogude Liidus alati kõigile tasuta, siis vastavalt Nõukogude tavale erines praktika teooriast ka siin. 25. septembril 1940 kaotas ENSV Rahvakomissaride Nõukogu tõepoolest kesk- ja kutsekoolides õppemaksu.⁴ Samal ajal aga võttis NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 2. oktoobril 1940 vastu määruse, millega kehtestati kogu Nõukogude Liidus “seoses töö-

³*Eesti NSV Teataja* 55, 1941, 867, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus Eesti NSV rahvahariduse süsteemi ja õppeasutuste tegevuse aluste kohta, 20.5.1941, www.digar.ee/id/nlib-digar:248896.

⁴*Eesti NSV Teataja* 1940, 14, 137, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsus, 25.9.1940, www.digar.ee/id/nlib-digar:248731; Uuet 2018: 127.

tajate materiaalse heaolu tõusuga” tagasiulatuvalt alates 1. septembrist 1940 õppemaks keskkooli 8.–10. klassis. Ka Läti ja Leedu “liiduvabariikides” oli õppemaks just kaotatud, mistõttu lubas NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 9. oktoobri määrusega jätkata Balti liiduvabariikides tasuta õppetööd 1940/41. ja 1941/42. õppeaastal. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu võttis siiski vastu varasemat otsust “arendava” määruse, millega kehtestati õppemaks keskkoolides nendele õpilastele, kelle vanemad “elatavad end ilma tööta saadud tulust”. Ilma tööta tulusaavaks peeti vähemalt ühe alalise palgatöötajaga põllumajanduslike või käsitööstuslike ettevõtete pidajaid; järelevalve alla võtmata tööstuslike, kaubanduslike või äriliste ettevõtete omanikke; väljaüritavate kinnisvarade omanikke, kelle aastane tulu kinnisvarast ületas 600 krooni aastas; järelevalve alla võetud või natsionaliseeritud majade omanikke; järelevalve alla võetud või natsionaliseeritud pankade, tööstuslike, kaubanduslike või äriliste ettevõtete omanikke ja kaasomanikke. Olenevalt õppeasutusest ja minevikus saadud tulust, sest Nõukogude režiim oli natsionaliseerimise käigus kogu vara likvideerinud, küündis õppemaks 140 kroonist kuni 440 kroonini aastas.⁵

Poliitiliselt ebasobiva sotsiaalse taustaga inimestele, kes olid liigitatud ilma tööta tulu saanute hulka või vallandatud seniselt töökohalt poliitilistel põhjustel, oli nüüd töökoha leidmine keeruline, erialasel ametikohal pigem võimatu. Ametites, milles päritolule kõrgendatud tähelepanu ei pööratud, ei võimaldanud sissetulek kehtestatud õppemaksu tasuda. Näiteks Puka Kodutööstuskool otsis 1940. aasta septembris kooliteenijat, kellele pakuti

⁵*Eesti NSV Teataja* 1940, 27, 311, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määras keskkoolide vanemate klasside ja kõrgemate õppeasutiste õppemaksu sisseseadmise kohta kodanike lastele, kes elatavad end ilma tööta saadud tulust ja stipendiumide sisseseadmisest üliõpilastele ja tehnikumide õpilastele, kelle vanemad ei elata ennast ilma tööta saadud tulust, 15.10.1940, www.digar.ee/id/nlib-digar:248745; *Eesti NSV Teataja* 1940, 27, 315, Juhis õppemaksu kaotamise kohta tööliste, töötava talurahva ja töötava intelligentsi lastele ning õppemaksude määramiseks neile õpilastele ja üliõpilastele, kelle vanemad elatuvad ilma tööta saadud tulust, dateerimata, www.digar.ee/id/nlib-digar:248745.

40 krooni suurust kuupalka ja korterit.⁶ Valdavalt põllumajandusliku ühiskonna puhul on kehtestatud õppemaksu suurust paslik kõrvutada ka kariloomade hindadega. Kvaliteetne piimalehm maksis 1940. aasta novembris laadal 90–100 krooni, vanema looma eest küsiti 40–50 krooni, ja neid hindu nimetati odavaks.⁷

Täielikult kaotati õppemaks keskkoolides nii Eestis kui ka mujal Nõukogude Liidus alles 1. septembrist 1956.⁸

“KLASSIVÕITLUS” NÕUKOGUDE MOODI

Venemaa keisririigis oli hariduspoliitika seisuslik ja rahvuslik. Eesti Vabariigis seisusi ei olnud, hariduspoliitika oli kodakondsust arvestav ja mida aeg edasi, seda jõulisemalt rahvuslik (Loper 2022: 58). Sotsiaalset päritolu tähtsustati ühiskonnas vähe, ent mingil määral siiski. Nõukogude haritlaspoliitikas olid tähtsal kohal klassikuuluvus ehk sotsiaalne päritolu, rahvus ja parteilisus (Sirk 2004: 52). Selline oli Nõukogude “klassivaba” ühiskonna seisusepoliitika, millega kaasnes Venemaa eeskujul kommunistliku ideoloogia vaenlasgruppe kategoriseeriv terminoloogia. Kui esimesel punasel aastal oli üheks põhiliseks vaenlasüldistuseks termin “rahvavaenlane”, siis Nõukogude teise okupatsiooni ajal 1944. aastal tuli käibele “kodanliku natsionalisti” mõiste, mis sai peamiseks süüdistusvormeliks ka 1950. aasta märtsipleenumil. Nõukogude Liidu mis tahes nimetusega vaenlastest vabanemiseks tuli kogu ühiskonnas viia läbi “puhastus” ja pidada “klassivõitlust” (Saueauk 2013: 80).

Iseseisvusliikumine taandati “natsionalismiks” ja selle vastane võitlus “klassivõitluseks”. See võimaldas vaenlasliike määratleda väga ebamääraselt ja hajuvalt ning ebasoosingusse võis sattuda ainuüksi Saksa okupatsiooni ajal Eestisse jäämise eest, sest

⁶Vt Puka Kodutööstuskooli kuulutust ajalehes *Postimees*, nr 255, 20.9.1940, lk 8, dea.digar.ee/article/postimeesew/1940/09/20/29.4.

⁷Perekas Elva laat. — *Tartu Kommunist*, nr 38, 12.11.1940, lk 7, dea.digar.ee/article/tartukommunist/1940/11/12/66.

⁸Aeg ei oota. — *Nõukogude Õpetaja*, nr 30, 28.7.1956, lk 1, dea.digar.ee/page/noukogudeopetaja/1956/07/28/1.

sedagi sai soovi korral tõlgendada “klassivaenuliku” tegevuse-na. Tegelikult oligi “klassivõitlus” lihtsalt pehme vaste märk-sa jõulisemale repressiivpoliitika mõistele, kuigi repressioone en-did eriti ei varjatudki. Ulatuslikke vangistamisi, küüditamisi ja ka vallandamisi olnukski väga keeruline salajas hoida ja pigem se-da isegi ei soovitud. Hirmuõhkkond sobis okupatsioonirežiimile hästi, sest mõjus vastupanule pärssivalt. Repressioonidele okupat-sioonieelse õiguspärase tegevuse eest vabas Eestis anti okupat-sioonivõimu silmis seaduslik kate Nõukogude Liidu seaduste kehtestamisega Eestis. Mõiste “kontrevolutsiooniline kuritegu” oli kantud Vene NFSV kriminaalkoodeksisse, andes võimaluse kriminaliseerida kõiki “režiimivastaseid” tegusid, ja jättis nen-de määratlemisel julgeolekuorganitele vabad käed. 16. detsembril 1940 kehtestati sama kriminaalkoodeks ka Eestis. Nn kontrevo-lutsiooniliste kuritegudena käsitati tagasiulatuvalt ka Eesti polii-tikute ja ametnike seaduslikku tegevust iseseisvas Eesti Vabarii-gis (samas: 81, 106).

Nõukogude kodaniku väärtust ja klassikuuluvust, mis sage-li oli võrdelises tähenduses õigusega vabadusele või lausa elule, hinnati seega selle järgi, millisesse perekonda oli inimene sün-dinud, millist tööd teinud ja milline haridus tal oli. Igasugune päritolu väljaspool Nõukogude mõistes töölisklassi osutus eba-sobivaks. Täiend “Nõukogude” on siin oluline, sest näiteks sulane kuulus töölisklassi, kuid tööd andev talunik oli “ekspluataator” ja “rahvavaenlane”, mille eest karistati nii teda ennast kui tema pere-liikmeid. “Rahvavaenlase” mõiste võeti ametlikult käibe-le juba 28. novembril (10. detsembril) 1917, kui Vladimir Lenin allkir-jastas dekreedid, milles öeldi, et Konstitutsioonilis-Demokraatlik Partei on “rahvavaenlaste” partei ja selle juhtivate instantside liik-med ei kuulu seaduse kaitse alla, vaid tuleb vangistada ja kutsuda revolutsioonikohtu ette (Werth 2000: 66).

“Sotsiaalselt võõraid elemente” pandi avalikku häbiposti, jäe-ti ilma kodanikuõigustest, vallandati töökohalt ja visati välja elukohast, taandati sotsiaalses hierarhias või lausa pagendati. 1930. aastate Nõukogude Liidus alustatud nn kapitalismivasta-se revolutsiooni sihtrühmade määratlus oli väga lai ja siia alla võis mahutada keda tahes: “kodanlikud” erialaspetsialistid, amet-

nikud, vaimulikkond, ettevõtjad, käsitöölised, talunikud jt (samas: 173). Puutumata ei jäänud ka haridustöötajad, kelle puhul tuli “klassivaenulikud” ja “sotsiaalselt võõrad elemendid” eraldada Nõukogude kooli kommunismiteooria kohaselt ideoloogiliselt ja poliitiliselt sobivatest isikutest.

1920. aastatel vallandati Venemaal tuhandeid erialaspetsialiste ja insenere ainuüksi seetõttu, et nad olid samadel ametikohtadel töötanud juba enne revolutsiooni, kuuludes seega “võõrasse klassi”. See oli piisav, et jätta nad ilma toidutalongidest ning arstibist, mõnikord ka elukohast (samas). Sisuliselt karistati sellisel puhul inimest omandatud hariduse eest, olgu ta siis õpetaja, insener, vaimulik vms. Juliana Telman, EK(b)P KK naistööosakonna juhataja, kes Eesti Vabariigis riigivastase tegevuse eest eluaegsele sunnitööle mõisteti ja 1938. aasta amnestiaga vabastati, sõnastas selle põhimõtte mustvalgelt ka 1950. aasta märtsipleenumil, kus ta heitis kohalikule partei juhtkonnale ette, et paljud töökohad olid intelligentsi säilitamise sildi all antud “eesti natsionalistidele”. Põhjus seisnenud selles, et värbamisel arvestati ainult kesk- ja kõrgema haridusega inimesi. “Ent kui küsida, kuidas said kodanliku korra tingimustes töölised sellist haridust?” Kommunistliku teooria järgi polnud see võimalik, järelikult polnud vastutavatele kohtadele töölisi ja talupoegi edutatud. Samal ajal oli “suur vene rahvas” Tellmani sõnul selle küsimuse eeskujulikult lahendanud. “Need polnud sugugi üksikud juhtumid, et ka [kooli] õpetaja oli määratud lihtsate tööliste seast, kes siis vabal ajal õpetas. Mis takistab meil seda tegemast? Kas meil pole vene rahva eeskuju?” (Arold, Isotamm 1998–1999: 1999, nr 10, lk 2226.) Etteruttavalt olgu öeldud, et tõepoolest seda eeskuju koolide mehitamisel ideoloogiliselt sobivate õpetajatega järgiti, haridustase polnud õpetajate palkamisel sugugi määrava tähtsusega.

“KAADRIPUHAUSTUS” ÜLDHARIDUSKOOLIDE ÕPETAJASKONNAS

Nõukogude äraspidine “klassivõitlus” tähendas tegelikult senises seisustevabas ühiskonnas täieliku klassiühiskonna juurutamist. Selle saavutamise üheks tööriistaks oli “kaadripuhastus”, mille

käigus tuli töölt vallandada kõik ülal loetletud ja loetlemata jäänud “klassivaenlased”, kes polnud küüditamiste või vangistamiste käigus juba niigi ühiskonnast kõrvaldatud. “Kaadripuhastus” oli Stalini üldine kaadripoliitika põhimõte, mida rakendati suures ulatuses nii parteis, sõjaväes, riigiaparaadis kui ka nn julgeolekuorganeis. Selle peamine motiiv oli diktaatori hirm, et kaua koos töötanud inimesed organiseeruvad võimuvastasteks vandenõudeks (Karjahärm, Sirk 2007: 227).

“Kaadripuhastus” laienes ka madalama astme ametnikele, sh kooliõpetajatele. Autoritaarse režiimiga riikides on kool ennekoike propaganda- ja alles seejärel haridusasutus, mistõttu tuli ka Nõukogude koolidest vallandada režiimile poliitiliselt ohtlikud õpetajad. Õpetaja sobivuse või sobimatuse määras tema sotsiaalne päritolu,⁹ perekondlikud sidemed,¹⁰ tööalane ja/või vabatahtlik tegevus enne esimest või teist Nõukogude okupatsiooni¹¹ jms, mille järgi paigutati inimene valesse või õigesse klassi.

“Kaadripuhastuse” küsimus tipnes EK(b)P KK VIII pleenumiga 1950. aasta märtsis, mis oli sõjajärgse Eesti üks murrangulisemaid kohalikke poliitilisi olusid kujundavaid sündmusi. Selleks valmistumine algas juba 1949. aastal Moskvast Eestist laekuvate pealekaebuste ajal ning järellainetused kestsid kuni 1952. aastani. Protsess sai alguse Eestist kohaliku ladviku omavahelisest võimuvõitlusest ning tinglikult on reast aktsioonidest koosnevat sündmuste ahelat hakatud kutsuma Eesti “süüasjaks” (Tannberg 2010: 120; Zubkova 2009: 217).

Eesti NSV juhtkonna vastu esitatud süüdistused võeti kokku 20. veebruaril ÜK(b)P KK Orgbüroo otsusega “Vigadest ja puudustest EK(b)P KK töös”, mis kinnitati 7. märtsil 1950

⁹Sobimatud olid need, kelle vanemad olid olnud Nõukogude mõistes suurtöösturid või -kaupmehed, ettevõtjad, vaimulikud, nn kulaad vms.

¹⁰Sobimatu oli mõne pereliikme teenimine Saksa sõjaväes või tegevus metsavennana, aga ka lihtsalt välismaal elamine, isegi kui sinna oli asutud enne okupatsiooni.

¹¹Sobimatu oli varasem töötamine riigiametis, kuulumine Kaitseliitu, Eesti Rahva Ühisbasse või kristlikesse ühingutesse.

ÜK(b)P KK Poliitbüroos. Kohalikule võimueliidile heideti ette vähest võitlust “kodanliku natsionalismiga” ja vale “kaadripoliitikat”, aga ka nõrka kriitikat ja enesekriitikat, puudusi kolhoosikorra ülesehitamisel ning muid möödalaskmisi. Peamine süü lausus siiski “kodanlikul natsionalismil”. Poliitbüroo otsus tuli arutlusele EK(b)P KK VIII pleenumil, mille tulemusena vahetati välja peaaegu kogu ENSV juhtkond ning vale “kaadripoliitika” tõttu kaotas koha ka senine haridusminister Arnold Raud.¹² Jaht “kodanlikele natsionalistidele” ei puudutanud aga mitte ainult ENSV juhtkonda, vaid ühiskonda laiemalt, tugevnes surve intelligentsile ning algasid repressioonid haritlaskonna vastu, keda oli juba varem “kodanlike natsionalistidena” n-ö paljastatud (Liivik 2010: 55; Tannberg 2001: 124). Mõistagi ei jäänud nendest repressioonidest puutumata ka õpetajaskond.

POLIITILISTEL PÕHJUSTEL VALLANDATUD ÕPETAJATE STATISTIKA

Ülalnimetatud “poliitilistel” põhjustel vallandati Eestis Nõukogude esimese okupatsiooni aastatel 1940–1941 teadaolevalt 341 õpetajat ja aastatel 1944–1953 veel vähemalt 909 Eesti üldhariduskooli õpetajat, kokku 1250 pedagoogi.¹³ Vähemalt 164 õpetajat vallandati haridusministri asetäitja kaadrite alal Hell Marani sõnul pealtnäha omal soovil, tegelikult poliitilistel põhjustel, mis teeb tõestatud poliitiliste vallandamiste ohvrite koond-

¹²Arnold Raud (1901–1961), ENSV haridusminister 1946–1950. Lõpetas 1919 õpetajate seminari, misjärel evakueerus Venemaale, kus astus Punaarmee eesti väeossa, Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei liige. 1929 lõpetas Herzeni-nimelise Pedagoogilise Instituudi Leningradis. Pärast Eesti okupeerimist 1940. aastal määrati EK(b)P KK kooliosakonna juhatajaks. 1941. aastal 16. Pärnu hävituspataljoni komissariiks, evakueerus taas Venemaale, kus määrati 7. Eesti Laskurdiviisi poliitosakonna ülemaks. 1946 demobiliseeriti ja määrati Eesti NSV haridusministriks.

¹³RA, ERA.R-14.1.80, l. 1–1p, pealkirjata käsikirjaline sedel, dateerimata; Pilve 2023: 307.

arvuks 1414.¹⁴ Siinses artiklis käsitletava ajajärgu viimased poliitiliste vallandamiste juhud on kättesaadavate allikate alusel teada 1951. aastast, mil haridusministeeriumi kogutud statistika põhjal vallandati poliitilistel põhjustel 27 õpetajat ehk oluliselt vähem kui varasematel aastatel (Pilve 2023: 307). Põhjused olid aga endiselt samad ja selles mõttes ei olnud midagi muutunud. Siinkohal mõni näide 1951. aasta vallandamistest, põhjuste kirja pilt muutmata:¹⁵

1) Õilme Kukk, Paadermaa mittetäieliku keskkooli õpetaja — “isa kulak, 97 ha maad, kasut. alalist palgalist tööjõudu, ise kuulus Kristliku Noorte Naiste Ühingusse juhatusel liikmena, ERÜ-s [Eesti Rahva Ühisabis] 1943–44, tundides võõras ideoloogia”.

2) Lihula keskkooli õppealajuhataja Miina Erleman — “kulak, talu 100 ha, 5–6 teenijat aasta läbi, mees Saksa sõjaväe ohvitser, teadmata kadunud”.

3) Voore algkooli õpetaja Juhan Lukas — “võttis osa lahingutest Punaarmee vastu 1918–20, Kaitseliidus 1924–25, perekond represseeritud 25. märtsil 1949. a.”

4) Karilatsi algkooli õpetaja Õie Matsin — “Kaitseliidus 1937–40, Omakaitstes 1942–44”.

5) Märjamaa keskkooli õpetaja Herta Naglas — “mees kod. aegne politsei, ise kuulunud Kaitseliitu, ERÜ-sse, okup. ajal koos isaga aktiivsed sakslaste” [dokument katkeb].

N-ö omal soovil, tegelikult siiski poliitilistel põhjustel lahku-ma sunnitud õpetajate arv pidi aga olema märkimisväärselt suurem kui Marani mainitud 164 pedagoogi. Ainuüksi Virumaa haridusosakond tunnistas, et aastatel 1946–1949 oli väidetavalt omal soovil töölt lahkunud 128 õpetajat, kes tegelikult sunniti lahku-ma poliitilise sobimatuse tõttu, vormistades selle lihtsalt omal

¹⁴RA, ERA.R-14.3.403, l. 294–296, Eesti NSV haridusministri asetäitja Hell Maran EK(b)P Keskkomiteele, Leonid Lentsmanile, 5.7.1950.

¹⁵RA, ERA.R-14.3.568, l. 103, Nimekiri poliitilistel põhjustel vabastatud õpetajatest, 1951.

soovil lahkumisena.¹⁶ Võib eeldada, et seda tehti õpetaja ankeedi¹⁷ puhtana hoidmise nimel. Kord juba poliitilistel põhjustel vallandatuna oli võimatu saada tööd mõnes teises koolis, kui just koolijuht oma töökohaga riskida ei tahtnud. “Kui direktoriks satub kodanlik natsionalist, siis seab ta asjad nii, et inimesel tuleb anda lahkumisavaldus. Ta lahkub justkui omal soovil, aga tegelikult asjad nii ei ole,” ütles ka EK(b)P Keskkomitee I sekretär Nikolai Karotamm EK(b)P KK VIII pleenumil (Arold, Isotamm 1998–1999: 1998, nr 12, lk 2670–2671). Et nii võimaldati saada tööd mõnes teises Eesti koolis, kus ta oli tundmatu, vallandati üks ja sama õpetaja mõnikord mitu korda.¹⁸ Pleenumil pööras sellele asjaolule tähelepanu ka Boris Tolbast, EK(b)P KK liikmekandidaat ja ELKNÜ KK sekretär. Tema sõnutsi ei olnud õpetajate vallandamine midagi muud kui nende ümberpaigutamine, mis olnud ka põhjuseks, miks osutusid just õpetajad tihti koolinoorte põrandaaluste liikumiste juhtideks (samas).

Karotamm süüdistas haridusministeeriumi korralageduses:

¹⁶RA, ERA.R-14.3.493, l. 166, Virumaa TSN täitevkomitee haridusosakonna juhataja asetäitja J. Nigol Eesti NSV haridusministri asetäitjale Hell Maranile, 7.3.1950.

¹⁷Kohe 1940. aastal seati ka õpetajate palkamisel sisse ankeedisüsteem, milleta ei tohtinud õpetajat tööle võtta. Ankeeti tuli märkida sotsiaalne päritolu (kes olid vanemad ja milline oli nende varanduslik seis, nimetada organisatsioonid, kuhu vanemad või isik ise olid kuulunud) ja millega tegeldi pärast 1917. aasta nn oktoobrirevolutsiooni. 1944. aastal alanud okupatsiooni aegses ankeedis asendati viimane küsimusega tegevuse kohta enne 21. juunit 1940. Talunike puhul oli ennekõike oluline, kui palju oli omatud maad ja kas oli kasutatud palgalist tööjõudu. Samuti tuli lugeda üles senised töökohad ning lisada vabas vormis kirjutatud elulookirjeldus. Koolijuhte kohustati veenduma, et esitatud informatsioon vastas tõele. Direktorite endi ankeetide puhul lasus see kohustus kooliinspektoritel.

¹⁸RA, ERA.R-14.3.403, l. 294–296, Eesti NSV haridusministri asetäitja Hell Maran EK(b)P Keskkomiteele, Leonid Lentsmanile, 5.7.1950.

Oma aruandes ÜK(b)P KKs nimetasin ma sm Lentsmanilt¹⁹ saadud andmeid, et vabariigis on aastail 1946–1949 poliitilistel põhjustel vallandatud 1022 õpetajat. Ma tegin vea, et ma panin selle arvu oma aruandesse ilma kontrollimata, kiirustades. Nüüd, asja kontrollimisel, selgus, et ministeeriumi andmetel on nende aastate jooksul vallandatud peaaegu 5000 õpetajat, ent see on täielik jama, täielik korralagedus, sest mõni õpetaja vallandati ja võeti siis uuesti tööle kuni 12 korda. Ühes kohas vallandatakse kui natsionalist, ta sõidab teise kohta ja asub seal tööle. Haridusministeeriumil ei ole mingit ülevaadet õpetajate kaadri liikumisest (samas).

Karotamm ajab siin kas kogemata või meelega mõne asja segamini. Nimelt viitab ta haridusministeeriumi tagantjärele kogutud statistikale, mis esitati kahes osas ja mille järgi vabastati ametist aastatel 1946–1949 kokku 4885 õpetajat, ent see arv sisaldas kõiki töölt lahkunud õpetajaid, nii poliitilistel põhjustel vallandatud, teise kooli ümberpaigutatuid, aga ka pensionile siirdujaid, elukohavahetuse tõttu lahkujaid, õppima asujaid, ka kõrgemale kohale edutatuid jt. Pärast kontrolli esitati uus andmestik, mille järgi kahanes töölt lahkunud õpetajate koondarv 4176-le. Mõlemas aruandes oli eraldi esitatud ka poliitilistel põhjustel vallandatud õpetajate arv, mis vähenes teises aruandes 1022-lt 858-le põhjusel, et hilisemas aruandes tuli kõik vabastamised esitada nimeliselt, aga tagantjärele ei suudetud enam paljudel juhtudel kindlaks teha, kes n-ö omal soovil lahkunutest olid tegelikult olnud sunnitud lahkuma poliitilistel põhjustel.²⁰

Selles oli Karotammel aga õigus, et ministeeriumil tõepoolest puudus õpetajate liikuvusest ülevaade ning maakondade ja linnade haridusosakondadelt koguti aruandeid alles tagantjärele märtsipleenumi palavikus. Haridusosakondade kirjavahetustest selgub ka, et poliitilistel põhjustel lahkuma sunnitud õpetajate pu-

¹⁹Leonid Lentsman (1912–1996), Eesti NSV haridusminister 1950–1951. 1947–1948 juhtis EK(b)P KK kooliosakonda, 1948–1950 EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonda, 1951–1953 EK(b)P KK ideoloogiaosakonda, 1953–1964 EK(b)P KK II sekretär, 1964–1971 EK(b)P KK I sekretär.

²⁰Vt lähemalt peatükki “Segane statistika” artiklis Pilve 2023: 301–307.

hul ei olnud põhjuseks märgitud mitte ainult nende vaba tahet, vaid vabastamise põhjendamiseks kasutati sageli erinevaid ettekäandeid omal soovil lahkumisest kuni nõuetekohase hariduse puudumiseni. Siiski jääb mulje, et nn omal soovil lahkumine oli enim kasutatud põhjendus, kui tegelikuks aluseks oli poliitilistel kaalutlustel lahkuma sundimine. Seda tunnistas ka haridusministri asetäitja kaadrite alal Hell Maran aruandes EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonnale, öeldes otsesõnu, et õpetajatele, kellel oli ebasobiv sotsiaalne päritolu, kes olid olnud liikmed mõnes Nõukogude okupatsiooni eel tegutsenud organisatsioonis, teeninud Saksa sõjaväes või olnud seotud kirikuga, tehti nende sobimatus selgeks ja nad andsid ise lahkumisavalduse.²¹ Haridusministeeriumi statistika järgi oli nn omal soovil töölt lahkunud õpetajaid kokku 1591 inimest ning haridusminister Arnold Raud avaldas arvamust, et nende hulka võis kuuluda õpetajaid, kes kannatasid kohalike haridusosakondade ametnike tagakiusamise all (Arold, Isotamm 1998–1999: 1999, nr 9, lk 2031). Kui poliitilistel põhjustel lahkuma sundimist sedasi nimetada, siis võib seda väidet kinnitada küll.

Et poliitilistel põhjustel vallandati õpetajaid mitmesuguste muude põhjendustega, siis ühe ja sama õpetaja korduv vallandamine ei saanud siiski olla niivõrd ulatuslik, et muudaks siin esitatud arvude paikapidavust. Kommunistliku teooria mõistes poliitilise ebapädevuse tõttu vallandatud õpetajate tegelik arv oli ametlikus statistikas esitatust märkimisväärselt suurem, mistõttu tuleb siin esitatud arve võtta kui vähimaid, seda enam, et haridusministeeriumi statistikas leiduvad andmed alles 1946. aastast ja puuduvad täielikult 1944. ja 1945. aasta kohta. Nende aastate puhul ei too selgust ka Elmi Tomassoni käsikiri “Eesti NSV üldhariduslike koolide õpetajaskond sotsialismi kindlustamise perioodil (1945–1950)”, kus ta mainib vaid, et nii mõneski koolis jäid tööle “ebaväärikad inimesed või koguni okupantide käsilased”, kes tuli töölt

²¹RA, ERA.R-14.3.403, l. 25–26, Eesti NSV haridusministri asetäitja Hell Maran EK(b)P Keskkomitee agitatsiooni-propagandaosakonnale, 4.3.1950.

tagandada, kuid ei maini arve.²² Peatükki muutustest õpetajaskonna koosseisus alustab Tomasson samuti alles 1946. aastast.²³

Peale poliitilistel põhjustel vallandamise vangistati aastatel 1940–1941 vähemalt 67 õpetajat, aastail 1944–1953 veel vähemalt 56, kokku 123 õpetajat. 1941. aastal küüditati 251 õpetajat, 1949. aastal saadeti Siberisse veel 131, kokku 382 õpetajat. Esimesest punasest okupatsiooniaastast 1940–1941 on õpetajate hulgast teada ka 155 õigusvastaselt Punaarmesse mobiliseeritud, 28 mõrvatut ja 32 teadmata kadunuks jäänud koolmeistrit. Koos ülaltoodud poliitilistel põhjustel vallandatud õpetajatega teeb see vähemalt 2134 pedagoogi, kes langesid Nõukogude repressioonide ohvriks.²⁴

Aastatel 1940–1941 vangistas Nõukogude režiim Eestis umbes 8000 inimest (Rahi-Tamm 2005: 25). Sellest teadaolevad 67 õpetajat moodustab alla ühe protsendi arreteeritute koguarvust. Aastatel 1944–1953 vangistati veel vähemalt 56 õpetajat, Eestis kokku 18 683 inimest (Mozohhin 2011: 505–626). 1941. aastal küüditati suurusjärgus 10 000 inimest, õpetajaid sealhulgas teadaolevalt 251 (Karjahärm, Sirk 2007: 305) ehk 2,5% koguarvust. 1949. aastal küüditati järgmised 20 000 inimest ning Eesti NSV Haridusministeeriumi statistika järgi olid 131 neist ehk alla ühe protsendi õpetajad. Hiljem okupatsioonikahjude hindamiseks moodustatud ENSV Ülemnõukogu komisjoni hinnangul keelati poliitilistel põhjustel oma erialal töötamine kokku ligi 5000 haridus- ja kultuuritöötajal ning spetsialistil. 1414 õpetajat moodustavad sellest ligi kolmandiku ehk 28,2% (Kahk 1991: 77).

1. septembril 1950 tööd alustanud 7515 õpetajast moodustab represseeritud õpetajate koguarv 28,4%. Poliitilistel põhjustel vallandatud 1414 õpetajat eraldi moodustavad 7515-st 18,8%.

²²RA, ERA.R-2216.2.80, Tomasson, E. Eesti NSV üldhariduslike koolide õpetajaskond sotsialismi kindlustamise perioodil (1945–1950). Tallinn, 1967, käsikiri, l. 17.

²³Samas, l. 44.

²⁴RA, ERA.R-81.1.61, l. 32, Bolševike poolt küüditatud, mobiliseeritud, arreteeritud jne. õppejõudude arv, dateerimata.

Siinjuures tuleb silmas pidada õpetajate arvu üldist kasvu aastate jooksul. 1941. aastal töötas Eesti üldhariduskoolides 4550 õpetajat.²⁵ 1946. aastaks oli see kasvanud 5119-ni,²⁶ 1949. aastaks 7413-ni²⁷ ja 1950. aasta õppeaasta alguseks 7515-ni.²⁸ Ainuüksi nendest arvudest suuri järeldusi teha ei saa, sest rööbiti õpetajate vallandamisega palgati neid ka juurde, ja seda ka õppeaasta sees. Seetõttu esineb suuri kõikumisi õpetajate arvu statistikas juba pelgalt ühe õppeaasta lõikes. Näiteks 1949. aasta kohta on teada vähemalt kolm arvu: 1. jaanuaril 7789,²⁹ 1. oktoobril 8258³⁰ ja kogu 1948/49. õppeaasta üldhariduskoolide õpetajate arvuks on öeldud 7413.³¹

Vallandamisel sotsiaalse päritolu, perekondlike sidemete, poliitilise meelsuse, tööalaste või organisatsiooniliste sidemete tõttu minevikus puudus rahvusvaheliselt üldtunnustatud õigluspriinsipidest lähtuv õiguslik alus juba Teise maailmasõja päevil. Lisanub veel tõsiasja, et Vene NSFV seaduste karistav rakendamine teiste riikide kodanike suhtes, eriti selles osas, mis puudutas nende tegevust oma riigi teenistuses, oli juba iseenesest õigusvastane. Seda teadvustas endale ka okupatsioonivõim, arvestades haridusministeeriumi statistikas poliitilistel põhjustel vallandatud, küüditatud ja vangistatud õpetajaid koos ühel real. Repressioonide õigusevastasuse võttis Nõukogude juriidiline süsteem ohvrite re-

²⁵RA, ERA.R-14.1.857, l. 27, Esialgne kalkultatsioon õppejõudude kaadreist 1941/42. kooliaastaks, dateerimata; RA, ERA.R-14.1.857, l. 64, Arvatav õppejõudude arv 1941/42. kooliaastal, dateerimata.

²⁶RA, ERA.R-14.3.143, l. 95, Eesti NSV haridusministeeriumi aktiivi koosoleku protokoll, 10.7.1946.

²⁷RA, ERA.R-14.3.568, l. 186, Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus pole säilinud), 1951.

²⁸RA, ERA.R-14.3.403, l. 414, ENSV haridusministeeriumi kaadri-osakond EKP KK esimesele sekretärile Johannes Käbinile, 19.12.1950.

²⁹RA, ERA.R-14.3.397, l. 137, Eesti NSV haridusministri asetäitja Hell Maran sm Tarumile EK(b)P Keskkomitees, 8.9.1949.

³⁰RA, ERA.R-14.3.402, l. 31, ENSV haridusministri asetäitja Hell Maran Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjale Aleksander Ansbergile, 13.3.1950.

³¹RA, ERA.R-14.3.568, l. 186, Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus pole säilinud), 1951.

habiliteerimisega hiljem osaliselt omaks, ent seekord poliitilistel põhjustel vallandatud enam küüditatute ja arreteeritute ühte ei arvatud. Nõukogude okupatsioonirežiimile iseloomulik on ka see, et kuigi õigusvastaste repressioonide puhul ei ole süüdlaseks mitte represseeritu, vaid represseerija, siis nõukoguliku rehabiliteerimise käigus süüdlasi vastutusele ei võetud (Hiio 2010: 412).

“KAADRIPUHAUSTUSE” VAIBUMINE

Märtsipleenumi järel vaibus jaht “kodanlikele natsionalistidele” ning “kaadripuhastuse” teema kadus päevakorrast. Haridusministeeriumi kolleegiumi koosolekutel mainiti seda küsimust aastatel 1951–1953 vaid üksikudel kordadel. Kui 1951. aastast on statistikast teada veel 27 poliitilistel põhjustel vallandatud õpetajat ning mõni neist on ka nimeliselt aruannetest leitav, siis alates 1952. aastast konkreetseid vallandamisjuhtumeid haridusministeeriumi aruannetest ja kirjavahetustest siin käsitletaval ajajärgul enam ei selgu. Päriselt ära ei kadunud ideoloogiliselt sobiva “kaadri” teema ilmselt küll kuni Nõukogude okupatsiooni lõpuni, kuid muutus üha rohkem tavaliseks nõukogulikuks loosunglikuks sõnavahuks, kus minevikus sorimise asemel hakkas järjest enam maad võtma parteisse astumise survestamine, ja parteilisusest saigi ajapikku uus kriteerium sotsiaalse päritolu hindamisel. Suunamuutust näitab juba 24. märtsil 1951 haridusministeeriumi kaadrite osakonna juhataja Epp Tasso saadetud kiri EK(b)P Keskkomiteele, milles ta väidab, et ministeeriumil ei ole võimalik anda andmeid õpetajate kuuluvuse kohta okupatsioonieelsetesse organisatsioonidesse, sh Saksa okupatsiooni aegsetesse, “kuna õpetajate isiklikul lehel kaadrite arvestamiseks ja arvestuskaardil need punktid puuduvad”. Siiski on dokumendile käsikirjas lisatud punase pliiatsiga märkus kellelegi sm Meusile: “Kontrollida ja nõuda puuduolevad andmed.” Samuti on küsimärgiga lisatud punase pliiatsiga kolm rida: osavõtt suurest isamaasõjast, autasustamine ja parteiline haridus.³² Seejuures olid ministeeriumil küsitud

³²RA, ERAF.1.102.2, l. 24, Eesti NSV Haridusministeeriumi kaadrite osakonna juhataja Epp Tasso EK(b)P Keskkomiteele, 24.3.1951.

andmed õpetajate kuuluvuse kohta Nõukogude okupatsiooni eelsetesse organisatsioonidesse olemas, need oli kolm nädalat varasema aruandega esitatud ka EK(b)P KK kooliosakonnale. Selle järgi töötas koolides endiselt 475 õpetajat, kes olid olnud “kodanlik-natsionalistlike” organisatsioonide liikmed.³³ 1951. aasta juunis kõlasid haridusministeeriumi kolleegiumi koosolekul aga juba seisukohad, et ükski päritolu ei tohi olla kellegi vallandamise põhjuseks.³⁴

Suurem õpetajate otsene tagakiusamine päritolu ja varasema tegevuse pärast Eesti Vabariigis lõppes siin käsitletaval perioodil seega 1950. aastaga. Väino Sirk ütleb, et õpetajate ulatuslik tagakiusamine lõppes 1952. aastal (Sirk 2004: 63) Hinnanguute paariaastase erinevuse üks või peamisi põhjusi võib peituda Heinart Puhkimi poolt käibesse tulnud eksitavas väites, mille järgi vabastati 1951. aasta jaanuarist septembrini üldharidussüsteemist poliitiliselt sobimatuna 439 pedagoogi (Puhkim 1991: 14). Ta viitab haridusministeeriumi 1951. aasta toimiku dateerimata aruandele ning nimetatud arv on õige, ent perioodi alguspunkt on tegelikult kaks aastat varasem ehk 1949. aasta jaanuar.³⁵ Sama vallandamiste arv on esitatud hiljem ka EK(b)P KK kooliosakonnale, mis kinnitab, et need käivad ajavahemiku 1. jaanuar 1949 kuni 5. märts 1951 kohta.³⁶ Seega ei vallandatud 1951. aastal mitte 439, vaid 27 õpetajat, mis klapib ka eespool nimetatuga ja haridusministeeriumi andmetega, mille järgi vallandati poliitilistel põhjustel 1949. aastal 201 õpetajat, 1950. aastal 211 õpetajat ja 1951. aastal 27 õpetajat.³⁷ Inimlikust eksimusest esitatud vale-

³³RA, ERAF.1.102.2, l. 12, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne EK(b)P Keskkomitee kooliosakonnale, 5.3.1951.

³⁴RA, ERA.R-14.3.515, l. 158, Eesti NSV Haridusministeeriumi kolleegiumi koosoleku protokoll, 20.6.1951.

³⁵RA, ERA.R-14.3.568, l. 186, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus pole säilinud), 1951.

³⁶RA, ERAF.1.102.2, l. 11, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne EK(b)P Keskkomitee kooliosakonnale, 5.3.1951.

³⁷RA, ERA.R-14.3.403, l. 27–30p, Eesti NSV haridusministri asetäitja Hell Maran Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjale Aleksander Ansbergile, 10.3.1950; RA, ERA.R-14.3.403, l. 414–417,

väide on kandunud mitmesse uurimusse (Sirk 2004: 61–62; Nagel (= Varik) 2006: 63; Pilve 2010: 71).

“KAADRIPUHASTUSE” MÕJU ÜLDHARIDUSKOOLIDE ÕPETAJATE HARIDUSTASEMELE

Eesti Vabariigi algusaastatel oli üldhariduskoolide õpetajate haridustase väga kirju, alates kiirkursustest kuni kõrghariduse-ni, sekka keisririigiaegse vaimuliku seminari lõpetanud ja kodu-kooli õpetajakutse omandanud, aga ka ainult alghariduse saanud koolmeistrid. Viimaseid olid 1922/23. õppeaastal keskkooliõpe-tajate hulgas 4%. 1920. aastate teisel poolel omandasid ülikoolis õpetajakutse ja sooritasid kutseeksami suurearvulised kursused. Õpetajad, kelle kutse ei vastanud nõuetele, töötasid ajutiste töö-lepingute alusel ning 1930. aastate alguses läbi viidud koolide ja õpetajate koondamise käigus lõpetati töölepingud ennekoike just nendega. Vabariigi lõpupäeviks kasvas pedagoogilise kõrghari-dusega keskkooliõpetajate osakaal 90%-ni (Trasberg 2100: 105). 1938/39. õppeaastal oli gümnaasiumiõpetajatest kutseta 10,2%, kuid see tähendab, et neil puudus pedagoogiline kõrgharidus, mit-te tingimata kõrgharidus ise, sest keskkooliõpetaja ametikoha tin-gimuseks oli kõrghariduse olemasolu.³⁸ Algekooliõpetajatest oli 1938/39. õppeaastal erialane haridus 97,6%-l, neist kõrgharidus 47,5%-l, õpetajate seminari, mis andis keskhariduse koos alg-kooliõpetaja kutsega (Õ. Elango 1972: 66), oli lõpetanud 50,1%. 2,4% olid kutseta õpetajad, mis võib tähendada nii ainult kesk-haridust kui ka pedagoogilise suunitluseta kõrgemat haridust.³⁹

Nõukogude repressioonide käigus poliitilistel põhjustel val-landatud, Siberisse küüditatud või vangistatud õpetajad asenda-ti eelistatult Venemaa eestlastega, kelle koolitee oli aga mõnelgi juhul piirdunud algkooliga. Juhendi järgi võis õpetajana töötada

Eesti NSV haridusminister Leonid Lentsman EK(b)P KK sekretärile Johannes Käbinile, 19.12.1950; RA, ERA.R-14.3.568, l. 103, Nimekiri poliitilistel põhjustel vabastatud õpetajatest, 1951.

³⁸ *Eesti Statistika*, nr 12 (217), 1939, lk 640–641, www.digar.ee/id/nlib-digar:116956; Õ. Elango 1972: 67.

³⁹ *Eesti Statistika*, nr 12 (217), 1939, lk 620–621, www.digar.ee/id/nlib-digar:116956.

isik, kelle pedagoogiline ja üldine haridustee kokku oli kestnud vähemalt üheksa aastat.⁴⁰ Ajavahemikus 1944–1950 toodi Eestisse mujalt Nõukogude Liidust 1179 õpetajat, nende hulgas siinsetesse vene koolidesse määratud õpetajad. Neist osal kindlasti oli pedagoogiline ettevalmistus, küll aga ei osanud nad eesti keelt.⁴¹

Kuna eesmärk pühitseb abinõu ning poliitiliselt ustav ideoloogia on igale diktatuurile haridusest tähtsam, siis korraldati uute õpetajate saamiseks suvised kiirkursused ning eeldati, et need lõpetanud õpetajad jätkavad õppimist töö kõrvalt. Hilisematest aruannetest nähtub, et see eeldus pigem ei õigustanud end. Aja jooksul õpetajate haridustase küll tõusis, kuid ei saavutanud vaa-deldaval ajaperioodil, s.o Nõukogude okupatsioonide ajal kuni 1953. aastani, sõjaeelse õpetajaskonnaga võrreldavat taset.

Esimesel Nõukogude okupatsiooniaastal langes kõrgharitud õpetajate osakaal 15,7%-le kogu üldhariduskoolide õpetajaskonnast. Kui palju õpetajatest oli omandanud kutsehariduse, ei oska öelda, sest Elmi Tomassoni esitatud statistikas on õpetajate instituutide, pedagoogilise keskhariduse ja ainult keskharidusega õpetajad esitatud koos, andes kokku 70,8%. Tõenäoliselt oli statistika sellise esitamise põhjuseks keskhariduse omandanud, kuid erialase haridusega õpetajate suur osakaal. Lõpetamata keskharidusega õpetajaid oli 13,5% (Tomasson 1966: 35–36). 1945/46. õppeaastaks oli kõrgharitud õpetajate protsent langenud juba 9,2%-le (Kurm 1955: 400), 1948/49. õppeaastaks lausa 8,5%-le. Lõpetamata keskharidusega õpetajaid oli 1948/49. õppeaastal 511 ehk nende osakaal oli vähenenud peaaegu poole võrra — 7,6%-le.⁴²

⁴⁰*Eesti NSV Teataja* 10, 1945, 135, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus õppejõudude tasude tõstmise määru kohaldamise ja ühtlase teostamise juhendi kinnitamise kohta, 16.2.1945, www.digar.ee/id/nlib-digar:249148.

⁴¹RA, ERA.R-2216.2.80, Tomasson, E. Eesti NSV üldhariduslike koolide õpetajaskond sotsialismi kindlustamise perioodil (1945–1950). Tallinn, 1967, käsikiri, l. 64.

⁴²RA, ERA.R-14.3.568, l. 187, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus pole säilinud), 1951.

1950/51. õppeaastal oli 7515 õpetajast kõrgema haridusega 693 ehk endiselt 9,2% nagu viis aastat varem. Suurima osa õpetajaskonnast moodustasid keskkoolilõpetajad, kes läksid klassi ette otse koolipingist. Neid olid kokku 2907 ehk 38,7%. Järgnesid kesk-pedagoogilise⁴³ haridusega õpetajad, keda oli 2429 ehk 32,3%. Lõpetamata kõrghariduse,⁴⁴ õpetajate instituutide ja nendega võrdsustatud haridusasutuste haridusega õpetajaid oli kokku 1046 ehk 14%, lõpetamata keskharidusega ikka veel 440 õpetajat ehk 5,9%. Õpetajate instituutide ja nendega võrdsustatud haridusega õpetajate arv oli 1948/49. õppeaastal olnud 2420. Rohkem kui kahekordse languse tingis asjaolu, et varem oli nende hulka arvestatud ka vabariigiaegsete õpetajate seminaride lõpetanud. Samas oli kesk-pedagoogilise haridusega õpetajate arv võrreldavatel aastatel suurenenud 1134-lt 2429-ni, sest samad seminariharidusega õpetajad liigitati nüüd sinna.⁴⁵

Koos 1951/52. õppeaastaks prognoositava õpetajate juurdekasvuga arvestati kõrgharitud õpetajate arvu kasvu 913-ni. Need õpetajad kavatseti leida kõrgharidusega, kuid pedagoogilise ettevalmistuseta inimeste hulgast, "peamiselt juristid, ökonomistid, agronoomid, kes kod. korra tingimustes ei leidnud tegevust" oma erialal. Õpetajate koguarvuks prognoositi 8000, 913 kõrgharitud õpetajat moodustab sellest 11,4%.⁴⁶

Haridusministeerium oli püüdnud probleemi lahendada, suunates kutseta õpetajaid edasi õppima, kuid tunnistas, et kontroll selle üle oli puudulik. Paljud õpetajad olid edasiõppijate nimekir-

⁴³Keskkoolid, milles olid avatud pedagoogilised klassid valmistamiseks ette 1.–7. klassi õpetajaid. RA, ERA.R-14.3.568, l. 17, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus kadunud), 1951.

⁴⁴Lõpetamata kõrghariduse alla arvestati kuni 1950/51. aastani ka iseseisvas Eesti Vabariigis seminari või pedagoogiumi lõpetanud õpetajad. RA, ERA.R-2216.2.80, Tomasson, E. Eesti NSV üldhariduslike koolide õpetajaskond sotsialismi kindlustamise perioodil (1945–1950). Tallinn, 1967, käsikiri, l. 45.

⁴⁵RA, ERA.R-14.3.568, l. 187, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus pole säilinud), 1951.

⁴⁶RA, ERA.R-14.3.568, l. 188, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus pole säilinud), 1951.

jas vaid vormiliselt ning lõpetamiseni jõudsid neist vähesed. Näiteks ajavahemikul 1. septembrist 1949 kuni 1. septembrini 1950 lõpetas Tallinna ja Tartu õpetajate instituudi kokku kolm kaugõppes edasiõppijat. Hiljem, 1950. aasta jooksul, lõpetas õpetajate instituudi siiski veel 72 õpetajat, Tartu ülikooli kuus õpetajat ja pedagoogilise kooli 14 õpetajat.⁴⁷ Aastatel 1947–1950 sai haridusministeerium Tartu ülikoolis õpetajakutse omandanud lõpetajatega täiendust 154 õpetaja võrra. Neist 48 oli omandanud võõrkeele, 44 kehakultuuri, 27 eesti keele, 19 loodusteaduse, geograafia, matemaatika või füüsika, 10 ajaloo ja viis vene keele eriala.⁴⁸

Kutseta aineõpetajate haridustaset tõsteti statistikas ehtsovetlikult. Seminari- või pedagoogiumiharidusega algkooliõpetajad, kes juba niigi vähemalt viis aastat V–VI klassis mõnda allpool nimetatud õppeainet olid õpetanud, said Eesti NSV RKNi määruse alusel taotleda seitsmeklassilise kooli aineõpetaja kutset paralleelainetes ajaloo ja eesti keele, matemaatika-füüsika ja loodusteaduse-maateaduse õppeainetes ning üksikult vene keele, võõrkeele, laulmise, joonistamise, tööõpetuse ja kehalise kasvatus õppeainetes. Maakondade haridusosakondadel tuli esitada ettepanekud haridusministeeriumile 1. augustiks 1946 ning haridusministeeriumi kolmeliikmeline komisjon otsustas nende põhjal kutse andmise. Kuigi aineõpetajate ettevalmistuseks avati 1947. aastal õpetajate instituudid Tallinnas ja Tartus, pikendati tähtaega 1. jaanuarini 1949 ning kokku anti taotluse alusel ilma tegeliku aineõpetaja ettevalmistuseta 7-klassilise kooli aineõpetaja kutse 1357 algkooliõpetajale.⁴⁹

⁴⁷RA, ERA.R-14.3.568, l. 189, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus pole säilinud), 1951.

⁴⁸RA, ERA.R-2216.2.80, Tomasson, E. Eesti NSV üldhariduslike koolide õpetajaskond sotsialismi kindlustamise perioodil (1945–1950). Tallinn, 1967, käsikiri, l. 67, 73.

⁴⁹*Eesti NSV Teataja* 1946, 12, 97, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus Eesti NSV õpetajaile seitsmeklassilise kooli õpetaja kutse andmise kohta, 26.1.1946, www.digar.ee/id/nlib-digar:249193; *Eesti NSV Teataja* 1948, 3, 8, Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus õpetajaile seitsmeklassilise kooli õpetaja kutse andmise tähtaja pikendamise kohta, 15.11.1947, www.digar.ee/id/nlib-digar:249319; RA,

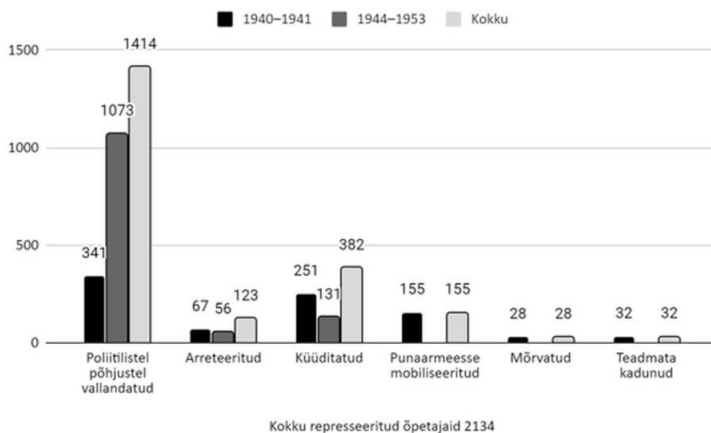
1954/55. õppeaastaks oli kõrgharitud õpetajate osakaal suurenenud 12%-ni ja jäi endiselt alla kümne aasta tagusele esimesele sõjajärgele õppeaastale, rääkimata Eesti Vabariigi ajast (Kurm 1955: 400). Samal ajal olid 60% õpetajatest, kes ei õppinud kaugõppes, sooritanud 1950. aasta sügiseks igale õpetajale kohustuslikud eksamid ÜK(b)P ajaloos, Stalini eluloos, Nõukogude pedagoogikas ja psühholoogias. 1951. aastast olid kõik kutseta õpetajad arvatud automaatselt õppima poliitkoolidesse, mille korraldamine oli läinud haridusministeeriumi käest “üldisesse kultuurpoliitilise hariduse võrku”.⁵⁰ See näitab üsna mustvalgelt, kumba peeti olulisemaks ja sunniti rohkem tagant, kas eriala või ideoloogia omandamist.

KOKKUVÕTE

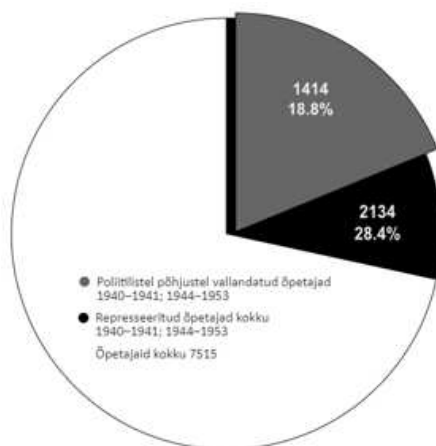
Teise maailmasõja diktaatorite võimuvõitluses kaotas Eesti riik iseseisvuse ja langes pikkadeks aastateks Nõukogude Liidu okupatsiooni alla. Sõja lõpp 1945. aastal Euroopas ei tähendanud Eestile rahu, vaid agoonia pikenemist peaaegu pooleks sajandiks. Küüditamistele ja vangistamistele lisaks allutati riik ideoloogilisele kontrollile eesmärgiga kustutada rahva ajalooline mälu ja muuta inimesed vaikivalt kuuletuvaks ühtlaseks massiks. Sellest soovist ajendatuna tuli saavutada kontroll inimeste meelsuse üle. Vanemate inimeste suhtumist oli raske muuta ja sellest sai ka võõrvõim ise aru, mistõttu langes põhitähelepanu pealekasvavatele põlvkondadele, kelle kooliharidusest sai ennekõike propaganda tööriist. Režiimile ebasobivate raamatute keelamine ning õpikute ümberkirjutamine oli vaid üks vahend, kontrolli alla tuli saada koolitundides vahetult esitatav informatsioon. Seetõttu sattusid löögi alla just õpetajad, kelle hulgas tuli läbi viia “kaadripuhastus”.

ERA.R-2216.2.80, Tomasson, E. Eesti NSV üldhariduslike koolide õpetajaskond sotsialismi kindlustamise perioodil (1945–1950). Tallinn, 1967, käsikiri, l. 71–72.

⁵⁰RA, ERA.R-14.3.568, l. 190, Eesti NSV Haridusministeeriumi aruanne (dokumendi algus pole säilinud), 1951.

Joonis 1. Aastatel 1940-1941 ja 1944-1953 Nõukogude võimu ohvriks langenud õpetajad.

Joonis 2. Nõukogude okupatsioonivõimu ohvriks langenud õpetajad 1950. aasta õpetajate koguarvust.

Nõukogude okupatsioonivõim, mis oli lubanud “klassivõitlust”, pidi vaenulikud klassid kõigepealt ise tekitama, sest Eesti Vabariik oli olnud seisusteta ühiskond. Aastatel 1940–1941 ja 1944–1953 vallandati Eesti üldhariduskoolidest vähemalt viiendik ehk 1414 õpetajat nende sotsiaalse päritolu, organisatsioonilise tegevuse või perekondlike sidemete pärast, mis jagasid inimesed õigesse või valesse klassi. Hiljem okupatsioonikahjude hindamiseks moodustatud ENSV Ülemnõukogu komisjoni hinnangul keelati poliitilistel põhjustel oma erialal töötamine Nõukogude okupatsioonide ajal Eestis kokku ligi 5000 haridus- ja kultuuritöötajal ning spetsialistil. Aastail 1940–1941 ja 1944–1953 õigusvastaselt vallandatud õpetajad moodustavad sellest ligi kolmandiku ehk 28,2%.

“Kaadripuhastus” tipnes 1950. aasta märtsipleenumil, misjärel kadus teema päevakorrast ning sotsiaalset päritolu hakkas üha enam asendama parteilise kuuluvusega survestamine.

Vallandatud õpetajad asendati eelisjärjekorras Venemaa eestlastega, kelle haridustee oli sageli jäänud lühikeseks, piirdudes mõnikord lausa algharidusega, kuid keda peeti võimule lojaalseks. Niisamuti võeti vallandatud, vangistatud ja küüditatud õpetajatest tekkinud puudujäägi asendamiseks uusi õpetajaid otse keskkoolipingist lootuses, et nad omandavad hariduse töö kõrvalt. Enamikul juhtudel osutus see lootus asjatuks. Kui Eesti Vabariigi lõpuaastateks oli valdaval osal, s.t üle 90%-l üldhariduskoolide õpetajatest kõrgharidus või pedagoogiline kõrgem haridus, siis Nõukogude okupatsioonivõimu repressioonide tagajärjel langes õpetajate haridustase mitu korda. Esimese okupatsiooniaastaga langes kõrgharitud õpetajate osakaal 15,7%-le, 1954/55. õppeaastaks juba 12%-le. Haridusministeerium küll püüdis kutseta õpetajaid kaugõppesse suunata, aga mitte kuigi süstemaatiliselt ega tungivalt. Palju olulisemaks peeti “poliitilist haridust”. 1950. aastaks oli 60% õpetajatest, kes ei õppinud kaugõppes, sooritanud kohustuslikud eksamid ÜK(b)P ajaloos, Stalini eluloos, Nõukogude pedagoogikas ja psühholoogias. 1951. aastast määrati kõik kutseta õpetajad juba automaatselt õppima poliitkoolidesse. Sellest kõrvale hiilimine oli sootuks keerulisem kui erialahariduse

omandamata jätmine, sest võis tuua kaasa süüdistuse “kodanlikus natsionalismis”.

Kirjandus

- A r o l d, Mart, Jaan I s o t a m m (tlk) 1998–1999. EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. Kommenteerinud Viktor Niitsoo. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2655–2683; 1999, nr 1, lk 191–222, nr 2, lk 415–446, nr 3, lk 639–670, nr 4, lk 864–894, nr 5, lk 1087–1118, nr 6, lk 1311–1342, nr 7, lk 1535–1566, nr 8, lk 1759–1790, nr 9, lk 2017–2048, nr 10, lk 2221–2256, www.digar.ee/arhiiv/et/periodika?id=3705, www.digar.ee/arhiiv/et/periodika?id=3704
- B r o o k s, Jeffrey 2001. *Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. 3rd printing. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- E l a n g o, Aleksander 1988. *Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloost*. 3., täiend. tr. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- E l a n g o, Õie 1972. *Hariduspoliitika ja õpetajaskond kodanlikus Eestis 1919–1940*. Tallinn: Eesti Raamat, www.digar.ee/id/nlib-digar:923167
- E w i n g, E. Thomas 2002. *The Teachers of Stalinism: Policy, Practice, and Power in Soviet Schools of the 1930s*. (History of schools and schooling 18.) New York etc.: Lang
- H i i o, Toomas 2010. Repressioonide ideoloogilised ja juriidilised alused. — Enn Tarvel (peatoim.), Meelis Maripuu (toim.). *Sõja ja rahu vahel*. II: *Esimene punane aasta*. Tallinn: S-Keskus, lk 412–414
- H i i o, Toomas 2020. Eesti lähiajaloo uurimine 21. sajandil. — *Acta Historica Tallinnensia*, 26. kd, lk 103–144, doi.org/10.3176/hist.2020.1.05
- H u l i č k a, Karel 1953. Political education in Soviet schools: Political education and it's aims. — *Soviet Studies*, Vol. 5, No. 2, pp. 138–150
- H ä m ä l ä i n e n, Mariliis 2011. *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur 1945–1953*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- K a h k, Juhan (comp. and ed.) 1991. *World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*. Tallinn: Perioodika
- K a r j a h ä r m, Toomas, Väino S i r k 2007. *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*. (Eesti haritlaskonna ajalugu; 3. kd.) Tallinn: Argo

- Kreepuu, Tiiu 2005. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel: Magistritöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Tartu Ülikool, hdl.handle.net/10062/1026
- Kreepuu, Tiiu 2007a. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960. — *Tuna*, nr 3, lk 46–69, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/02/KreepuuTiiu_Ajaloo_rakendamine_TUNA2007_3.pdf
- Kreepuu, Tiiu 2007b. Eesti kultuurielu sovetiseerimine: Nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954. — Tõnu Tannberg (koost.). *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 352–388
- Kurm, Helga 1955. Nõukogude Eesti üldhariduslik kool sõjajärgseil aastail. — *Nõukogude Kool*, nr 7, lk 391–401, www.digar.ee/id/nlib-digar:235357
- Liivik, Olev 2009a. Campaign against “bourgeois nationalism” and repressions in Estonia. — Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (eds.). *Estonia Since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, pp. 113–129
- Liivik, Olev 2009b. “The Estonian affair” in 1949–1952 and the 8th plenary session of the Central Committee of the Estonian Communist (bolshevist) Party in 1950. — Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (eds.). *Estonia Since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, pp. 131–149
- Liivik, Olev 2010. Tagasivaade 1950. aasta märtsipleenumile: Kas venelased ja Venemaa eestlased saavutasid võidu “juunikommunistide” ja “korpusemeeste” üle? — *Tuna*, nr 1, lk 55–69, www.ra.ee/wp-content/uploads/2018/09/Liivik_Olev_Tagasivaade_2010_1.pdf
- Loper, Mann 2022. Eesti Vabariigi rahvusliku kasvatuse kongressid 1927 ja 1935: Eeskujud, retseptioon ja mõju ühiskonnas. — *Tuna*, nr 2, lk 41–59, tuna.ra.ee/wp-content/uploads/tuna-2-2022-loper-ev-rahvusliku-kasvatuse-kongressid.pdf
- Мозохин 2011 = Мозохин, Олег Б. *Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопас-*

- ности. Статистические сведения о деятельности ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ СССР (1918–1953). (Спецслужбы вчера и сегодня.) 2-е изд., расш. и доп. Москва: Кучково поле
- Mussienko, Vatlın 2014 = Мусиенко, Наталия С., Ватлин, Александр Ю. *Репрессированная школа: История немецкой школы им. Карла Либкнехта в Москве 1924–1938.* (История сталинизма.) Москва: РОССПЭН
- Nagel (= Varik), Veronika 2006. *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991.* (Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid 22.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, etera.ee
- Paavle, Indrek 2010. Eesti ühiskonna paremiku hävitamine. — Enn Tarvel (peatoim.), Meelis Maripuu (toim.). *Sõja ja rahu vahel. II: Esimene punane aasta.* Tallinn: S-Keskus, lk 454–458
- Pajur, Ago 2010. Sõjaväelaste represseerimine. — Enn Tarvel (peatoim.), Meelis Maripuu (toim.). *Sõja ja rahu vahel. II: Esimene punane aasta.* Tallinn: S-Keskus, lk 458–470
- Pilve, Eli 2010. “Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppe- materjali poliitikaga”: Ideoloogiline kasvatus nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSV-s. — *Tuna*, nr 4, lk 54–71, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/PilveEli_Aga_vene_ajal_pidi_TUNA2010_4.pdf
- Pilve, Eli 2023. Õpetaja — rahvavaenlane: Stalinlik kaadripuhastus teise Nõukogude okupatsiooni ajal Eesti üldhariduskoolis 1944–1953. — Tõnu Tannberg, Aigi Rahi-Tamm (koost.). *Vabadussõjast iseseisvuse taastamiseni: Uurimusi 20. sajandi Eesti ajaloost.* (Rahvusarhiivi toimetised 5 (36).) Tartu: Rahvusarhiiv, lk 271–315
- Puhkim, Heinart 1991. Pedagoogilise kaadri represseerimisest sõja- järgses Eestis. — *Haridus*, nr 10, lk 11–14, www.digar.ee/id/nlib-digar:237106
- Puhkim, Heinart 1992. Mõnda EKP hariduspoliitika keerdkäiku- dest. — *Haridus*, nr 5, lk 11–14, www.digar.ee/id/nlib-digar:237113
- Rahi-Tamm, Aigi. 2005. Inimkaotused. — Ülo Ennuste, Erast Parmasto, Enn Tarvel, Peep Varju (toim.). *Valge raamat: Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991.* Tallinn: Eesti Entsüklo- peediakirjastus, lk 23–42, www.digar.ee/id/nlib-digar:8196
- Rahi-Tamm, Aigi, Irēna Salnice 2016. Re-educating teachers: Ways and consequences of Sovietization in Estonia and Latvia (1940–1960) from the biographical perspective. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 47, No. 4, pp. 451–472, doi.org/10.1080/01629778.2016.1263035

- R a u d s e p p, Anu 2005. *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 10.) Juhendaja Mati Laur. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/665
- R a u d s e p p, Anu 2007. Ajaloo õpetamise korraldus Eestis eesti õppekeele üldhariduskoolides stalinismi ajal (1944–1953). — Tõnu Tannberg (koost.). *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 389–418
- S a u e a u k, Meelis 2013. *Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 29.) Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/30134
- S i r k, Väino 2004. Haritlaskond osutus visaks vastaseks: Jooni stalinlikust intelligentsipoliitikast. — *Tuna*, nr 1, lk 51–69, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/SirkVaino_Haritlaskond_TUNA2004_1.pdf
- S i r k, Väino 2005. Hariduskriis Nõukogude Eestis. — *Acta Historica Tallinnensia*, 9. kd, lk 235–256, doi.org/10.3176/hist.2005.1.10
- S w e t t e n h a m, John Alexander 1952. *The Tragedy of the Baltic States: A Report Compiled from Official Documents and Eyewitnesses' Stories*. London: Hollis and Carter
- Z u b k o v a, Jelena 2009. *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*. Tlk Margus Leemets. Tallinn: Varrak
- T a n n b e r g, Tõnu 2001. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu: “Eesti süüasi” (1949–1952) Moskvast vaadatuna. — *Tuna*, nr 3, lk 120–125, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/TannbergTonu_1950aasta_TUNA2001_3.pdf
- T a n n b e r g, Tõnu 2007. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuur-sed kontrollimehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel. — Tõnu Tannberg (koost.). *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 225–272
- T a n n b e r g, Tõnu 2010. Kuidas Moskvast valmistati ette 1950. aasta märtsipleenumit: ÜK(b)P Keskkomitee otsus “puudustest ja vigadest” EK(b)P KK töös. — *Tuna*, nr 1, lk 120–123, www.ra.ee/wp-

content/uploads/2017/03/TannbergT6nu_Kuidas_Moskvas_TUNA2010_1.pdf

- T a r v e l, Enn (koost. ja toim.) 2022. *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee: Organisatsiooniline struktuur 1940–1991*. (Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus 5.) Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus
- T o m a s s o n, Elmi 1966. *Eesti NSV üldhariduslikud koolid ja õpetajaskond Nõukogude võimu esimesel aastal 1940–1941*. (Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut 22.) Tallinn: Valgus,
- T r a s b e r g, Karmen 2011. *Keskkooli- ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistus Eesti Vabariigis (1918–1940) õpetajakoolituse ajaloolise kujunemise kontekstis*. (Dissertationes pedagogicae Universitatis Tartuensis 15.) Juhendajad Edgar Krull ja Anu Raudsepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/20784
- U u e t, Liivi (koost.) 2018. *Haridusministeeriumi sajand: 1918–2018*. Tartu: Rahvusarhiiv
- W e r t h, Nicolas 2000. Riik rahva vastu: Vägi, repressioonid ja terror NSV Liidus. — Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné jt. *Kommunismi must raamat: Kuriteod, terror, repressioonid*. Tlk Marvi Järve, Tunne Kelam, Tõnis Lukas, Tiit Relve, Enn Sarv ja Indrek Õis. Tallinn: Varrak, 2000, lk 51–266

ELI PILVE (1982) on lõpetanud Tallinna Ülikooli kultuuriteaduskonna kultuuriajaloo erialal 2004, omandanud samas riigikaitseõpetuse mikrokraadi 2024–2025, ajaloomagister 2007, TÜ doktorant. Töötanud Lehmja põhikooli ajalooõpetajana 2004–2006, Rae vallavalitsuse muuseumi koordinaatorina 2004–2007, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse assistendina 2006–2008, SA Eesti Mälu Instituudi teadur 2008–2017 ja teadur-projektijuht 2017–2024, Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi ekspositsiooni- ja haridusjuht a-st 2024. *Akadeemias avaldanud artiklid* “Maa, vabaduse eest” (2008, nr 2, lk 301–337), “Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist” (koos Meelis Saueauguga; 2009, nr 10, lk 1937–1968, nr 11, lk 2141–2158), “Kõik noored poisid ja noored tüdrukud end seavad ridadesse...”: Noorsoo-organisatsioonide riigistamise kavast Eesti Vabariigis” (koos Marti Taruga; 2014, nr 8, lk 1423–1445), “Millele nad lootsid?: Eesti Rahvaerakonna ja Eesti Maarahva Liidu maapoliitika ning selle kujunemine 1919. aasta maaseaduse eel” (2010, nr 2, lk 239–259, nr 3, lk 413–442) ja “Arusaadavalt ei saa selline inimene olla õpetaja Nõukogude koolis”: Hariduse rahvakomissari 1940. aasta 7. detsembri käskkirj nr 1” (2020, nr 1, lk 2046–2077).

KARIN LUTS. Parc des Buttes-Chaumont Pariisis. (1950; pliiats, paber)

MIS PÕHJUSTAB ÕPETAJATE PUUDUST JA KUIDAS SEDA EESTIS LAHENDADA?

*Äli Leijen, Liina Lepp,
Katrin Saks, Margus Pedaste,
Katrin Poom-Valickis*

SISSEJUHATUS

Õpetajatel on keskne osa kvaliteetse hariduse andmisel, kuid paljudes riikides on probleeme õpetajate piisava järelkasvu tagamisega. Ühelt poolt ei suudeta valdkonda madala maine tõttu võimalikke kandidaate piisavalt värvata. Eriti suureks mureks on mitmes riigis muutunud näiteks see, et esimese karjäärivalikuga õpetajaid lisandub õpetajakoolitusse väga vähe (vt Leijen jt 2025b; OECD 2025). Teiselt poolt ja veelgi olulisema probleemina ilmneb, et paljudes riikides ei suudeta juba töötavaid kvalifitseeritud õpetajaid kuigi kaua erialasel tööil hoida (Flores, Craig 2023; Galvin jt 2023; Leijen jt 2025a; OECD 2025). Paljudes riikides on probleemiks ka õpetajaskonna vananemine, mis omakorda nõuab kiireid abinõusid, et motiveerida uusi inimesi õpetajaks õppima asuma (OECD 2020, 2025).

Eesti on selge näide riigist, mis nende probleemidega silmitsi seisab. Eesti õpetajate keskmine vanus on ligikaudu 50 aastat ning

Artikli aluseks on ettekanne Eesti Teaduste Akadeemia hariduskomisjoni konverentsil 6. novembril 2025. aastal Tallinnas.

60-aastaste ja vanemate õpetajate osakaal on viimase kümnen-di jooksul kasvanud. Kvalifitseeritud õpetajate hulk üldharidus-koolides on aga samal ajal oluliselt vähenenud (vt Haridussilm 2025). Veelgi enam, OECD viimase TALISE uuringu (Leijen jt 2025b; OECD 2025) järgi kaalub Eestis 46% kõigist uuringus osalenud 7.–9. klassi õpetajatest ja 49% alla 30-aastastest õpe-tajatest järgmise viie aasta jooksul ametist lahkumist. Eestis on probleemiks kujunenud ka vähene õpetajatöö eelistamine esimese karjäärivalikuna. TALISE uuringus märkis vaid 35% Eesti alusta-vatest õpetajatest õpetajaameti esimeseks karjäärivalikuks (Soo-mes ja OECD riikides on neid keskmiselt 58%). Need suundu-mused on suureks ohuks Eesti haridussüsteemi jätkusuutlikkusele ning sunnivad tekkinud olukorra põhjusi sügavamalt analüüsima ja kiiresti süsteemseid lahendusi otsima.

ÕPETAJATE PUUDUST MÕJUTAVAD TEGURID

Kuna õpetajate puudus on maailmas väga levinud probleem, siis on seda teemat käsitletud ka paljudes teadusuuringutes (vt nt Car-ver-Thomas, Darling-Hammond 2019; Kelchtermans 2017; Perryman, Calvert 2020; Podolsky jt 2016; See jt 2023). Eriala-kirjanduses on uuritud asjaolusid, mis õpetajate puudust mõjuta-vad. Järgnevalt tutvustame õpetajate puudust mõjutavaid tegureid, mida oleme varem põhjalikumalt käsitlenud ajakirjas *European Journal of Teacher Education* (Leijen jt 2025a).

Esiteks peetakse oluliseks riikliku poliitika osa õpetajate vär-bamisel, ettevalmistusel ja tööle asumisel. Mitmes riigis arvuta-takse välja vajalike õpetajate arv teatud ajaks ning kavandatak-se selle põhjal õpetajakoolituse tellimust. Nii on loodud näiteks *Teacher Workforce Model* Ühendkuningriigis ja *Teacher Supply Demand and Quality Model* Ameerika Ühendriikides. Eestis sel-list mudelit ja õpetajakoolituse vastavat tellimust ei ole. Samas on ka Eestis riiklikul tasandil õpetajate puuduse probleemi tead-vustatud ja seetõttu on viimastel aastatel riigi lisarahastuse toel kolmandiku võrra suurendatud vastuvõttu õpetajakoolitusse Tartu Ülikoolis ja Tallinna Ülikoolis. Kuigi vajadus eespool kirjeldatud mudelite järele on ilmne, ei ole alati võimalik kõiki tegureid täp-

selt ette näha. Näiteks Saksamaa ei suutnud 2015. aasta rändekriisi mõju piisavalt ennustada, mistõttu on seal praegu mitmes piirkonnas tõsine õpetajate puudus. Samuti võivad riiklikud haridusotsused, nagu riiklik õppekavaarendus või poliitikamuudatused, oluliselt mõjutada õpetajate vajadust. Näiteks Inglismaal suurenes 2016. aastal loodusainete osakaal õppekavas, mis tõi kaasa suurema nõudluse loodusainete õpetajate järele. Samalaadne olukord tekkis Eestis pärast otsust minna üle eestikeelsele õppele,¹ mis tõi kaasa õpetajate kvalifikatsiooninõudena eesti keele oskuse ja seetõttu suurenes kvalifitseeritud õpetajate puudus.

Teise olulise asjaoluna, miks õpetajate puudus tekib, tuuakse esile õpetajate erialast ettevalmistust ja tööle asumise protsessi. Helen M. G. Watt ja Paul W. Richardson (2007) on analüüsinud õpetajaks hakanute karjäärivaliku motiive ning uurinud, kuidas need motiivid seonduvad nende hilisema tööga. Inimesed, kellel on sisemised ja altruistlikud tööalased motiivid, hakkavad suurema tõenäosusega õpetajaks õppima, asuvad õpetajana tööle ning jäävad ametisse kauemaks. Ühtlasi näitavad uuringud, et õpetajad, kelle jaoks õpetamine on esimene karjäärivalik, tunnevad suuremat töörahulolu ja püsivad ametis kauem kui need, kelle jaoks see on teine karjäärivalik (vt nt Fütterer jt 2023; Watt, Richardson 2007). Mõnikord on poliitikakujundajad üheks õpetajate puuduse põhjuseks pidanud väga pikka ettevalmistusaega ja kõrgeid kvalifikatsiooninõudeid õpetajaks saamisel (vt nt Leijen jt 2025a). Samas näitavad uuringud, et ülikoolis õpetajakoolituse läbinud õpetajad püsivad ametis kauem kui need, kes on õpetajaks saanud muude programmide kaudu (Podolsky jt 2016). Tuan D. Nguyeni ja tema kolleegide (2020) metaanalüüs, mis hõlmas 120 uuringut, näitas, et traditsiooniline õpetajakoolitus koos sisuka praktikaga vähendab õpetajaametist varajase lahkumise tõenäosust peaaegu poole võrra. Seega on kvaliteetne ja õpingute teiste osadega hästi lõimitud praktika õpetajaks kujunemisel otsustava tähtsusega.

¹Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse ning teiste seaduste muutmise seadus (eestikeelsele õppele üleminek). Vastu võetud 12.12.2022. — *Riigi Teataja* I, 28.12.2022, 8, www.riigiteataja.ee/akt/128122022008.

Kuigi riiklik poliitika ja süsteemne kavandamine ning õpetajate ettevalmistus on olulised, mõjutab õpetajate puudust erinevates riikides kõige rohkem siiski kvalifikatsioonile vastavate õpetajate ametist lahkumine (Casely-Hayford jt 2022; Ingersoll, Smith 2003). Seetõttu on õpetajate puuduse käsitlemisel olulised õpetajate ametispüsimine (*teacher retention*) ja seda mõjutavad tegurid. Siinjuures eristatakse ametisse püsijäämisega seotud tõmbe- ja tõuketegureid. Tõmbetegurid osutavad aspektidele, mis panevad võimalikud õpetajad valima mõnd teist, nende jaoks ligimeelitavat karjääri, samas kui tõuketegurid tähistavad asjaolusid, mis soodustavad õpetajate ametist lahkumist. Mõned tegurid, nagu palk, võivad toimida nii tõmbe- kui ka tõuketeguritena. Kui mujal ametites on palk sarnast kvalifikatsiooni ja pingutust eeldava töö eest kõrgem, siis see tõmbab õpetajaametist eemale, ja kui õpetajaametis tundub töötasu olevat töö omadusi arvestades ebaõiglaselt madal, siis see tõukab ametist lahkuma. Õpetajaametist loobumist mõjutab sageli mitme tõmbe- ja tõuketeguri koosmõju (Amitai, Van Houtte 2022).

TÕMBETEGURID

Paljudes Euroopa riikides, sealhulgas Eestis, elanikkond vananeb ja tööealiste inimeste arv väheneb (Ageing Europe... 2020), mis suurendab konkurentsi eri ametite vahel. Õpetajaameti puhul on erialakirjanduses enim esile toodud tõmbetegurid järgmised: kõrgem palk, suurem tööaja paindlikkus, paremad karjäärivõimalused, positiivsemad ühiskondlikud hoiakud ja ameti kõrgem maine. Eriti loodus- ja täppisteaduste õpetajatel on suurem võimalus leida tööd teistes valdkondades, mis muudab nende liikumise teistesse ametitesse tõenäolisemaks (Borman, Dowling 2008; Nguyen jt 2020).

TÕUKETEGURID

Kuigi tõmbetegurid on olulised, keskendutakse teaduskirjanduses siiski rohkem teguritele, mis õpetajaid ametist eemale tõukavad. Neid jagatakse kolme suuremasse rühma: 1) õpetajaga seotud

tõuketegurid, mille aluseks on õpetaja isikuomadused, 2) koolikeskkonnaga seotud tegurid, mis tulenevad näiteks õpilaste taustast ja kooli organisatsioonikultuurist, ning 3) õpetajaametiga seotud tegurid, nagu töökoormus, karjäärivõimalused, palk ja ühiskondlik maine.

Õpetajaga seotud tõuketegurid

Kui õpetaja soo seos õpetajaametist lahkumisega pole päris selge, siis vanuse ja töökogemuse seos ametist lahkumisega on ilmne. Noorematel ja lühema staažiga õpetajatel on palju suurem tõenäosus töölt lahkuda kui nende vanematel ja kogenumatel kolleegidel (Amitai, Van Houtte 2022; Dupriez jt 2016). Tuan D. Nguyeni jt (2020) tehtud metaanalüüs tõi välja, et alla kolme aasta pikkune õpetajakogemus suurendab lahkumise riski rohkem kui 50%. Viimastel aastatel on teaduskirjanduses üha enam rõhutatud ka õpetajate heaolu ja tervise tähtsust, millel on oluline osa õpetajate ametissejäämisel. Näiteks tõi Rootsis tehtud hiljutine uuring välja, et õpetajate tajutud tervises seisund on üks peamisi tegureid ametis püsimiseks (Casely-Hayford jt 2022). Kogenud õpetajad kogevad läbipõlemist vähem, osalt nn terve töötaja efekti (*healthy worker effect*) tõttu, mille järgi vähem motiveeritud või emotsionaalselt rohkem kurnatud õpetajad lahkuvad töölt varem ja seetõttu on neid kogenud õpetajate hulgas vähem (Van Droogenbroeck jt 2014). Ruth Harmsen jt (2018) rõhutavad, et pikaajaline stress on tõenäolisem lahkumise põhjus kui lühiajaline pingeline. Tervist ja tööheaolu mõjutavad individuaalsete tegurite kõrval olulisel määral ka töökeskkond ja sealsed olud (vt nt Collie jt 2020).

Koolikeskkonnaga seotud tõuketegurid

Üldiselt on nii põhikooli vanemas astmes kui ka gümnaasiumis õpetajate töölt lahkumine või liikumine ametikohtade vahel suurem kui algklassiõpetajate hulgas (Nguyen jt 2020). Mitmed uuringud näitavad ka seda, et kooli õpilaskonna koosseis mõjutab õpetajate kooli jäämist. Sagedamini lahkuvad õpetajad kooli-

dest, kus on rohkem sisserände ja madalama sotsiaalmajandusliku taustaga ning erivajadustega õpilasi (Amitai, Van Houtte 2022; Ingersoll, Tran 2023). Kõige olulisem õpetajate kohalejäämise puhul on aga juhtimine ja organisatsioonikultuur. Tuan D. Nguyeni jt (2020) metaanalüüs näitas, et toetav töökeskkond vähendab koolist lahkumise tõenäosust 44%, koolijuhhi tõhusus 29% ja tulemuspõhine tasu 22%. Juhtimisvead, õpetajate autonoomia piiramine ja vähesed koostöövõimalused, samuti vähene usaldus õpetajate professionaalsuse suhtes on tihedalt seotud suurema lahkumisriskiga (Carver-Thomas, Darling-Hammond 2019; Ingersoll, Tran 2023). Katrin Saks jt (2022) leidsid, et positiivsed suhted õpilastega mõjutavad samuti oluliselt õpetajate otsust ametis püsida, samas kui konfliktsemad suhted põhjustavad emotsionaalset kurnatust ja kavatsust ametist lahkuda. Peale psühhosotsiaalsete töökeskkonna tegurite mõjutavad õpetajate ametis püsimist ka kooli füüsilised ja ainelised tingimused (Amitai, Van Houtte 2022).

Õpetajaametiga seotud tõuketegurid

Kui eelnevalt käsitletud tegurid võivad kooliti märkimisväärselt erineda, siis ametist tulenevad töötingimused on enamasti sarnased sõltumata koolist. Nende hulka kuuluvad töökoormus, töötasu, karjäärivõimalused ning õpetajaameti üldine väärtustamine ühiskonnas (Amitai, Van Houtte 2022). Õpetajaameti sotsiaalne staatus, sealhulgas madal palk ja vähene ühiskondlik tunnustus, on olulised põhjused, mis võivad viia ametist lahkumiseni (Heffernan jt 2022; Perryman, Calvert 2020). Beng See jt (2020, 2023) kirjanduse ülevaade näitas, et töötasu ja erinevad ainelised motiveerimissüsteemid on üks enim uuritud teemasid seoses õpetajate lahkumisega. Hiljutine TALISE uuring (Leijen jt 2025b; OECD 2020) näitas, et Eestis on vaid 30% õpetajatest oma palgaga rahul. See on palju madalam kui teistes riikides ning on Eestis langenud võrreldes 2018. aasta andmekogumise tulemustega. Kuigi palk ei ole peamine motivaator õpetajaks õppimisel, võib madal palk siiski panna ka sisemiselt motiveeritud kandidaadid ja töötavad õpetajad ametist loobuma (Grissom jt

2016; Podolsky jt 2016). Piisav sissetulek on tähtis, kuid palgal on ka sümboolne tähendus, olles seotud kutsealase pädevuse ja pühendumise väärtustamisega (Kelchtermans 2017).

Töökoormus, eriti seoses vastutus- ja aruandekohustustega, on samuti oluline tõuketegur, mis võib kaasa tuua loovuse ja mitmekesisuse vähenemise õpetajatöös. Suur töökoormus mõjutab väga tugevasti just alustavaid õpetajaid, samas kui kogunud õpetajad lahkuvad sagedamini töölt karjäärivõimaluste ja enesearengu ammendumise ning töö tähenduslikkuse vähenemise tõttu (Amitai, Van Houtte 2022). Mitmed uuringused on osutanud õpetajaameti karjääri ühetasandilisusele (*flat career*) kui tõuketegurile, eriti kogunud õpetajate seas (samas; Kelchtermans, 2017). Traditsiooniliselt tähendavad karjäärivõimalused haridusasutustes liikumist juhikohtadele, kuid paljud õpetajad ei soovi seda teed valida ning eelistaksid nn horisontaalset edutamist (Nias 1989). Selline lähenemine näeks ette õpetajate poolt koolis või haridusvaldkonnas laiemalt uute ülesannete võtmist. Nende ülesannete hulka võivad kuuluda näiteks kolleegide juhendamine, õppekavade arendamine või õppematerjalide loomine. Oluline on, et õpetajatel oleks võimalus sellisteks ametialasteks valikuteks koos ametliku tunnustuse ja väärtustamisega (vt ka Amitai, Van Houtte 2022; Snoek jt 2019).

ÕPETAJATE PUUDUSE PÕHJUSED EESTIS JA VÕIMALIKUD LAHENDUSED

Ülaltoodud tegurid osutavad keerukale mõjutegurite võrgustikule, selgitades, miks õpetajad valitud ametis ei alusta või sealt lahkuvad. Selleks et paremini mõista eri tegurite kaalukust ja nendest tulenevat sekkumisabinõude vajadust Eesti puhul, tuleb arvesse võtta eri sidusrühmade arusaamu õpetajate puuduse põhjustest ja lahendustest. Seetõttu seadsime hiljuti korraldatud uuringus (Leijen jt 2025a) eesmärgiks analüüsida Eestis õpetajate puuduse põhjusi ja lisaabinõude vajadust erinevate sihtrühmade seisukohast. Uuringusse olid kaasatud õpetajakoolituse üliõpilaste, tegevõpetajate, õpetajakoolitajate, koolijuhtide, haridusasutuste pidajate ja poliitikakujundajate esindajad. Uuringus osaleja-

tega viidi läbi kuus rühmaintervjuud, milles osales kokku 38 inimest. Joonisel 1 on kokkuvõtlikult esitatud erinevate sihtrühmade väljatoodud põhjused ja lahendused seoses seitsme teemaga, mis on kooskõlas eespool kirjeldatud varasemate uuringute tulemustega. Arv (1–6) tähistab joonisel seda, mitu sihtrühma konkreetse põhjuse või lahendusettepaneku välja tõid. Rühmaintervjuude analüüsi põhjal selgus, et õpetajate puuduse põhjused seostuvad Eestis järgmiste tahkudega:

1. Õpetajaameti vähene atraktiivsus ja staatus.
2. Probleemid riigitasandi vastutuse ja pikaajalise kavandamisega.
3. Koolipidajate ebapiisav pädevus koolijuhtide toetamisel.
4. Õpetajate ebapiisav ettevalmistus õpetajakoolituses.
5. Suur töökoormus.
6. Madal töötasu ja ebapiisavad motivatsioonipaketid.
7. Halb juhtimine ja organisatsioonikultuur.

Uuringus osalejad tegid ka ettepanekuid olukorra lahendamiseks (vt joonis 1). Kokkuvõtlikult on nendeks positiivse avaliku kommunikatsiooni tugevdamine õpetajaametiga seonduvalt (nii õpetajate kui teiste sidusrühmade poolt), riigi tasandil pikaajalisema kavandamise ja tõenduspõhise otsustamise laiaulatuslikum rakendamine, koolipidajate pädevuse tõstmine, õpetajakoolituses paindlikkuse ja praktilisuse suurendamine, alustavate õpetajate töökoormuse vähendamine, konkurentsivõimelise töötasu pakkumine ja muude, sh aineliste stiimulite väljapakkumine ning koolijuhtimise ja organisatsioonikultuuri arendamine. Need soovitusel olid suures osas kooskõlas varasema teaduskirjandusega (nt Amitai, Van Houtte 2022; Heffernan jt 2022; Podolsky jt 2016), kuid lisasid ka uusi perspektiive. Järgnevalt arutleme uuringu peamiste tulemuste üle ja esitame soovitusel, kuidas õpetajate puuduse probleemi Eestis jätkusuutlikult lahendada.

Esiteks näib, et detsentraliseeritud haridussüsteem, kus juhtimises ja korralduses osalevad mitu osapoolt (nt riik, kohalik omavalitsus, koolijuht) ning neil kõigil on suur autonoomia, on Eestis suurendanud õpetajate puudusega seonduva probleemi ähmasust ja vastutuse hajumist. Eri osalistel puudub tegeliku vastutuse

Joonis 1. Eri sihtrühmade väljatoodud teemad ja alateemad seoses õpetajate puudusega (number näitab, mitmes sihtrühmas vastav alateema esines). Kohandatud Leijen jt 2025a põhjal.

selgus ja ka võimestatus vastutuse kandmiseks, et tagada sisuliselt kvalifitseeritud õpetajate pikaajalisem ametisse jäämine. Enamik sidusrühmi, välja arvatud poliitikakujundajad, tõid õpetajate puuduse peamise põhjusena esile riikliku tasandi pikaajalise strateegia puudumise ning vähese tõenduspõhise otsustamise. Poliitikakujundajad seevastu osutasid pigem koolipidajate ja õpetajakoolituse kitsaskohtadele. Ainsaks rühmaks, keda ei kritiseeritud, olid õpetajakoolituse üliõpilased. Vastandlikke hinnanguid esines uuringuosalistel ka teistes õpetajate puuduse põhjuste ja nende leevendamise teemades. See osutab süsteemi killustatusele ning vajadusele parema koordineerimise ja koostöö järele. Oluline on täpsustada iga osalise vastutus ning selgitada, mida neilt oodatakse ja mil määral saavad nad lahendustesse oma panuse anda. See protsess vajab Eestis selgemat juhtimist ja järjepidevust poolte koostöös.

Teiseks tehti ettepanekuid vähendada õpetaja kvalifikatsiooninõudeid, et meelitada ametisse rohkem inimesi. Kuigi see võib näida praktiline ja kiire lahendus ning on teatud määral Eesti haridussüsteemi juba mõjutanud (kvalifikatsioonita õpetajate osakaalu suurenemine, vt lähemalt Haridussilm.ee), võib see süvendada elukutse deprofessionaliseerumist (vt nt Symeonidis 2015). Puuduvad tõendid, et kvalifikatsiooninõudeid alandanud riigid oleksid suutnud samal ajal tõsta ameti staatust ning hoida hariduse kvaliteeti ja võrdsust. Vastupidi, riikides, kus õpetajate järelkasvu probleemid on väiksemad, näiteks Soomes, on õpetajate kvalifikatsiooninõuded kõrged ning nende ettevalmistus teaduspõhine (Tirri 2014). Viimastel aastatel on Eesti ülikoolides õpetajakoolituse üliõpilaskond oluliselt mitmekesistunud, ülikoolid on kandidaatide vastuvõtmisel muutunud paindlikumaks ja püüavad varem eeldatud ainealast pädevust õpingute käigus järele aidata. Samas näitasid aga TALISE uuringu tulemused (Leijen jt 2025b; OECD 2025), et hiljuti Eestis õpetajakoolituse läbinud õpetajate hulgas on vähenenud enesekindluse tase ainealase ettevalmistuse osas. Seega ei pruugi selline paindlikkus olla jätkusuutlik, sest kiiresti, paindlikult ja kvaliteetselt ei ole korraga võimalik õpetajaks saada. Veelgi laiemalt seostuvad poliitikakujundajate soovitusel õpetajaameti mainega.

TALISE uuringus (OECD 2025) käsitatakse õpetajaameti maine tunnusena seda, kui suur osa õpetajatest on ameti valinud esimese karjäärivalikuna. Eestis ja teistes Balti riikides on õpetajaameti esimeseks karjäärivalikuks võtnute hulk teiste riikidega võrreldes madalam ja oluliselt langenud võrreldes eelmise andmekogumisega 2018. aastal (Leijen jt 2025b; OECD 2025). Eestis ei ole seni piisavalt tähelepanu pööratud asjaolule, et õpetajaameti madal maine on üks tegureid, mis mõjutab selle ameti mitte valimist esimese karjäärivalikuna. Pigem näevad Eesti poliitikakujundajad karjääripöörjate (tihti ka kvalifikatsioonile mittevastavate) suurt osakaalu kui Eesti võimalust ja eripära. Oluline on aga tähelepanu pöörata ka sellele, et esimese karjäärivalikuga õpetajad õpetajaametisse jõuaksid ja teisi elukutseid ei valiks. Erialakirjanduses leidub veenvaid tõendeid selle kohta, et esimese karjäärivalikuga õpetajad on oma tööga rohkem rahul ja püsivad ametis kauem kui need, kes on õpetajaks saanud karjääripöörde tulemusel (vt nt Fütterer jt 2023; Watt, Richardson 2007).

Kolmandaks õpetajakoolituse paindlikkuse ja praktilisuse suurendamine, mis pälvib kõigi sihtrühmade tähelepanu. Kuigi õpetajakoolituse praktiline osa on ettevalmistuses põhitähtsusega (vt nt Leijen, Pedaste 2018; Lepp jt 2023), on haridusteadlased (nt Kelchtermans 2017; Priestley jt 2015) toonitanud ka teoreetilise ettevalmistuse vajalikkust. Õpetajakoolituse esmaõpe ei saa katta kõiki võimalikke õpetajatöös ette tulevaid olukordi, seetõttu on ülioluline analüütilise pädevuse arendamine, mis võimaldab toime tulla pidevalt muutuvas keskkonnas. Õpetajakoolituses on oluline laiendada üliõpilaste erialateadmisi ja refleksioonioskust, et nad oskaksid oma tööga seotud olukordi analüüsida ja neid vajaduse korral muuta. Samas on oluline julgustada õpetajakoolituse üliõpilasi (ja ka tegevõpetajaid) olema oma eriala populariseerijad ning partnerid poliitikutele hariduspoliitika kujundamises. Kõik see eeldab sügava valdkondliku ja erialase teadmise olemasolu ning haridusvaldkonnas (sh mõistetes) orienteerumist, mis võib aga liigse praktilisuse rõhutamisel õpetajate ettevalmistuses varju jääda.

Neljandaks, kooskõlas eespool kirjeldatud varasemate uurin-gute tulemustega vajavad alustavad ja kogenud õpetajad erinevat

lähenemist ametisse pikemaajaliselt jäämise toetamiseks. Alustavate õpetajate puhul on vaja keskenduda väiksemale koormusele ja kolleegide suuremale toetusele. Eriti oluline on see kvalifikatsioonita õpetajate puhul, kes peaksid samal ajal õpetajatööga pühendumise ka õpetajaks õppimisele. Samas, kogenud õpetajatele on vaja pakkuda rohkem karjääri- ja erialase arengu võimalusi, sh sügavamaid koostöövorme kolleegidega. Nende muudatuste rakendamine eeldab suuremat riiklikku või koolipidaja rahastust koolidele, tööjaotuse ja palgakorralduse muutmist, kuid ka organisatsiooni- ja töökultuuri ümbermõtestamist ning sügavate koostöövormide laiemat rakendamist õpetajatöös (vt ka Leijen jt 2025b; OECD 2025). Organisatsiooni tasandil on oluline kujundada koostöökultuur, mis toetab õpetajate ja tugispetsialistide üksteiselt õppimist ning professionaalset arengut. Selleks on vajalik teadlikult leida koolis aega, et kolleegidel oleks võimalus ühiselt mõtestada oma tegevust ning otsida tõendus põhiseid viise õppijate arengu tõhusamaks toetamiseks. Õpetajatöös peaks olema loomulik, et õpetajad analüüsivad ja arendavad ühiselt oma õpetamispraktikat temaatilistes õpiringides osalemise kaudu koolis. Konkreetsemalt saab kasutada näiteks *Lesson Study* ehk õpetajate koostöise tunniuurimise metoodikat, mis võimaldab õpetajatel süsteemselt arutada õpilaste õppimisega seotud küsimusi, kavandada koos õpetamist ja tõenditele tuginevalt reflekteerida õpilaste õppimise ja õpetamise üle (Lewis jt 2004). Koostöine lähenemine toetab õpetaja professionaalset arengut ning sügavamat arusaamist õpetamisest ja õppimisest.

Analüüsides tuvastatud probleeme ja neile pakutud lahendusi (vt joonis 1) selgus, et probleemid ja lahendused ei olnud alati omavahel kooskõlas. Näiteks oli uuringus osalejatel keerulisem leida lahendusi sellistele mõjuritele nagu madal maine ja staatus, mis tõukavad võimalikke õpetajaid ja kandidaate ametist eemale. Samas leidis teemasid, nagu õpetajate ettevalmistus, kus lahendusi pakuti rohkem, kui tuvastati probleeme (vt täpsemalt Leijen jt 2025a). Seega tuleb lahenduste pakkumisel lähtuda konkreetsetest probleemidest ka siis, kui neid võib olla keeruline lahendada, mitte pakkuda lahendusi seal, kus neid võib olla lihtsam või mugavam juurutada. Üheks selliseks probleemiks on kõr-

ge erialase pädevusega õpetajate madal töötasu Eestis. Eesti õpetajad, kes on rahul oma töötasuga, soovivad 39% väiksema tõenäosusega järgmise viie aasta jooksul õpetajatööst loobuda (Leijen jt 2025b; OECD 2025). Need tulemused näitavad, et rahulolu töötasuga on Eestis väga oluline motiiv õpetajatööga jätkamisel, ning seda ei ole mõistlik eirata.

KOKKUVÕTTEKS

Meie uuringu tulemused osutavad sellele, et õpetajate puuduse teema käsitlemine on Eestis üsna killustunud ja hajus, mistõttu on vaja tõhusamat koordineerimist ja koostööd sidusrühmade vahel. Vajalik on selgelt määratleda iga osalise roll ja vastutus ning analüüsida nii neile seatud ootusi kui ka võimalusi sisulise panuse andmiseks. Koostöös saab uurida ka teiste riikide kogemusi ja teadusuuringute tulemusi, mis käsitlevad õpetajate puudust ja nende ametis püsimist mõjutavaid tegureid, nende olulisust ning rakendusvõimalusi. Eestis on viimastel aastatel peamiseks lahenduseks olnud õpetajakoolituses õppijate arvu suurendamine ülikoolides. See on kahtlemata oluline samm, arvestades, et õpetajate nappus kestab veel mõnda aega. Ometi ei saa see jääda ainsaks lahenduseks: tähelepanu tuleb pöörata ka sellele, kuidas toetada juba töötavaid ja kvaliteetset kutsetööd tegevaid õpetajaid. Eestis on vajalik sõlmida riiklik hariduslepe, milles määratletakse riigi, haridusasutuste pidajate, koolijuhtide ja õpetajakoolituse eest vastutavate ülikoolide rollid ja vastutus koolikultuuri kujundamisel, õpetajate sisulise kvalifikatsiooni tagamisel ning väärilise töötasu kindlustamisel.

Kirjandus

- Ageing Europe — Statistics on Population Developments 2020. *Eurostat Statistics Explained*, ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_population_developments.
- Alexander, Colette, Claire M. Wyatt-Smith, Anna Elizabeth Du Plessis 2020. The role of motivations and perceptions on the retention of inservice teachers. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 96, 103186, doi.org/10.1016/j.tate.2020.103186

- A m i t a i, Ama, Mieke Van Houtte 2022. Being pushed out of the career: Former teachers' reasons for leaving the profession. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 110, doi.org/10.1016/j.tate.2021.103540
- B o r m a n, Geoffrey D., N. Maritza Dowling 2008. Teacher attrition and retention: A meta-analytic and narrative review of the research. — *Review of Educational Research*, Vol. 78, No. 3, pp. 367–409, doi.org/10.3102/0034654308321455
- C a r v e r - T h o m a s, Desiree, Linda Darling-Hammond 2019. The trouble with teacher turnover: How teacher attrition affects students and schools. — *Education Policy Analysis Archives*, Vol. 27, No. 36, dx.doi.org/10.14507/epaa.27.3699
- C a s e l y - H a y f o r d, Jeffrey, Christina Björklund, Gunnar Bergström, Per Lindqvist, Lydia Kwak 2022. What makes teachers stay?: A cross-sectional exploration of the individual and contextual factors associated with teacher retention in Sweden. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 113, 103664, doi.org/10.1016/j.tate.2022.103664
- C o l l i e, Rebecca J., Lars-Erik Malmberg, Andrew J. Martin, Pamela Sammons, Alexandre J. S. Morin 2020. A multi-level person-centered examination of teachers' workplace demands and resources: Links with work-related well-being. — *Frontiers in Psychology*, Vol. 11, 626, doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00626
- D u p r i e z, Vincent, Bernard Delvaux, Sandrine Lothaire 2016. Teacher shortage and attrition: Why do they leave? — *British Educational Research Journal*, Vol. 42, No. 1, pp. 21–39, doi.org/10.1002/berj.3193
- F l o r e s, Maria Assunção, Cheryl J. Craig 2023. Reimagining teacher education in light of the teacher shortage and the aftershock of COVID-19: Adjusting to a rapidly shifting world. — *European Journal of Teacher Education*, Vol. 46, No. 5, pp. 772–788, doi.org/10.1080/02619768.2023.2294697
- F ü t t e r e r, Tim, Leo van Waveren, Nicolas Hübner, Christian Fischer, Christine Sälzer 2023. I can't get no (job) satisfaction?: Differences in teachers' job satisfaction from a career pathways perspective. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 121, 103942, doi.org/10.1016/j.tate.2022.103942
- G a l v i n, Conor, Axel Gehrmann, Joanna Madalińska-Michalak, Jakob Kost, Denis Ananin, Rachel Farrell, Peggy Germer, Thomas Bárány, Liam Fogarty, Mehida Salihovic 2023. Pushing crisis response towards sustainable

- transformation?: Reflections from a case analysis of crisis-framed policy actions on teacher education in three European settings. — *European Journal of Teacher Education*, Vol. 46, No. 5, pp. 803–820, doi.org/10.1080/02619768.2023.2288811
- Grisson, Jason A., Samantha L. Viano, Jennifer L. Selin 2016. Understanding employee turnover in the public sector: Insights from research on teacher mobility. — *Public Administration Review*, Vol. 76, No. 2, pp. 241–251, doi.org/10.1111/puar.12435
- Haridussilm. 2025. *Haridustöötajad*, haridussilm.ee/taasemeharidus/haridustootajad/opetajad
- Harmesen, Ruth, Michelle Helms-Lorenz, Ridwan Maulana, Klaas van Veen 2018. The relationship between beginning teachers' stress causes, stress responses, teaching behaviour and attrition. — *Teachers and Teaching*, Vol. 24, No. 6, pp. 626–643, doi.org/10.1080/13540602.2018.1465404
- Heffernan, Amanda, David Bright, Misol Kim, Fiona Longmuir, Bertalan Magyar 2022. "I cannot sustain the workload and the emotional toll": Reasons behind Australian teachers' intentions to leave the profession. — *Australian Journal of Education*, Vol. 66, No. 2, pp. 196–209, doi.org/10.1177/00049441221086654
- Ingersoll, Richard M., Thomas M. Smith 2003. The wrong solution to the teacher shortage. — *Educational Leadership*, Vol. 60, No. 8, pp. 30–33, www.researchgate.net/publication/279580324_The_Wrong_Solution_to_the_Teacher_Shortage
- Ingersoll, Richard M., Henry Tran 2023. Teacher shortages and turnover in rural schools in the US: An organizational analysis. — *Educational Administration Quarterly*, Vol. 59, No. 2, pp. 396–431, doi.org/10.1177/0013161X231159922
- Kelchtermans, Geert 2017. "Should I stay or should I go?": Unpacking teacher attrition/retention as an educational issue. — *Teachers and Teaching*, Vol. 23, No. 8, pp. 961–977, doi.org/10.1080/13540602.2017.1379793
- Leijen, Äli, Margus Pedaste 2018. Pedagogical beliefs, instructional practices, and opportunities for professional development of teachers in Estonia. — Hannele Niemi, Auli Toom, Arto Kallioniemi, Jari Lavonen (eds.). *The Teacher's Role in the Changing Globalizing World: Resources and Challenges Related to the Professional Work of Teaching*. Leiden—Boston: Brill, pp. 33–46, doi.org/10.1163/9789004372573_003

- Leijen, Äli, Liina Lepp, Katrin Saks, Margus Pedaste, Katrin Poom-Valickis 2025a. The shortage of teachers in Estonia: Causes and suggestions for additional measures from the perspective of different stakeholders. — *European Journal of Teacher Education*, Vol. 48, No. 1, pp. 45–63, doi.org/10.1080/02619768.2024.2408641
- Leijen, Äli, Anna-Liisa Jõgi, Margus Pedaste, Katrin Poom-Valickis, Krista Uibu, Eve Eissenschmidt, Piiret Oppi, Merle Taimalu, Maarja Tinn, Veronika Kalle 2025b. *OECD rahvusvahelise õpetamise ja õppimise uuringu TALIS 2024 tulemused Eestis*. Tallinn: HARNO, www.hm.ee/talis
- Lepp, Liina, Äli Leijen, Anni Küüsvek, Karmen Kalk 2023. Teacher education students' first-time experiences of video-recording their teaching and analyzing it. — *SAGE Open*, Vol. 13, No. 3, 21582440231196746, doi.org/10.1177/21582440231196746
- Lewis, Catherine, Rebecca Perry, Jacqueline Hurd 2004. A deeper look at lesson study. — *Educational Leadership*, Vol. 61, No. 5, p. 18
- Nias, Jennyfer 1989. Subjectively speaking: English primary teachers' careers. — *International Journal of Educational Research*, Vol. 13, No. 4, pp. 391–402, doi.org/10.1016/0883-0355(89)90036-0
- Nguyen, Tuan D., Lam D. Pham, Michael Crouch, Matthew G. Springer 2020. The correlates of teacher turnover: An updated and expanded meta-analysis of the literature. — *Educational Research Review*, Vol. 31, 100355, doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100355
- OECD. 2020. *TALIS 2018 Results (Volume II): Teachers and School Leaders as Valued Professionals*. Paris: PISA, OECD Publishing, doi.org/10.1787/19cf08df-en
- OECD. 2025. *Results from TALIS 2024: The State of Teaching*. Paris: TALIS, OECD Publishing, doi.org/10.1787/90df6235-en
- Perryman, Jane, Graham Calvert 2020. What motivates people to teach, and why do they leave?: Accountability, performativity and teacher retention. — *British Journal of Educational Studies*, Vol. 68, No. 1, pp. 3–23, /doi.org/10.1080/00071005.2019.1589417
- Podolsky, Anne, Tara Kini, Joseph Bishop, Linda Darling-Hammond 2016. *Solving the Teacher Shortage: How to Attract and Retain Excellent Educators*. Palo Alto, CA: Learning

- Policy Institute, learningpolicyinstitute.org/product/solving-teacher-shortage
- Priestley, Mark, Gert Biesta, Sarah Robinson 2015. Teacher agency: What is it and why does it matter? — Jelmer Evers, René Kneyber (eds.). *Flip the System: Changing Education*. London: Routledge, pp. 134–148,
- Saks, Katrin, Pihel Hunt, Äli Leijen, Liina Lepp 2022. To stay or not to stay: An empirical model for predicting teacher persistence. — *British Journal of Educational Studies*, Vol. 70, No. 6, pp. 693–717, doi.org/10.1080/00071005.2021.2004995
- See, Beng Huat, Stephen Gorard, Rebecca Morris 2023. Tackling teacher shortages: Doing the right thing at the right time and with the right evidence. — Robert J. Tierney, Fazal Rizvi, Kadriye Erkican (eds.). *International Encyclopedia of Education*. 4th Ed. Amsterdam: Elsevier, pp. 655–670, doi.org/10.1016/b978-0-12-818630-5.04084-7
- Snoek, Marco, Jurriën Dengerink, Bas de Wit 2019. Reframing the teacher profession as a dynamic multifaceted profession: A wider perspective on teacher quality and teacher competence frameworks. — *European Journal of Education*, Vol. 54, No. 3, pp. 413–425, doi.org/10.1111/ejed.12350
- Sutcher, Leib, Linda Darling-Hammond, Desiree Carver-Thomas 2019. Understanding teacher shortages: An analysis of teacher supply and demand in the United States. — *Education Policy Analysis Archives*, Vol. 27, No. 35, dx.doi.org/10.14507/epaa.27.3696
- Symeonidis, Vasileios 2015. *The Status of Teachers and the Teaching Profession: A Study of Education Unions' Perspectives*. Brussels: Education International Research Institute, www.researchgate.net/publication/305947470_The_Status_of_Teachers_and_the_Teaching_Profession_A_study_of_education_unions'_perspectives
- Tirri, Kirsi 2014. The last 40 years in Finnish teacher education. — *Journal of Education for Teaching*, Vol. 40, No. 5, pp. 600–609, doi.org/10.1080/02607476.2014.956545
- Van Droogenbroeck, Filip, Bram Spruyt, Christophe Vanroelen 2014. Burnout among senior teachers: Investigating the role of workload and interpersonal relationships at work. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 43, pp. 99–109, doi.org/10.1016/j.tate.2014.07.005

W a t t, Helen M. G., Paul W. R i c h a r d s o n 2007. Motivational factors influencing teaching as a career choice: Development and validation of the FIT-choice scale. — *The Journal of Experimental Education*, Vol. 75, No. 3, pp. 167–202, doi.org/10.3200/JEXE.75.3.167-202

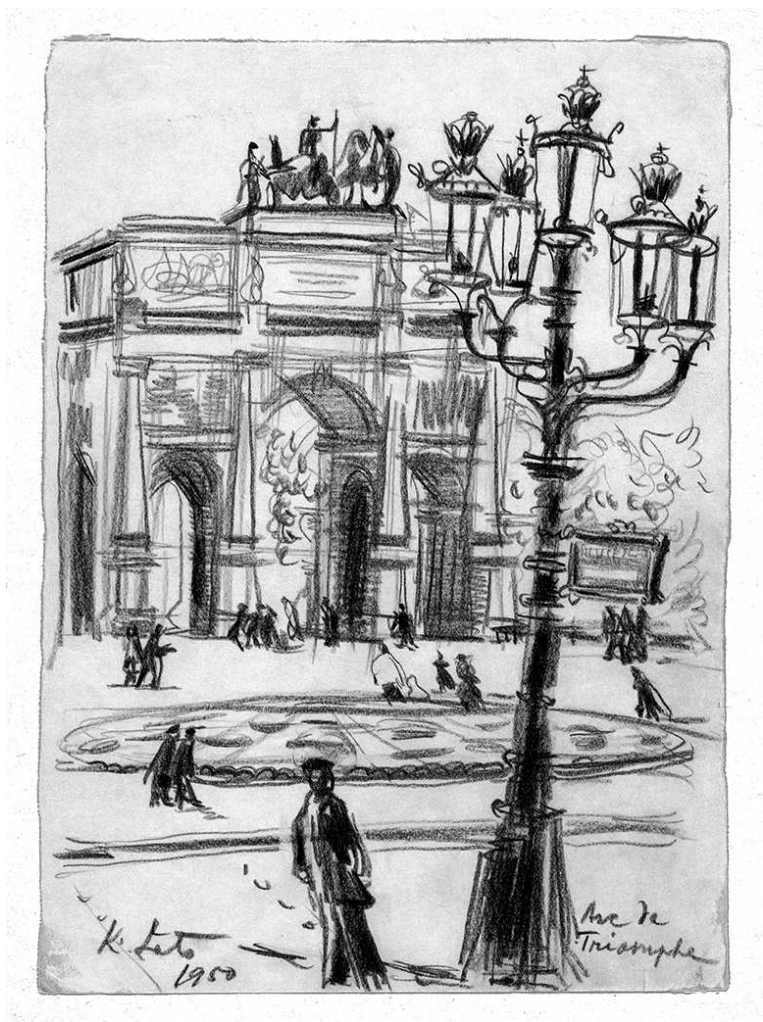
ÄLI LEIJEN (1979) on lõpetanud Tartu Ülikoolis kasvatusteaduste eriala (2001), omandanud magistrikraadi Twente Ülikoolis Hollandis (2004) ning doktorikraadi haridusteadustes Utrechti Ülikoolis Hollandis (2008), Eesti Noorte Teaduste Akadeemia asutajaliige. Praegu TÜ õpetajahariduse professor ning haridusteaduste instituudi asejuhataja teadus- ja arendustöö alal.

LIINA LEPP (1977) on lõpetanud Eesti Maaülikoolis kodumajanduse erialal bakalaureuse- (2002) ja magistriõppe (2005), Tartu Ülikoolis gümnaasiumiõpetaja õpetajakoolituse eriala (2003) ning kaitsnud samas magistriväitekirja hariduskorralduse (2009) ja doktoriväitekirja haridusteaduste alal (2015). Töötanud põhikooliõpetajana Lepistu, Lüllemäe ja Hargla põhikoolis (2003–2010). Praegu TÜ haridusteaduste instituudi ülddidaktika kaasprofessor. Aastatel 2021–2022 oli ta haridus- ja teadusministri nõunik.

KATRIN SAKS (1968) on lõpetanud Tartu Ülikooli inglise filoloogia erialal (1993). Ta kaitses Tallinna Ülikoolis magistriväitekirja kasvatusteaduste erialal (2001) ning doktoriväitekirja haridusteadustes Tartu Ülikoolis (2016). Praegu Tartu Ülikooli haridusteaduste instituudi haridusteaduste kaasprofessor.

MARGUS PEDASTE (1976) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogia-geograafiateaduskonna (1998) ja kaitsnud samas magistriväitekirja bioloogia didaktika (2001) ning doktoriväitekirja bioloogia ja maateaduste hariduse alal (2006). Praegu TÜ haridusteaduste instituudi haridusinnovatsiooni professor ja instituudi juhataja. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Digipädevuse arendamise programm: Miks, kuidas ja kuhu panna hüppama uinunud tiiger?” (kaasautorid Iiris Tuvi, Tauno Palts ja Külli Kallas; 2026, nr 4, lk 664–680).

KATRIN POOM-VALICKIS (1969) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli algklasside õpetaja erialal (1992) ning kaitsnud samas kasvatusteaduste magistrikraadi (1994) ja doktorikraadi (2008). Praegu Tallinna Ülikooli haridusteaduste instituudi õpetajahariduse professor.

KARIN LUTS. Triumfikaar Pariisis. Visand. (1950; pliiats, paber)

TEHNOLOOGIA KUI SOTSIOTEHNILINE MÕJUTAJA

*Kairit Tammets,
Tobias Ley*

Haridustehnoloogia valdkonda on viimased kaks-kolm kümnendit saatnud ootus, et uued digivahendid toovad kaasa murrangulise muutuse õppimises ja õpetamises. Senine teaduskirjandus osutab aga järjekindlalt sellele, et tehnoloogia mõju ei tulene mitte niivõrd kasutatavatest tööriistadest, kui sellest, kuidas neid pedagoogiliselt rakendatakse ja millisesse õpikeskkonda need on lõimitud (Sailer jt 2024). Uuringud näitavad, et õpetajad kasutavad digivahendeid koolipraktikas sageli peamiselt sisu esitamiseks või lühiajalise aktiivsuse tekitamiseks, mitte konstruktivistliku ja eneseregulatsiooni toetava õppetegevuse kujundamiseks (Antonietti jt 2025; Raave jt 2024). Seda näitab ka hiljutine metaanalüüs, mille kohaselt tehnoloogia positiivne mõju õppimisele ilmneb eelkõige siis, kui see on teadlikult lõimitud õpetamis- ja õppimisprotsessidesse ning toetab õppija aktiivset rolli, mitte aga olukordades, kus õppijatele tagatakse üksnes ligipääs seadmetele (Di Pietro, Muñoz 2025).

Nüüd, mil tehisarurakendused on kiiresti jõudnud nii klassiruumi kui ka avalikku arutellu, on küsimus senisest teravam: kas tehisaru toob kaasa kvalitatiivse hüppe või kordub taas tehnoloogiakeskne diskursus? Senine teaduskirjandus lubab arvata, et tehisaru mõju — nagu ka varasemate tehnoloogiliste uuenduste oma — kujuneb sotsiotehniliste protsesside tulemusena, kus õpetajate ja õppijate agentsus, tehnoloogia ülesehitus ning institutsionaalne raamistik koos määravad, kuidas ja milleks tehnoloogiat kasutatakse. Helma Torkamaan ja ta kolleegid (2024) rõhutavad, et tehisaru mõju sõltub kontekstist: seda kujundavad protsessis osalejate valikud ning määravad sama palju andmed ja töökorral-

dus kui tehnoloogia ise. Haridusteaduses tähendab see, et mõju ei piirdu tehniliste võimalustega, vaid sõltub pedagoogilistest otsustest, õppijate individuaalsetest eripäradest ning institutsionaalsetest ja ühiskondlikust raamistikust. Tehisaru võib õppimist ja õpetamist võimendada, kuid võib ka kriitilisi kognitiivseid protsesse asendada ja ebavõrdsust süvendada.

Selles artiklis visandame sotsiotehnilise raamistiku, mis seob kolme järgmist mõõdet, süvendades arusaama, et tehnoloogia lõimimine õpetamisse ja õppimisse on ennekõike sotsiotehniline protsess:

- Õppija fookus: kuidas eelnevad teadmised, oskused, hoiakud ja eneseregulatsioonivõimekus¹ kujundavad seda, mil määral õppija suudab mitmesugustest õppimis- ja õpetamisviisidest tehnoloogiarikkas keskkonnas kasu saada.
- Õpetaja professionaalne areng: kuidas uskumused, enesetõhusus² ja professionaalne visioon kujundavad tehnoloogia tähenduslikku lõimumist õppeprotsessi.
- Süsteemne sotsiotehniline vaade: kuidas tehnoloogia, õppimine, õpetamine ja kontekst koos kujundavad haridusuuenduse tingimusi.

ÕPPIJA ROLL SOTSIOTEHNILISES SÜSTEEMIS

Viimaste uuringute põhjal kasutab tehisaru tööriistu oma õpiülesannete täitmisel suur osa üliõpilastest (Digital... 2024). Kui-gi üldhariduskoolides võib nende osakaal väiksem olla, muudab tööriistade lihtne kättesaadavus tehisaru kasutamise õppeprotsessi vältimatuks osaks. Näiteks hiljutine Eestis tehtud uuring näitas, et generatiivset tehisaru kasutab õppimisel 74% põhikooli õpilastest (6.–9. klass) ja 90% gümnaasiumiõpilastest (10.–12. klass). Nooremad kasutavad seda peamiselt faktiküsimustele

¹Eneseregulatsioonivõimekuseks ehk -oskuseks nimetame siin oskust oma õppimist, käitumist ja emotsioone teadlikult kavandada, jälgida ja vajaduse korral kohandada.

²Enesetõhusus on inimese usk oma suutlikkusse midagi edukalt teha või mingi olukorra toime tulla. *Toim.*

vastamiseks ja kodutööde tegemiseks, vanemad aga ideede genereerimiseks ja teemadest kokkuvõtete koostamiseks (Granström, Oppi 2025b). Õppijad on seega juba niihästi tehnoloogia kasutajad kui ka osa sotsiotehnilisest süsteemist, kus õppimise kvaliteet ja tähendus sõltub sellest, kuidas inimene tehnoloogiat mõtestab ja kasutab. See omakorda tõstatab küsimuse, kui kestlik on selline õppimine ja milliseid oskusi see tegelikult arendab. Üha enam rõhutatakse muret, et kui tehisaru kasutatakse peamiselt mugavusest, võib õppimine muutuda pealiskaudseks ning õppijate võime oma õppimist teadlikult juhtida ja hinnata nõrgeneda.

Need tähelepanekud asetuvad laiemasse teadmiste raamistikku, mille on loonud varasemad haridustehnoloogia-alased uurinud. Neist on järjepidevalt selgunud, et tehnoloogiaga rikastatud õpikeskkonnad ei toimi kõigi õppijate jaoks ühtemoodi, vaid nende mõju sõltub õppijate varasematest teadmistest, oskustest, hoiakutest ja individuaalsetest eripäradest. Näiteks on Slava Kalyuga (2007) kirjeldanud nn teadmiste kasvu pöördefekti, mille kohaselt üks ja sama juhendamiseviis võib algajatele abiks olla, kuid kogenud õppijaid hoopis segada. Yong Zhao jt (2005) rõhutavad, et tehnoloogiaga rikastatud õppekeskkonna tõhusus sõltub otseselt õppija motivatsioonist, enesedistsipliinist ja tehnilistest oskustest. Matthew L. Bernacki ja ta kaasuurijad nendivad, et digikeskkonnad loovad küll uusi õppimisvõimalusi, ent nende tegelik potentsiaal avaldub vaid siis, kui õppija on valmis oma õppimist eesmärgipäraselt juhtima ja eneseregulatsiooni strateegiaid kasutama ning õpieesmärkide saavutamise nimel püsivalt pingutama (Bernacki jt 2011).

Philip H. Winne ja Allyson Fiona Hadwin (2015) on esile toonud, et just eneseregulatsioonioskus on võtmetegur, mis selgitab õppijate erinevat toimetulekut tehnoloogiaga rikastatud õpikeskkonnas. Giorgio Di Pietro ja Jonatan Castaño Muñoz (2025) rõhutavad, et tehnoloogia mõju sõltub eelkõige keskkonna ülesehitusest ja rakendamisest, ning Ting-Hui Wang jt (2024) näitavad, et tehnoloogiariikka õpikeskkonna tõhususe määrab suures osas õppijate regulatiivne oskus. Õppijad, kes kasutavad eneseregulatsiooni strateegiaid teadlikumalt ja sihipärasemalt, saavutavad ülesannete lahendamisel paremaid tulemusi. See tähendab, et üksnes digitaalsete seadmete või rakenduste kasutuselevõtt ei

taga veel paremaid õpitulemusi ega tähenduslikumaid õpikogemusi.

Eestis on leitud, et Covid-19 pandeemiast tingitud distantsõpe ei sobinud kõigile õppijatele ühtviisi. Õppurite individuaalsed iseärasused, eeskätt täidesaatvad funktsioonid (eesmärkide seadmine, aja planeerimine ja pidurdusprotsessid),³ olid otseses seoses sellega, kuidas õpilased kogesid tehnoloogiaga rikastatud õpetamisviise (Tammets jt 2021). Viidatud uuringu tulemused näitasid, et selgelt struktureeritud ülesanded osutusid kõige tõhusamaks, kuna need ei suurendanud õppijate hinnangul kognitiivset koormust. Sünkroonne õpe mõjus samuti pigem positiivselt, kuid oli tundlik segavate tegurite suhtes (nt kodune keskkond veebitunni ajal). Mitmekülgsed õpetamisviisid seevastu suurendasid kognitiivset koormust ja vähendasid õpilaste tajutud õppimistõhusust. Kuigi sellised õpetamisviisid avardasid õppimisvõimalusi, pakkudes rohkem valikuid, interaktiivseid tegevusi, koostööd ja iseseisvat avastamist, ületasid need sageli paljude õpilaste regulatiivse võimekuse. Tulemuseks oli olukord, kus just need, kellel olid nõrgemad eneseregulatsiooni oskused ja täidesaatvad funktsioonid, kogesid suurenenud koormust ning vähenenud tõhusust. See haakub ICAP⁴-raamistikuga (Chi, Wylie 2014), mille kohaselt konstruktiivne ja interaktiivne õppimine võib olla kõige tõhusam, kuid eeldab tugevat regulatiivset suutlikkust.

Samuti on uuringud näidanud, et põhikooliõpilaste edukus keerukate tehnoloogiarikaste ülesannete lahendamisel sõltub nende eelnevatest ainealastest teadmistest ja varasemast ülesannete lahendamise oskusest (Sikk, Tammets 2025). Õppurid, kellel olid paremad taustateadmised ja ülesannete lahendamise oskused, tulid viidatud uuringus keerukate ülesannete lahendamisega märksa paremini toime. Kuigi see tulemus pole ootamatu, on see poliitika ja praktika seisukohalt oluline: kui soovime, et õpilased

³Üldisemalt võttes peame siin täidesaatvate funktsioonide all silmas omavahel seotud tunnetusprotsesse (nt töömälu, pidurdusvõime ja kognitiivne paindlikkus), mis võimaldavad eesmärgipärast käitumist ja eneseregulatsiooni.

⁴Lühend tuleneb sõnadest, mis iseloomustavad kognitiivse kaasatuse taset õppimisel: interaktiivne, konstruktiivne (ingl *constructive*), aktiivne, passiivne. *Toim.*

suudaksid tehnoloogiaga rikastatud õpikeskkonnas edukalt lahendada keerukaid ülesandeid, tuleb parandada alusteadmisi, arendada ülesannete lahendamise oskust ning toetada regulatiivsete ja metakognitiivsete oskuste⁵ kujunemist. Kuna õpilaste tugevad küljed on erinevad — mõnel on tugev ainealne baas, teisel paremad regulatiivsed strateegiad —, peab fookus olema terviklikul toetusmudelil, mis arvestab kõigi nende komponentidega. Oleme leidnud, et paindlikus õpikeskkonnas tajuvad õppijad oma tõhusust peamiselt autonoomia ja tehnoloogilise toe kaudu, kuid tegelik teadmiste kasv sõltub enim sellest, millisena tajutakse õpetaja rolli (Tammets jt s. a). See järeldus kinnitab sotsiotehnilist vaadet: tehnoloogia võib küll suurendada õppija agentsust ja pakkuda kohandatud tuge, ent ilma õpetaja aktiivse suunamiseta ei pruugi see viia püsivalt heade õpitulemusteni.

Eelöeldu näitab, et ka kõige parem tehnoloogia ei määra isenesest õppimise kvaliteeti, ammugi mitte lahendused, mida õppijad kasutavad, kuid mis pole algselt loodud õppimise eesmärgil (nt suurtele keelemudelitele tuginevad tööriistad). Määravaks saab, kas õppija regulatiivsed oskused ja ainealased teadmised on piisavad, et keerukamates keskkondades pakutavaid võimalusi ära kasutada. Seetõttu ei saa tehnoloogiaga rikastatud õpikeskkondade arendamisel keskenduda üksnes digivahendite lisamisele, vaid tuleb teadlikult kujundada tingimusi, mis toetaksid õppijate eneseregulatsiooni, metakognitiivseid strateegiaid ja teadmiste baasi tugevdamist. Alles siis on võimalik, et mitmekesised lahendused loovad eeldused tõhusamaks õppimiseks, selle asemel et kujuneda ülekoormuse allikaks.

ÕPETAJA PROFESSIONAALNE ARENG: PROFESSIONAALSE VISIOONI KUJUNEMINE

Õpetamine on mitmetahuline ja keeruline protsess, eriti keskkondades, kus õpetajad peavad suutma märgata ja tõlgendada sündmusi, mis kas soodustavad või takistavad õppimist, ning tegeema nende põhjal asjakohaseid otsuseid (Sherin jt 2008; van Es,

⁵Metakognitiivsed oskused on need, mis võimaldavad teadvustada, kavandada, jälgida ja hinnata oma mõtlemist ja õppimist.

Sherin 2002). Selleks peavad õpetajad siduma oma praktilised teadmised isiklike kogemuste ja hoiakutega ning rakendama neid konkreetses õppetöös. See eeldab tugevat professionaalset võimekust — võimet märgata, tõlgendada ja teha pedagoogilisi otsuseid klassiruumis toimuva põhjal (Blömeke jt 2015; Seidel, Stürmer 2014). Tehnoloogia kaasamisel muutub see ülesanne veel keerukamaks. Steve Sawyer ja Mohammad Hossein Jarrahi (2014) rõhutavad, et õpetamine toimib sotsiotehnilise süsteemina, kus inimlikud, institutsionaalsed ja tehnoloogilised komponendid on omavahel vastastikku seotud. Tehnoloogia ei ole seega õpetamise neutraalne lisaelement, vaid kujundab seda, mida õpetajad klassiruumis märkavad, kuidas nad sündmusi tõlgendavad ja milliseid otsuseid võimalikuks peavad.

Viimastel aastatel on õpetamise ja õppimise keerukust oluliselt suurendanud tehisaru kiire kasutuselevõtt. Hiljutine rahvusvaheline uuring kõrgkooli õppejõudude seas näitas, et 40% on alles alustamas oma tehisaru-kirjaoskuse teekonda ning 80% tajub ebaselgust tehisaru rakendamise suhtes oma õppeasutuses (Digital... 2025). Eestis on pilt mõnevõrra teistsugune: üle poole õpetajatest on tehisarutööriistu oma kutsetegevuses juba kasutanud (Granström, Oppi 2025a). Seejuures hindavad need, kes on tehisaru oma praktikasse lõiminud, tehisintellekti kasulikkust oma töös ning oma valmisolekut selle kasutamiseks märksa kõrgemalt kui need, kes pole seda veel katsetanud. See viitab jätkuvalle ebakindlusele ja ebaühtlusele õpetajaskonnas, mida võib tõlgendada sotsiotehnilise süsteemi vaatenurgast: tehisaru kasutamise mõju ei tulene mitte üksnes tehnoloogia olemasolust, vaid sellest, kuidas inimlikud, institutsionaalsed ja tehnoloogilised tegurid koos kujundavad õpetaja tegevusruumi.

Ühelt poolt ei ole selline hajusus üllatav, sest samasugune kõhklus on saatnud ka varasemaid tehnoloogilisi uuendusi. Teiselt poolt kätkeb tehisaru kiire levik reaalselt ohtu, et seda hakatakse kasutama õpetamisülesannete asendajana, mitte õpetamist toetava vahendina. See risk on eriti ilmne olukorras, kus tehnoloogiaettevõtted reklaamivad tehisaruarendusi koolidele kui tõhusaid personaalõpet toetavaid tuutoreid. Selline areng võib pisenendada õpetaja rolli ja kahandada tema autonoomiat ning õõnestada professionaalset autoriteeti, mis on olnud üks tugevate ja usaldusväärsete haridussüsteemide keskseid tugisambaid. Sotsioteh-

nilises vaates tähendab see, et tehisaru rolli hariduses tuleks kujundada nii, et see tugevdaks, mitte ei asendaks õpetaja pädevust ja otsustusvõimet.

Õpikeskkonnas, kuhu on lisandunud tehisaru, muutub õpetaja roll veel kesksemaks: just õpetaja on see, kes tõlgendab, suunab ja tasakaalustab tehnoloogia mõju õppimisele. Selleks on vaja professionaalset pilku, suutlikkust märgata õppimist mõjutavaid olulisi sündmusi, neid tõlgendada ja teha asjakohaseid otsuseid keerulises, tehnoloogiaga rikastatud keskkonnas. Professionaalne visioon ei kujune siiski ainult individuaalse praktika kaudu: õpetajad õpivad ka üksteiselt, katsetavad uusi lahendusi ja vahetavad kollektiivis kogemusi. Meie uuringud näitavad, et selline praktika on kõige tulemuslikum siis, kui seda raamib teadmiste omaksvõtu mudel (Ley jt 2022). Selle mudeli järgi toetavad õpetajate professionaalset arengut kolm omavahel seotud protsessi:

- Teadmiste omaksvõtt: õpetajad loovad ühise arusaama, näevad väärtust uutes meetodites ja seovad need olemasolevate tõekspidamiste ja kogemustega.
- Toestamine: õpetajad saavad sihipärast tuge, kui nad katsetavad õpitut praktilisi võtteid klassiruumis ja arutavad neid kolleegide või ekspertidega.
- Teadmiste küpsemine: korduvate kogemuste kaudu kinnistuvad uued teadmised ja oskused ning muutuvad igapäevase praktika loomulikuks osaks.

Meie empiirilised uurimistulemused näitavad, et püsiv muutus õpetamisviisides eeldab kavatsust uusi lähenemisviise rakendada ka pärast koolituste lõppu. Muutus toimus eeskätt neil õpetajatel, kes osalesid kavandamisprotsessides ja arutasid oma katsetusi koos kolleegidega (Ley jt 2022). Hilisemad analüüsid (Ley jt s. a.) näitasid veel selgemalt, et omandatud teadmiste omaksvõtmine toetab tehnoloogiaga rikastatud õpetamisviiside juurdumist peamiselt psühholoogiliste vahendajate kaudu, nagu seda on enesetõhusus ning omandi- ja kuuluvustunne. Kui teadmiste omaksvõtt annab tugeva ja otsese tõuke uuenduste kasutuselevõtuks, aitavad toestamine ja teadmiste küpsemine muutust säilitada, suurendades õpetajate enesetõhusust.

Õpetajate professionaalne areng ja uute olukordadega kohanemine on ühtaegu individuaalne ja kollektiivne protsess. Teh-

noloogia võib seda protsessi niihästi võimendada kui ka takistada olenevalt sellest, mil määral tajuvad õpetajad uutes tööriistades lisandväärtust ning kuivõrd neid toetatakse sotsiaalsete võimaluste loomisega professionaalseks arenguks. Meie uurimistulemused näitavad, et püsivad muutused tekivad siis, kui professionaalne areng ei piirdu ainult tehniliste oskuste omandamisega, vaid hõlmab ka kavatsust uusi oskusi jätkusuutlikult rakendada, kollektiivset refleksiooni ning enesetõhususe kasvu. See näitab, et õpetaja professionaalne areng tehnoloogiarikastes tingimustes ei ole pelgalt individuaalse kompetentsi küsimus, vaid laiem sotsio-tehniline protsess, kus lõpptulemuse määrab teadmiste, oskuste, hoiakute ja konteksti koosmõju.

TEHISARU KUI SOTSIOTEHNILINE MÕJUTAJA ÕPPIMISES JA ÕPETAMISES

Tehisaru on selge näide sellest, et tehnoloogia ei ole hariduses kunagi neutraalne lisandus, vaid osa sotsiotehnilisest süsteemist, kus tehnilised, sotsiaalsed ja pedagoogilised tegurid on tihedalt põimunud. Õppimine ja õpetamine toimub alati sellises süsteemis, kus inimesed, tehnoloogia ja institutsionaalsed raamid kujundavad vastastikku üksteise käitumist ja võimalusi. Seetõttu ei saa tehisaru mõju haridusele mõista üksnes selle tehniliste omaduste kaudu, vaid tuleb uurida, kuidas see muudab rollijaotust, vastutust ja otsustusprotsesse õpetajate ja õppijate vahel.

Sotsiotehnilise raamistiku järgi sõltub tehisintellekti mõju haridusele neljast omavahel põimunud tegurist:

1. Pedagoogiline raamistik: millised õppimise ja õpetamise põhimõtted juhivad tehnoloogia kasutust.
2. Inimeste professionaalsed ja regulatiivsed oskused: kui autonoomsed ning arutlemis- ja otsustusvõimelised on õpetajad ja õpilased selles süsteemis.
3. Kontekst ja institutsionaalsed tingimused: kuidas koolikultuur, hindamissüsteem ja vahendid võimaldavad või piiravad tehisaru tegelikku mõju.
4. Tehisarule tuginevate tehnoloogiate võimalused ja nende aluseks olevad mudelid: kuidas süsteemi läbipaistvus, seletatavus ja andmete esitus mõjutavad usaldust ja otsustusprotsesse ning

mil määral lähtuvad tehisarumudelid pedagoogilistest põhimõtetest (Ley jt 2023).

ÕPPIJA VAADE

Meta-analüüsid (Zawacki-Richter jt 2019) näitavad, et tehisarul põhinevad õpikeskkonnad võivad õpitulemusi parandada, kuid mõju püsivus on uuringuti ebahühtlane. Sotsiotehnilisest vaatenurgast sõltub tulemus sellest, millise rolli süsteem õppijale jätab ja millist regulatiivset tuge see võimaldab: kui tööriistad teevad eesmärgistamise, ajaplaneerimise ja enesehindamise protsessi õppijale nähtavaks ning kutsuvad neid aktiivselt rakendama, siis võib see eneseregulatsiooni toetada; kui need protsessid jäävad varjatuks või taanduvad liigse automatiseerimise tõttu, suureneb passiivse kasutuse risk. Seega ei määra tehisaru mõju mitte niivõrd algoritm ise, vaid see, kuidas süsteem toetab õppija agentsust ja refleksiooni, teisisõnu, kas õppija jääb oma õppimise aktiivseks juhiks või muutub tehnoloogia kõrval passiivseks kasutajaks. Tehisarul põhinevad õpikeskkonnad võivad toimida ka võimendajana, kui nad teevad õppimisprotsessi õppijale arusaadavamaks, pakuvad kohandatud tuge ning võimalusi refleksiooniks. Sellisel juhul on võimalik toetada metakognitiivsete oskuste arengut ja soodustada ühise regulatsiooni kujunemist, kus õppijad õpivad oma tegevust teadlikult koordineerima ja vastutust teistega jagama.

ÕPETAJA VAADE

Õpetajatele pakub tehisaru uusi võimalusi kavandada tunnitegevusi, luua õppematerjale või pakkuda personaliseeritud tuge õppijatele. Kuid uuringud näitavad, et neid võimalusi kasutatakse sageli pealiskaudselt, mis pigem kinnistab olemasolevat praktikat kui loob uut (Kim 2025). Risk seisneb professionaalsete oskuste kadumises: kui tehisarule tuginevaid tehnoloogiaid kasutatakse peamiselt ettevalmistuse või hindamise automatiseerimiseks, võivad õpetajad järk-järgult kaotada oma otsustusvõime ja oskuse kohandada olenevalt olukorrast õppesisu ja õpetamisviise. Samas on tehisarul potentsiaali toimida lisavõimalusena, kui see loimitakse pikaajalisse professionaalsesse arengusse. Sotsiotehnilisest

vaatenurgast muutub oluliseks küsimus, kuidas töö ja vastutus jagunevad õpetaja ja tehnoloogia vahel. Artiklis Ley jt 2025 rõhutatakse, et tehisaru ja õpetaja suhe ei ole nullsummaline, vaid teineteist täiendav: kui tehisaru võtab üle tehnilised või korduvad tegevused, saab õpetaja keskenduda õppimise tähenduslikule tõlgendamisele, õppijate märkamisele ja keerukate otsuste tegemisele. Selline tööjaotus võib olla eriti viljakas siis, kui tehisaru kasutatakse pikaajalise professionaalse arengu osana, kus õpetaja analüüsib süsteemi tagasisidet ja arendab oma otsustusoskust, mitte ei alluta seda algoritmilisele juhendamisele.

INTEGREERITUD VAADE JA DÜNAAMILINE SOTSIOTEHNILINE SÜSTEEM

Nii õppijate kui ka õpetajate puhul ei seisne küsimus tehnoloogias endas, vaid selles, kas tehisaru kasutatakse asendava või võimendava lahendusena. Asendamine võib vähendada olulisi kognitiivseid ja metakognitiivseid funktsioone ning pisendada õpetajate ja õppijate rolli. Võimendamine seevastu loob võimaluse suurendada õppijate ja õpetajate agentsust, toetada eneseregulatsiooni ja laiendada professionaalset pädevust. Varasemad kogemused ulatuslike haridustehnoloogiliste uuendustega (nt 1 : 1 arvutikasutuse programmid⁶ või mobiiltelefonide lubamine ja seejärel keelamine) on näidanud, et tehnoloogia üksi ei too kaasa kestva muutust. Püsiv mõju tekib siis, kui tehnoloogiline uuendus põimub pedagoogiliste mudelite, sotsiaalsete õppimisviiside ja institutsionaalse kontekstiga. Just see määrab, kas tehisaru aitab kaasa hariduse kvaliteedi ja võrdsuse kasvule või süvendab olemasolevaid lõhesid.

Traditsiooniliselt on sotsiotehnilisi süsteeme käsitletud pigem stabiilse tööjaotusena inimeste ja tehniliste vahendite vahel. Hübriidintelligentsed süsteemid (Holstein jt 2020) muudavad selle lähenemise oluliselt dünaamilisemaks: tehisaru ei ole enam staatiline tööriist, vaid protsessi käigus õppiv ja kohanev partner. See tähendab, et ka inimlik pool peab muutuma paindlikumaks: õpi-

⁶S.t iga õppuri varustamine personaalse arvuti või nutiseadmega. *Toim.*

lased ja õpetajad kohandavad oma strateegiaid vastavalt sellele, kuidas süsteem nende tegevusele reageerib.

Inimese ja tehnoloogia vastastikune kohanemine loob olukorra, kus nendevaheline suhe on ajas muutuv ning inimene ja tehnoloogia õpivad vastastikku. See dünaamiline suhe avab hariduses uusi võimalusi õpetamise, õppimise ja õppija arengu pidevaks jälgimiseks, võimaldades paremini mõista, kuidas teadmised, oskused ja regulatiivsed strateegiad kujunevad tegeliku õppeprotsessi käigus. Näiteks õpetaja, kes kasutab generatiivset tehisaru tunnikavade ja õppematerjalide ettevalmistamisel, ei loovuta otsustusõigust, vaid tegutseb uues, pidevalt kohandavas raamistikus, kus õpetaja ja tehnoloogia ühistoimimine loob väärtuslikku infot õpetamis- ja õppimisprotsessi kohta.

Niisuguste ajas arenevate inimese-tehnoloogia-süsteemide uurimine eeldab uusi metoodilisi võtteid, mis võimaldaksid jälgi- da õppimise ja otsustamise kujunemist protsessina. Üheks näiteks on Inge Molenaari (2022) pakutud kuue automatiseeritustaseme mudel, mis kirjeldab, kuidas vastutus ja otsustusõigus liiguvad edasi-tagasi inimese ja tehnoloogia vahel. Seda lähenemisviisi on võimalik edasi arendada, et paremini mõista inimese ja tehisaru koostöö arengut olukordades, kus õppimine toimub mõlemal poolel. Tallinna Ülikool uurib koos Euroopa partneritega Horizon Europe'i⁷ projektis TAICo,⁸ kuidas selliseid hübriidintelligentsuse süsteeme hariduses kujundada ning milline on õpetajate roll nende süsteemide toimimises.

Tehisaru roll hariduses on olemuslikult sotsiotehniline ja üha dünaamilisem. Tehisaru ei toimi üksnes tehnilise vahendina, vaid muudab õppimise ja õpetamise süsteemi tervikuna. Seetõttu tuleks iga tehisarurakenduse hindamisel juhinduda põhimõttest: kas see tehnoloogia võimendab õppija eneseregulatsiooni ja õpetaja professionaalsust või nihutab need funktsioonid tehnoloogia õlule? Just see eristus määrab, kas tehisaru toimib hariduses võimendaja või kahandajana ning kas sotsiotehniline süsteem hakkab õppimist toetama või automatiseeritult piirama.

⁷Euroopa Liidu seitsmeaastane teaduse edendamise programm aastateks 2021–2027. *Toim.*

⁸Sõnadest *teacher-AI complementarity* — õpetaja ja tehisaru vastastikune täiendavus. *Toim.*

Kirjandus

- Antonietti, Chiara, Tessa Consoli, Maria-Luisa Schmitz, Alberto Cattaneo, Philipp Gonon, Dominik Petko 2025. Digital constructivists, activators or presenters?: Different profiles of technology integration among swiss upper secondary school teachers. — *Computers & Education*, Vol. 227, art. 105225
- Bernacki, Matthew L., Anita C. Aguilar, James P. Byrnes 2011. Self-regulated learning and technology-enhanced learning environments: An opportunity-propensity analysis. — Giuliana Detori, Donatella Persico (eds.). *Fostering Self-Regulated Learning Through ICT*. Hersey, PA: IGI Global Publishers, pp. 1–26
- Blömcke, Sigrid, Jan-Eric Gustafsson, Richard J. Shavelson 2015. Beyond dichotomies. — *Zeitschrift für Psychologie*, Vol. 223, No. 1, pp. 3–13
- Chi, Michelene T. H., Ruth Wylie 2014. The ICAP framework: Linking cognitive engagement to active learning outcomes. — *Educational psychologist*, Vol. 49, No. 4, pp. 219–243
- Digital Education Council 2024. Global AI Student Survey 2024. www.digitaleducationcouncil.com/resource-library-items/digital-education-council-global-ai-student-survey-2024
- Digital Education Council 2025. What Faculty Want: Key Results from the Global AI Faculty Survey 2025. www.digitaleducationcouncil.com/dec-insights/what-faculty-want-key-results-from-the-global-ai-faculty-survey-2025
- Di Pietro, Giorgio, Jonatan Castaño Muñoz 2025. A meta-analysis on the effect of technology on the achievement of less advantaged students. — *Computers & Education*, Vol. 226, art. 105197
- Grannström, Mikk, Piret Oppi 2025a. Assessing teachers' readiness and perceived usefulness of AI in education: An Estonian perspective. — *Frontiers in Education*, Vol. 10, art. 1622240
- Grannström, Mikk, Piret Oppi 2025b. Student engagement with AI tools in learning: Evidence from a large-scale Estonian survey. — *Frontiers in Education*, Vol. 10, art. 1688092
- Holstein, Kenneth, Vincent Alven, Nikol Rummel 2020. A Conceptual Framework for Human–AI Hybrid Adaptivity in Education. — Ig Ibert Bittencourt, Mutlu Cukurova, Kasia Muldner, Rose Luckin, Eva Millán (eds.). *Artificial Intelligence in Education: 21st International Conference, AIED 2020, Ifrane, Morocco, July 6–10, 2020. Proceedings. Part I*. New York: Springer International Publishing, pp. 240–254.

- K a l y u g a, Slava 2007. Expertise reversal effect and its implications for learner-tailored instruction. — *Educational Psychology Review*, Vol. 19, No. 4, pp. 509–539
- K i m, Won Jung 2025. Teachers' use of generative artificial intelligence for designing science lessons in support of environmental science agency. — *Research in Science Education*, Vol. 56, No. 1, pp. 203–222
- L e y, Tobias, Kairit T a m m e t s, Gerti P i s h t a r i, Pankaj C h e - j a r a, Reet K a s e p a l u, Mohammad K h a l i l, Merike S a a r, Iiris T u v i, Terje V ä l j a t a g a, Barbara W a s s o n 2023. Towards a partnership of teachers and intelligent learning technology: A systematic literature review of model-based learning analytics. — *Journal of Computer Assisted Learning*, Vol. 39, No. 5, pp. 1397–1417
- L e y, Tobias, Kairit T a m m e t s, Edna Milena S a r m i e n t o - M á r q u e z a, Janika L e o s t e, Maarja H a l l i k, Katrin P o o m - V a l i c k i s 2022. Adopting technology in schools: Modelling, measuring and supporting knowledge appropriation. — *European Journal of Teacher Education*, Vol. 45, No. 4, pp. 548–571
- L e y, Tobias, Mutlu C u k u r o v a, Justin E d w a r d s, Ann-Christin F a l h s, Sanna J ä r v e l ä, Reet K a s e p a l u, Inge M o l e - n a a r, Gerti P i s h t a r i, Nikol R u m m e l, Jörgen Ivar S i k k, Wannapon S u r a w o r a c h e t, Kairit T a m m e t s, Paraskevi T o p a l i, Qi Z h o u 2025. Teaching with AI: The role of teachers in the hybrid intelligent system. — Kairit Tammets, Sergey Sosnovsky, Rafael Ferreira Mello, Gerti Pishtari, Tanya Nazaret-sky (eds.). *Two Decades of TEL: From Lessons Learnt to Challenges Ahead*. Cham: Springer Nature Switzerland, pp. 32–45
- L e y, Tobias, Edna Milena S a r m i e n t o - M á r q u e z, Kairit T a m m e t s s. a. Knowledge appropriation in professional learning: A large scale study on teachers' social and situated learning and intentions to adopt innovative teaching practices. [Ilmumas]
- M o l e n a a r, Inge 2022. Towards hybrid human-AI learning technologies. — *European Journal of Education*, Vol. 57, No. 4, pp. 632–645
- R a a v e, Doris Kristina, Katrin S a k s, Margus P e d a s t e, Eric R o l d a n R o a 2024. How and why teachers use technology: Distinct integration practices in K-12 education. — *Education Sciences*, Vol. 14, No. 12, art. 1301
- S a i l e r, Michael, Rebecca M a i e r, Sonja B e r g e r, Tamara K a s t o r f f, Karsten S t e g m a n n 2024. Learning activities

- in technology-enhanced learning: A systematic review of meta-analyses and second-order meta-analysis in higher education. — *Learning and Individual Differences*, Vol. 112, art. 102446
- Sawyer, Steve, Mohammad Hossein Jarrahi 2014. Sociotechnical approaches to the study of information systems. — Allen Tucker, Teofilo Gonzalez, Heikki Topi, Jorge Diaz-Herrera (eds.). *Computing handbook*. 3rd ed. Boca Raton: Chapman and Hall / CRC, pp. 1–27
- Seidel, Tina, Kathleen Stürmer 2014. Modeling and measuring the structure of professional vision in preservice teachers. — *American Educational Research Journal*, Vol. 51, No. 4, pp. 739–771
- Sherin, Miriam, Rosemary S. Russ, Bruce Sherin, Adam Colestock 2008. Professional vision in action: an exploratory study. — *Issues in Teacher Education*, Vol. 17, No. 2, pp. 27–46
- Sikk, Jörgen Ivar, Kairit Tammets 2025. Identifying problem-solving profiles to inform scaffolding in digital problem-solving environments. Paper presented at the International Association for Development of the Information Society (IADIS) international conference on cognition and exploratory learning in the digital age (CELDA) (22nd, Porto, Portugal, Nov 1-3, 2025). <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED677830.pdf>
- Zawacki-Richter, Olaf, Victoria I. Marín, Melissa Bond, Franziska Gouverneur 2019. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education — where are the educators? — *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, Vol. 16, No. 1, pp. 1–27
- Zhao, Yong, Jing Lei, Bo Yan, Chun Lai 2005. What makes the difference?: A practical analysis of research on the effectiveness of distance education. — *Teachers College Record*, Vol. 107, No. 8, pp. 1836–1884
- Tammets, Kairit, Tobias Ley, Eve Eisenschmidt, Piiret Soodla, Paula Joanna Sillat, Kaire Kollom, Terje Väljataga, Krista Loogma, Meidi Sirk 2021. Eriolukorrast tingitud distantsoppe kogemused ja mõju Eesti üldharidussüsteemile. Vahearuanne. Tallinn: Tallinna Ülikool. www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:1001535/498660/page/1
- Tammets, Kairit, Tobias Ley, Manisha Khulbe, Annika Volt, Mart Laanpere s. a. Orchestrating support in flexible learning: A multi-case study on regulation, autonomy and instructional design. [Retsenseerimisel]
- Torkamaa, Helma, Steffen Steinert, Maria Soledad Pera,

- Olya Kudina, Samuel Kernan Freire, Himanshu Verma, Sage Kelly, Marie-Therese Sekwenz, Jie Yang, Karolien van Nunen, Martijn Warnier, Frances Brazier, Oscar Oviedo-Trespalacios 2024. Challenges and future directions for integration of large language models into socio-technical systems. — *Behaviour & Information Technology*, pp. 1–20; <https://doi.org/10.1080/0144929X.2024.2431068>
- Van Es, Elizabeth A., Miriam G. Sherin 2002. Learning to notice: Scaffolding new teachers' interpretations of classroom interactions. — *Journal of Technology and Teacher Education*, Vol. 10, No. 4, pp. 571–596
- Wang, Ting-Hui, Alejandra Ruiz-Segur, Shan Li, Susanne P. Lajoie 2024. The relationship between students' self-regulated learning behaviours and problem-solving efficiency in technology-rich learning environments. — *Journal of Computer Assisted Learning*, Vol. 40, No. 6, pp. 2886–2900
- Winne, Philip H., Allyson Fiona Hadwin 2013. nStudy: Tracing and supporting self-regulated learning in the Internet. — Roger Azevedo, Vincent Aleven (eds.). *International handbook of metacognition and learning technologies*. New York, NY: Springer, pp. 293–308

KAIRIT TAMMETS (1983) on lõpetanud Tallinna Ülikooli eripedagoogika alal (2019) ning kaitsnud samas magistri- (2008) ja doktoriväitekirja (2013) pedagoogika alal. Töötanud TLÜ informaatika instituudis teadmussiidre koordinaatorina (2005–2013) ja vanemteadurina (2014–2015) ning digitehnoloogiate instituudis vanemteadurina (2015–2021); alates 2021. a-st sama instituudi haridustehnoloogia professor.

TOBIAS LEY (1973) on lõpetanud Darmstadt Tehnikaülikooli psühholoogia erialal (2000) ja omandanud Grazi Ülikoolis doktorikraadi (*dr. rer. nat.*, 2005); 2010. a habiliterus Grazi Ülikoolis (*dr. habil.*). Töötanud muu hulgas Tallinna Ülikooli informaatika instituudis digitaalsete ökosüsteemide professorina (2011–2016); alates 2016. a-st TLÜ haridusteaduste instituudi õpianalüütika ja haridusinnovatsiooni professor ning Doonau Kremsi ülikooli digitaalsete õpikeskkondade elukestva hariduse professor.

ARVUSTUS

EESTIS KOOTUD TUGEV KOSMILINE VÕRK

Jaan Einasto, Gert Hütsi, Istvan Szapudi, Peeter Tenjes.
Spinning the Cosmic Web. Singapore: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., 2026. 540 + xix pp.

Tartu tähetorn on kogu Eesti jaoks oluline maamärk, mis on Toomemäel seisnud juba alates 1810. aasta lõpust. Siin on oma jälje teaduse ajalukku jäädvustanud mitmed saksa, vene ja eesti soost astronoomid. Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864) käsutuses oli oma aja maailma parim teleskoop — Fraunhoferi refraktor —, mille abil ta koostas visuaalsete kaksiktähtede kataloogi ja mõõtis heleda tähe Veega paralaksi, saades niiviisi ettekujutuse, kui kaugel tähed üldse on. Carl Ernst Albrecht Hartwig (1851–1923) avastas 1885. aastal supernoova Andromeeda udukogus, teadmata, mida see udukogu endast kujutab ja kui kaugel see meist on. Teadmise, et Andromeeda udu on teine, Linnuteesarnane galaktika, tõi meile 1922. aastal Ernst Julius Öpik (1893–1985), Viimane Suur Igakülgne, kelle teaduslikust pärandist võib leida töid pea kõigilt astronoomia kitsamatelt erialadelt. Öpiku õpilane Grigori Kuzmin (1917–1988) uuris tähtede liikumist Linnutees ja tuletas selle põhjal stellaardünaamikas olulise kolmanda liikumisintegraali; Kuzmini kettast galaktikates räägitakse tänini.

Nüüdseks on astronoomid juba üle 60 aasta tegutsenud uues observatooriumis Tõraveres, kuhu Tartu tähetorni vaim on kaasa tulnud. Tundub uskumatu, et rohkem kui kolmandiku — 75 aastat — Tartu professionaalse astronoomia 215-aastasest ajaloost on kaasa teinud üks inimene. Ja mitte lihtsalt kaasa teinud, vaid olnud aktiivne teerajaja, ot-sija, suunaja, “üks enim imetletud ja austatud astronoome maailmas”, nagu on öelnud Cambridge’i ülikooli emeritprofessor, kauaaegne Briti kuninglik astronoom lord Martin Rees. See inimene on Jaan Einasto — üks 20. sajandi sajast suurkujust Eestis, kelle kõigi aunimetuste ja tiitlite kirjapanek läheks siinkohal pikale. Olla kolmveerand sajandit teaduse eesliinil on erakordne saavutus, mida kroonib 97. sünnipäeva kingituse-na suures rahvusvahelises kirjastuses välja antud teadusmonograafia.

Igaüks, kes on vähegi kursis Eesti astronoomiaga ja Jaan Einasto rolliga selles, teab kaht märksõna: tumeaine ja kosmiline võrgus-tik (millest teist on varem nimetatud ka universumi kärgstruktuuriks

ehk rakustruktuuriks). Sadade teadusartiklite kõrval on Einasto kirjutanud oma eluteest ja -tööst ka lihtsamalt ja laiemale lugejaskonnale mõeldes. 2006. aastal ilmus Ilmamaa kirjastuse “Eesti mõtteloo” sarjas *Tumeda aine lugu*. Koostöö rahvusvahelise kirjastusega World Scientific algas 2013. aastal ilmunud raamatuga *Dark Matter and Cosmic Web Story* (Tumeaine ja kosmilise võrgustiku lugu), mis väga huvitaval isikupärasel viisil seob autori elukäigu kosmoloogia arenguga 20. sajandi teisel poolel ja 21. sajandi algul. Kümmeaastat hiljem palus kirjastus Einastol ette valmistada raamatu uus trükk. Sellest ei saanud lihtsalt teist, täiendatud trükki, vaid põhjalikult uuendatud väljaanne, mis sisaldab kaht uut peatükki kosmilise võrgustiku statistilistest omadustest ja arengust ning ühe teaduse sotsioloogiast. Ja nüüd siis samalt kirjastuselt kapitaalne koguteos *Spinning the Cosmic Web* (Kosmilise võrgustiku kudumine), mis võtab vanameistri elutöö kokku jälle uuel tasemel.

NÜÜDISAEGSE KOSMOLOOGIA ÕPIK

Takakaanel ja lühitutvustustes tiitellehe eel on raamatut nimetatud nüüdisaegse kosmoloogia õpikuks, mis paneb pearõhu vaatluslikule küljele ja sellega seotud statistikale. Kõrgkooliõpikuks tulevastele astronoomidele peaks teos tõepoolest sobima. Samas on see kõigile teadusest tõsiselt huvitatuile hästi loetav kokkuvõte tänapäeva kosmoloogiast, mis annab iga teema puhul väikese ajaloolise ülevaate ja toob esile Eesti astronoomide osa nende tulemusteni jõudmisel. Olgu siinkohal meelde tuletatud, et kosmoloogia on astronoomia haru, mis käsitleb universumit ühe tervikuna ning uurib selle teket, ehitust ja arengut. See teeb kosmoloogiast väga erilise teaduse, millel on ainult üks uurimisobjekt. Me ei saa universumit millegagi võrrelda. Tõsi, on olemas ka multiversumi teooriad, mille kohaselt oleks meie 13,8 miljardi aasta vanune universum vaid üks “mull” väga paljude hulgas, kuid teiste mullidega me praeguste teadmiste järgi kunagi kontakti ei saa. *Akadeemia* veergudel võib selle kohta lugeda näiteks Max Tegmarki artiklit (Tegmark 2004).

Jääme praegu siiski oma mulli ja vaatame natuke lähemalt, kuidas on nüüdisaegne kosmoloogia kõnealuses raamatus lahti kirjutatud. Kõigi teemade ammendavaks käsitlemiseks on Jaan Einasto appi kutsunud nooremad kolleegid Gert Hütsi ja Peeter Tenjese ning koostööpartneri Hawaii ülikoolist István (Istvan) Szapudi. Viimane kirjutas ka vaimukad vahepalad — dialoogid, õigemini triloogid kolme eri vanuses ja staatuses teadlase vahel: Callistus on veidi vanamoeline ja pedantne professor, kes aga siiski aktsepteerib meelsasti ka uusi ideid; Rhea on edukas nooremapoolne teadlane, kes valmistub saama kaasprofessoriks ja kes näib üldtunnustatud üldrelatiivsusteooriale eelistavat modifitseeritud Newto-

ni dünaamikat (MOND); Ariel on Z-põlvkonda kuuluv doktorant, kelle suured teod on alles ees. Jaan Einasto on need kolmekõned eesti keelde tõlkinud ja need ilmuvad peatselt siinsamas *Akadeemias*.

Nagu öeldud, on kosmoloogia väga eriline astronoomia haru. Kuni 20. sajandini oli see pigem filosoofiline ja metafüüsiline distsipliin kui täppisteadus, sest nii vaatlusandmeid kui ka fundamentaalseid teooriaid universumi struktuuri ja selles leiduvate objektide kohta nappis. Ka tänapäeval on kosmoloogia rohkem kui ükski teine füüsika või astronoomia haru seotud filosoofia ja teoloogiaga. Briti kosmoloog Bernard Carr (sünd 1949) asetab kolme valdkonna ehk *magisteria* (füüsika, filosoofia, teoloogia) kattuvasse alasse lisaks kosmoloogiale ka mustad augud (Carr 2025). Samas artiklis võtab ta kasutusele termini metakosmoloogia, mis asetseb kosmoloogia ja teoloogia vahel. Nendevahelised piirid ei ole jäigad. Tänane metakosmoloogia võib olla homne kosmoloogia.

Einasto ja ta kolleegide raamat käsitleb siiski eelkõige kosmoloogia füüsikalist külge. Autorid ise jagavad kümnest peatükist koosneva raamatu neljaks mõtteliseks osaks. Kaks esimest peatükki on lühike sisesejuhatuse ja nüüdisaegse kosmoloogilise paradigma sõnastamine. Teine osa (peatükid 3–6) keskendub traditsioonilisele kosmoloogiale: inflatsiooniteooria, kosmilise võrgustiku teke ja areng ning põhilised omadused. Kolmas osa (peatükid 7–9) erineb kõige rohkem traditsioonilisest kosmoloogiaõpikute, käsitledes galaktikate struktuuri ja arengut ning neis toimuvaid füüsikalisi protsesse kosmilise võrgustiku kontekstis. Neljas osa ehk 10. peatükk ja sellele järgnev epiloo annavad lühhiülevaate tänapäeva kosmoloogia standardmudelitest (Λ CDM¹) ja selle seni lahendamata mõistatustest — tumeenergiast ja tumeainest.

KLASSIKALINE KOSMOLOOGILINE PARADIGMA JA SELLE UUENDAMINE 20. SAJANDI LÕPUKS

Tänapäevase füüsikalise kosmoloogia teoreetilised ja vaatluslikud alused loodi 20. sajandi esimesel poolel. Kodukootud võrdpildina võib öelda, et nii nagu Tartu ülikooli peahoone toetub ka klassikaline kosmoloogiline paradigma kuele sambale:

(1) Einsteini üldrelatiivsusteooria ja sellest tulenev paisuva universumi teooria. Viimati nimetatut esitasid teineteisest sõltumatult Vene füüsik ja matemaatik Aleksandr Fridman (1888–1925) ning Belgia kosmoloog ja katoliku preester Georges Lemaître (1894–1966).

¹ Λ tähistab tumeenergiat iseloomustavat kosmoloogilist liiget, CDM (*cold dark matter*) külma tumeainet. *Toim.*

(2) Universumi paisumise avastamine vaatluste teel ja paisumise kiiruse määramine. Peategelane selles oli USA astronoom Edwin P. Hubble (1889–1953), kelle auks nimetatud teleskoop on nüüdseks kosmoses töötanud üle 36 aasta.

(3) Arusaam, et enamik udugogusid, mille olemust veel 20. sajandi algul ei tuntud, on teised galaktikad väljaspool meie Linnutee galaktikat. See võinuks olla Ernst Öpiku tähetund, aga tema artikkel Andromeeda udugogu kauguse määramisest (Öpik 1922a) oli oma ajast nii palju ees, et kolleegid seda eriti ei mõistnud ega hinnanud. Peamine au läks ikkagi Hubble'ile.

(4) Tähtede kui galaktikate peamiste koostisosade ehitus ja areng. Ka nende asjade uurimisel mängis tähtsat osa Ernst Öpik, kes esimesena mõistis tähtede evolutsioonilist liikumist Hertzsprungi–Russelli diagrammil² ja aias, et tähtede energiaallikaks on aatomituumadega toimuvad protsessid (Öpik 1922b, 1938).

(5) Linnutee ja teiste galaktikate ehitus ja areng, sealhulgas arusaam, et meie kodugalaktika pöörleb ja koosneb erinevatest tähepopulatsioonidest.³ Oma osa andis siin ka Grigori Kuzmin, kelle 1970. aastal Nõukogude teadussüsteemis kaitstud doktoritöö tõlkis Peeter Tenjes inglise keelde ja see on nüüd välja antud Tartu ülikooli dissertatsioonide seerias (Kuzmin 2022).

(6) Galaktikate jaotus taevas, mis esialgu paistis välja üsna juhuslik. Umbes 10 protsenti galaktikatest näisid kuuluvat galaktikaparvedesse ja superparvedesse.

Viimane punkt võib tekitada küsimuse, mis kosmilisest võrgustikust me räägime, kui galaktikate jaotus taevas on juhuslik. See oli 1970. aas-

²Hertzsprungi–Russelli diagramm on astrofüüsikas väga laialdaselt kasutatav graafik, mis seob omavahel tähtede pinnatemperatuuri ja absoluutse heleduse. Enamik tavalisi tähti (sealhulgas Päike) kuulub diagonaalselt üle graafiku kulgevasse kitsasse ribasse, mida nimetatakse peajadaks.

³Tähepopulatsioonid on tähtede rühmad, millesse tähed on jaotatud vanuse, keemilise koostise ja paiknemise järgi. Suuremaid rühmi on kolm: noored metallirikkad tähed (nagu Päike), mis asuvad peamiselt spiraalgalaktikate ketastes ja harudes; vanad metallivaesed tähed, mis tiirlevad galaktikate tuumades ja kerasparvedes; universumi esimesed hüpoteetilised tähed, mis koosnesid ainult vesinikust ja heeliumist. Metallilisuse all mõeldakse heeliumist raskemate elementide sisaldust. *Toim.*

tate alguse teadmine, mis rajanes peamiselt kahemõõtmelisel taevapildil. Aga juba 1977. aastal toimus Tallinnas Rahvusvahelise Astronoomialiidu (IAU) sümposium nr 79 “Universumi suuremastaabiline struktuur”, kus muu hulgas kanti ette meie meeste esimesed uurimistulemused universumi kolmemõõtmelisest rakustruktuurist (Jõeveer jt 1977; Jõeveer, Einasto 1978). Universumi korrapära hakkas ilmsiks tulema, uus kosmoloogiline paradigma sündima. Vajadus selle järele sai nähtavaks juba mõni aasta varem, kui avastati galaktikate massiivsed tumedad kroonid (Einasto jt 1974; Ostriker jt 1974). Uued seigad 20. sajandi lõpuks kujunenud kosmoloogilises paradigmas on kenasti kokku võetud kõnealuses raamatus leheküljel 83:

- (1) Avastati kosmiline mikrolaineline taustkiirgus ehk reliktkiirgus, mis kinnitab Suure Paugu toimumist umbes 13,8 miljardit aastat tagasi.
- (2) Enamik universumi ainest on “tume” ja koosneb osakestest, mis ei ole barüonid.⁴ Tumeaine tihedus on umbes 0,25 kriitilist kosmoloogilist tihedust.⁵
- (3) Universumi väga varases alguses toimus ülikiiire paisumine ehk inflatsioon, tänu millele on universum homogeenne ja selle tihedus võrdub kriitilise tihedusega.
- (4) Universumil on struktuur — kosmiline võrgustik —, mille alged pidid tekkima universumi varases järgus.
- (5) Enamiku universumi koostisest, umbes 0,7 kriitilist tihedust, moodustab tumeenergia, mis põhjustab universumi kiirenevat paisumist.

Need põhitõed on aluseks tänapäeva kosmoloogia standardmudelile ehk Λ CDM mudelile. See seletab peaaegu kõiki vaatlusandmeid, kuid mõned ebakõlad ja lahtised küsimused siiski on. Nobeli füüsikapreemia laureaat, Jaan Einasto kolleeg ja sõber James Peebles on võrrelnud olukorda isegi sellega, mis toimus füüsikas 20. sajandi algul (Peebles 2004, 2025). Klassikaline 19. sajandi füüsika seletas ära peaaegu kõik katseandmed, aga ometi hõljusid taevaveerel mõned tumedad pilved, mis viisid kvantfüüsika ja relatiivsusteooria tekkeni ehk füüsika näo täieliku muutumiseni. Elame-näeme.

⁴Barüonid on aatomituumast väiksemad liitosakesed, mis koosnevad kvarkidest. Tuntuimad barüonid on prootonid ja neutronid. *Toim.*

⁵Kriitiline tihedus on universumi keskmine tihedus, mille juures kolmemõõtmeline ruum on tasane. Kriitilisest väiksema tiheduse korral oleks ruum kõver ja lahtine, suurema korral kõver ja kinnine.

UNIVERSUMI STRUKTUUR SAI ALGUSE ESIMESEL SEKUNDIL

Raamatu teise mõttelise osa avapeatükk kosmilisest inflatsioonist on ehk mittespetsialistile lugemiseks kõige keerukam ja sisaldab suhteliselt palju valemeid, mida teistes peatükkides kohtab vähe. Matemaatikast ei tasu siiski heituda, valemite vahel peitub hulgaliselt huvitavaid mõtteid ja teadmisi. Siinses ülevaates pole loomulikult võimalik kogu raamatu sisu ümber jutustada. Järgnevas piirdume mõnede subjektiivsete tähelepanekutega, mis siinkirjutajale olulised ja huvitavad tundusid. Olgu esimeseks näiteks lause sellest samast inflatsioonipeatükist lk 102, mille järgi kuuma Suure Pangu mudel on saanud kosmoloogias standardiks, aga püsiva oleku mudelist inspireeritud tsüklilised mudelid on endiselt vaidluste objektiks. Teisisõnu, arusaam, et universumi paisumine jätkub igavesti ja kiirenevalt, pole kivist raiutud. Võib-olla asendub paisumine kunagi kokkutõmbumisega, mis lõpetab praeguse universumi ja tekitab uue.

Hingekosutav on lugeda (lk 113), kuidas universumi esimese kolme minuti jooksul tehti valmis kogu vesinik ja heelium, mida tähed hakkasid hiljem ümber töötama keerukamateks keemilisteks elementideks, millest koosnevad kõik meile tuntud asjad — nii Päike, Maa ja Kuu kui ka see *Akadeemia* number ning selle autorid ja lugejad. Tähtede, galaktikate ja galaktikatest moodustuvate suuremate struktuuride tekkeks pidi universum valmistuma päris algusest peale. Praegune kosmiline võrgustik sai alguse universumi esimese sekundi imeväikesel mürdosa jooksul toimunud eksponentsiaalsest paisumisest ehk inflatsioonist, mille käigus tekkisid väikesed tiheduse fluktuatsioonid. Punanihkel $z = 1100$ ehk umbes 380 000 aastat pärast Suurt Pauku eraldusid ürgsest footon-bariõnvedelikust footonid ehk elektromagnetkiirguse kvandid. Sellest ajast pärineb kogu universumit ühtlaselt täitev kosmiline taustkiirgus ehk reliktkiirgus, mille spekter vastab tänapäeval temperatuurile $T = 2,725$ K. See kiirgus pole siiski päris ühtlane. Selle temperatuuri väikesed fluktuatsioonid suurusjärgus $1/100\,000$ näitavad universumi tulevast struktuuri — kuumematele kohtadele vastavad galaktikate superparved, külmematele tühikud (lk 123).

Tiheduse häiritused tekkisid ja kasvasid esialgu kõige taustaks olevas tumeaines. Selle gravitatsiooniline mõju määras ka nähtava aine — galaktikaparvede ja superparvede jaotuse. See vastavus ei ole siiski päris üksühene. Tumeaine ja galaktikate ruumilise jaotuse vahel esineb nihe, mille ingliskeelne nimetus *bias* jäetakse sageli tõlkimata. Matemaatilisel iseloomustatakse seda erinevust suurusega b , mida ma siin meelevaldselt nimetan nihkeparameetriks. Kui galaktikate jaotus korrektselt täpselt tumeaine jaotust, oleks $b = 1$. Jaan Einasto ja Enn Saar

näitasid aga juba 40 aastat tagasi, et $b > 1$ ehk $b = 1/F_C$, kus F_C on parvedesse kogunenud galaktikate osakaal (Einasto, Saar 1987). Galaktikate tekkeks peab selle taustaks oleva tumeaine tihedus ületama teatud lävendi. Piirkondades, kus seda lävendit ei ületatud, me galaktikaid ei näe või näeme vaid üksikuid — need on kosmilise võrgustiku tühi-kud (inglise keeles *void*). Enamik teisi autoreid pole hõreda aine mõju tühikutes analüüsinud ning on leidnud, et galaktikad järgivad tumeainet ning nihkeparameeter $b = 1$. See on aga võimatu, sest aine vool tühikute galaktikatesse ja parvedesse aeglustub tumeenergia mõjul ning ka kauges tulevikus on osa ainekist paigutatud hõredalt (ptk 6.2.9).

Tartu-keskne ja paljuski teiste autorite lähenemisviisist erinev on korrelatsioonifunktsioonide käsitus 5. peatükis. Korrelatsioonifunktsioon on mõneti intuiitiivne statistiline abivahend galaktikate jaotuse kaardistamiseks. Kasutan selle iseloomustamiseks Rhea sõnu triloogidest: “Galaktikate kaardistamisel on tõenäosus leida väikeses ruumalas galaktika võrdeline galaktikate tihedusega. Kui me asume galaktikast kaugusel r , siis teise galaktika leidmise tõenäosus suureneb (või vähe-neb) teguriga, mida nimetatakse korrelatsioonifunktsiooniks.” Seni on kosmoloogias sageli läbi aetud kahe mõõtmeliste korrelatsioonifunktsioonidega. Kosmilise võrgustiku adekvaatsema kirjelduse annavad aga kolmemõõtmelised korrelatsioonifunktsioonid, mis kirjeldavad galaktikate parvedesse koondumise nähtust täpsemalt. Seda on Einasto meeskond ammu rõhutanud. Kolmemõõtmelised korrelatsioonifunktsioonid annavad ka parema aluse eelmainitud nihke ehk *bias*’i probleemi uurimiseks.

GALAKTIKAD ON TIHEDAS SEOSSES OMA KESKKONNAGA

Paljudest kosmoloogiaõpikutest erinev on ka galaktikates toimuvate füüsikaliste protsesside ja galaktikate arengu põhjalikum käsitus raamatu kolmandas mõttelises osas. See läheb välja isegi tähtede kujunemiseni. Astronoomid armastavad nimetada kõiki vesinikust ja heeliumist raskemaid keemilisi elemente metallideks ning räägivad tähtede ja galaktikate metallilisusest. Kõik praeguse universumi metallid on toodetud tähtede sisemuses ja tähtede abil. Esialgu tekitas veidi nõutut ptk 7.1.2, milles räägitakse kõige esimestest tähtedest, kuid mitte lähemalt neist füüsikalistest protsessidest, mis metalle toodavad. Edaspidi (ptk 7.4) on küll juttu supernoova plahvatustest ja neile järgnevatest neutrontähtede ühinemistest, kuid termotuumareaktsioonidele kui kõikides tähtedes toimuvate esimeste protsessidele on väga vähe tähelepanu pööratud. Seda ei saa muidugi raamatu puuduseks pidada, sest kosmilise võrgustiku seisukohalt on terve galaktika parimal juhul üks punkt.

Pigem tuleb tunnustada, et punkti sees toimuvat on nii põhjalikult käsitletud.

Kogu seda galaktikate osa läbib mõte, et galaktikad ja neis sisalduv gaas ei ole isoleeritud süsteemid. Galaktikad kuuluvad sageli rühmadesse ja parvedesse ning neid ümbritseb nii tumeaine kui ka tavaline gaasiline aine. Galaktikad koos neid ümbritseva gaasiga kuuluvad kosmilisse võrgustikku ja nende arengut reguleerivad võrgustikus toimuvad protsessid (lk 277). Galaktikas toimuvat määrab suuresti ka see, milline on galaktika keskmes olev must auk — kas see on võrdlemisi väikese massiga ja rahulik nagu meie Linnutees või ahnelt endasse gaasi ja tähti imev ülimassiivne must auk, mis toimib kvasarina või muud tüüpi aktiivse galaktikatuumana. Ülimassiivsed mustad augud tekivad tavaliselt kahe või enama galaktika ühinemisel. Huvitaval kombel korreleerub keske ülimassiivse musta augu mass galaktikat ümbritseva tumeaine halo massiga. See tähendab muu hulgas, et mustade aukude mass peab kasvama kiiremini kui neid ümbritsevate galaktikate oma (lk 321).

Kosmilise võrgustiku elemendid muutuvad ajas. Galaktikaparved kasvavad, liites endasse väiksemaid parvi ja üksikuid galaktikaid; filamendid⁶ paksenevad; tühikud muutuvad tühjemaks. Ka superparvede mass kasvab, aga superparv ise muutub kompaktsemaks, selle mõtmed universumi paisumisega kaasa liikuvates koordinaatides vähenevad. Galaktikad ja galaktikaparved on lokaalsed atraktorid, mis koguvad ainet oma lähiümbrusest. Superparved on globaalsed atraktorid ja koguvad ainet palju laiemast ümbrusest (lk 345). Selles, et säärane superparvede, parvede ja filamentide võrgustik on miljardeid aastaid koos püsinud, on oma reguleeriv roll ka salapärasel tumeenergial, mis universumit paisutab (Teerikorpi jt 2005). Kui tulla veel tagasi ühe punkti ehk galaktika omaduste juurde, siis sõltuvad need — morfoloogia, värvus, gaasisaldus, tähetekke kiirus, mass, mõtmed jne — sellest, kas galaktika hoiab omaette või asub väiksemas või suuremas (rikkamas) parves ehk avaramas keskkonnas — kas tühikus, filamendis või seinas (lk 369).

Virgo (Neitsi) galaktikaparve ja meie Kohaliku Galaktikarühma näitel kirjeldavad autorid, kuidas universumi üldise homogeensuse taustal võivad galaktikate süsteemid paiguti ehk lokaalselt siiski väga erinevad olla. Meie galaktikarühma kesksed galaktikad on spiraalsed: Linnutee ja M31 ehk Andromeeda galaktika. Virgo parve kese on hiiglaslik elliptiline galaktika M87, mis peidab endas üht suurimat teadaoleva

⁶Kosmoloogias on filamendid vaadeldava universumi suurimad teadaolevad struktuurid, mis koosnevad massiivsetest niitjatest galaktikate superparvedest. Need moodustavad hiiglasliku kosmilise võrgustiku, määrates universumi suureskaalalise ehituse. *Toim.*

massiga (6,7 miljardit Päikese massi) musta auku. Virgo parv ja Kohalik rühm esindavad äärmuslikke näiteid erineva rikkusega galaktikasüsteemidest nii galaktikate arvu kui ka nende massi ja heleduse poolest. Ühe parameetrina võrreldakse tähtede kerasparvede⁷ arvu. Virgo keskses galaktikas M87 on neid arvatud olevat umbes 13 000, ühes teises (M49) vähemalt 6000. Meie kohalikud arvud jäävad neile tublisti alla: Andromeeda galaktikas on loendatud umbes 200 kerasparve, Linnutees veelgi vähem. Üldistusena tuuakse välja, et heledaimate galaktikate teke ja areng rikastes galaktikaparvedes erineb märgatavalt väikeste galaktikarühmade kesksete galaktikate tekkest ja arengust (lk 398–399).

VÄHEM TUME TULEVIK?

Väga kauges tulevikus langevad superparved kokku järjest kompaksemaks ja võivad jääda üksikuteks saarekesteks: kosmiline võrk laguneb (lk 429). Raamatu autorid ja kolm triloogide tegelast on universumi tuleviku ennustamisel siiski ettevaatlikud. Kuigi viimase viiekümne aastaga on kosmoloogias toimunud tohutu arenguhüpe, ei pruugi meie teadmised kaugema tuleviku ennustamiseks piisavad olla. Kuskil kuklas kumiseb aga ikkagi häirekell: 95 protsenti universumi koostisest on meile tundmatu tume sektor. Raamatu viimases peatükis kosmoloogia standardmudeli kohta antakse muu hulgas natuke aimu, kuidas see teadmatus võiks väheneda. Näiteks kogu universumit läbiv hüpoteetiline aksionväli⁸ (lk 487) võiks moodustada tumeaine ja juhtida ka universumi paisumist. Tõelise lahenduse ni aga võib olla veel pikk tee minna. Just see teebki teaduse põnevaks ja meelikõitvaks.

Me elame imelises universumis, mille kosmilise võrgustiku ühes punktis tiirleb üks täht, mille kaheksast planeedist kolmandal elavad olendid, kes vaatavad taevasse ja üritavad seda lahti mõtestada. Me oleme olemas tänu sellele, et kuus arvu, mis määravad universumi koostise ja ehituse, on just sellise väärtusega, nagu nad on. Väiksemgi kõrvalekalle võinuks tekitada hoopis teistsuguse universumi, milles puuduksid tähed, galaktikad, galaktikate parved ja superparved (Rees 2025). Para-

⁷Kerasparved on gravitatsiooni toimele kera kuju võtnud täheparved, mille läbimõõt jääb 50 ja 150 valgusaasta vahele ning milles on mõnisada tuhat kuni mõni miljon tähte. *Toim.*

⁸Aksion on hüpoteetiline elementaarosake, millel on seisumass. Aksionide olemasolu ennustasid 1978. aastal teineteisest sõltumatult Frank Wilczek ja Steven Weinberg, kuid seni pole õnnestunud neid leida.

tamatult tekib küsimus, miks on universum just selline, et lubab mõistusega vaatlejate olemasolu. Nii sügavatele küsimustele vastamiseni see raamat kosmilisest võrgustikust ei jõua. Sellised vastused — kui inimkond need üldse kunagi saab — ei pruugi raamatusse mahtuda. Praegu aga rõõmustagem, et Eesti astronoomid on tänapäeva kosmoloogia alusmüüri kindlalt müüridnud oma suure kivi, millesse on raiutud sõnad “tumeaine” ja “kosmiline võrgustik”. Jaan Einasto ja tema jüngrite elutöö on väärikalt kokku võetud.

Laurits Leedjärv

Kirjandus

- C a r r, Bernard 2025. Black holes and cosmology: Linking physics, philosophy, and theology. — *Zygon: Journal of Religion and Science*, Vol. 60, No. 4, pp. 1195–1217
- E i n a s t o, Jaan, Ants K a a s i k, Enn S a a r 1974. Dynamic evidence on massive coronas of galaxies. — *Nature*, Vol. 250, Issue 5464, pp. 309–310
- E i n a s t o, Jaan, Enn S a a r 1987. Spatial distribution of galaxies — biased galaxy formation, supercluster-void topology, and isolated galaxies. — Adelaide Hewitt, Geoffrey Burbidge, Li Zhi Fang (eds.). *Observational Cosmology: Proceedings of the 124th Symposium of the International Astronomical Union*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, p. 349
- J õ e v e e r, Mihkel, Jaan E i n a s t o, Erik T a g o 1977. The Cell Structure of the Universe. Tartu Astrofüüsika Observaatoriumi preprint, A-1
- J õ e v e e r, Mihkel, Jaan E i n a s t o 1978. Has the Universe the cell structure? — Malcolm S. Longair, Jaan Einasto (eds.). *The Large Scale Structure of the Universe: Proceedings of the 79th Symposium of the International Astronomical Union*. Dordrecht: Springer, p. 241
- K u z m i n, Grigori 2022. *Etudes on the Dynamics of Stellar Systems*. (Disserationes astronomiae Universitatis Tartuensis.) University of Tartu Press
- O s t r i k e r, Jeremiah, P. James E. P e e b l e s, Amos Y a h i l 1974. The size and mass of galaxies, and the mass of the Universe. — *The Astrophysical Journal*, Vol. 193, pp. L1–L4
- P e e b l e s, P. James E. 2004. Nineteenth and twentieth century clouds over the twenty-first century virtual observatory. — Peter J. Quinn, Krzysztof M. Górski (eds.). *Toward an International Virtual Observatory: Proceedings of the ESO/ESA/NASA/NSF Conference*. Berlin—Heidelberg: Springer, pp. 1–10

- Peebles, P. James E. 2025. Status of the Λ CDM Theory: Supporting Evidence and Anomalies. — *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, Vol. 383, Art. 20240021; <https://doi.org/10.1098/rsta.2024.0021>
- Rees, Martin 2025. *Vaid kuus arvu*. Tlk Peeter Einasto. Tartu: Ilmamaa
- Teerikorpi, Pekka, Artur Chernin, Yuri Baryshev 2005. The quiescent Hubble flow, local dark energy tests, and pairwise velocity dispersion in a $\Omega = 1$ Universe. — *Astronomy & Astrophysics*, Vol. 440, No. 3, pp. 791–797
- Tegmark, Max 2004. Paralleelsed universumid. Tlk Kalle Hein. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2165–2211
- Öpik, Ernst 1922a. An estimate of the distance of the Andromeda nebula. — *The Astrophysical Journal*, Vol. 55, pp. 406–410
- Öpik, Ernst 1922b. Notes on stellar statistics and stellar evolution. — *Publications de L'Observatoire Astronomique de l'Université de Tartu (Dorpat)*, Tome 25, № 2, p. 1–46
- Öpik, Ernst 1938. Stellar structure, source of energy, and evolution. — *Publications de L'Observatoire Astronomique de l'Université de Tartu*, Tome 30, № 3, p. 1–115

LAURITS LEEDJÄRV (1960) on lõpetanud 1983. a Tartu Ülikooli füüsikuna ja kaitsnud 1990. a doktori- (füüsika-matemaatikakandidaadi) väitekirja Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Instituudis Tõraveres. Aastast 1983 töötab samas asutuses (nüüd Tartu Ülikooli Tartu observatoorium), on olnud selle teadusdirektor (1998–1999) ja direktor (1999–2010), praegu kaasprofessor. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Milleks ja kuidas Eestile kosmos: Eesti kosmosepoliitika äärejooni” (koos Uno Veismanni, Kalju Eerme ja Mart Noormaga; 2007, nr 12, lk 2583–2613), “Astronoomiast Eesti kultuuris ja ühiskonnas” (2011, nr 9, lk 1634–1679), “Inimsõbralik universum” (2017, nr 8, lk 1347–1371), “Üksildane Maa” (2019, nr 10, lk 1731–1754), “Raske tee tähtede poole” (2020, nr 8, lk 1399–1433) ja “Elu parimas võimalikus maailmas” (2024, nr 7, lk 1155–1178) ning arvustused “Osoon ja kiirgus: Elu allikad ja hävitajad” (Uno Veismann, Kalju Eerme, *Päikese ultraviolettkiirgus ja atmosfääriosoon*; 2012, nr 1, lk 178–183), “Akadeemiliselt horisondilt ilmaruumi” (Uno Veismann, *Ilmaruumi künnisel*; 2014, nr 1, lk 161–172), “Seitse vaba kunsti ja viljakas eksitus” (Tõnu Viik, *Astronoomialoengud*; 2021, nr 10, lk 1879–1885) ning “Inimene paotab ilmaruumi ust” (Uno Veismann, *Inimene ilmaruumis*; 2025, nr 2, lk 332–342).

**KULTUURISÕDA AJALOOTANDRIL:
LÄÄNE TSIVILISATSIOONI LUGU LÄBI
BOOMER'I-PRILLIDE**

Allen C. Guelzo and James Hankins. *The Golden Thread: A History of the Western Tradition. Volume I: The Ancient World and Christendom* (2025; xli+1258 pp.); *Volume II: The Modern and Contemporary West* (2026; lxxxvii+874 pp.; mõlemad New York: Encounter Books).

Renessansi esiuuri ja nelikümmend aastat Harvardis õpetanud ja laialt tunnustatud professor James Hankins (sünd 1955) ning tema sõber ja kunagine klassivend, ajaloolasena vähem tuntud Allen C. Guelzo (sünd 1953) võtsid kätte koondada kaheköitelisse ja kokku üle kahe tuhande leheküljelisse suurteosesse *Kuldne lõng: Lääne traditsiooni ajalugu* lääne tsivilisatsiooni loo. Teose sissejuhatus on kirjutatud kaheksa, muidu esimene köide ehk kõik Kreekast varauusajani Hankinsi ja sealt edasi Guelzo poolt. Selle esimese köide kannab pealkirja *Antiikmaailm ja kristlik õhtumaa* ning teine *Uusaegne ja tänapäevane lääns*. Selleks kolossurgiliseks¹ pingutuseks on neid ajendanud mure lääne ajaloo pärimuse ja pärandi pärast.

Autorid kinnitavad, et imetlevad lääne traditsiooni. Oma kaasaegset kultuuri näevad nad aga tüüriivat vastupidises suunas (I: xix²). Lääne tsivilisatsiooni ajaloo õpetamise kuldaeg — tuntud Ameerikas kui “Western civ” õppeaine — jäi aastasse 1950–1990, misjärel on võidud täheldada allakäiku (I: xx). Et lääne tippülikoolides on probleeme ideoloogilise radikalismiga, ei tohiks pärast Charlie Kirki mõrva 2025. aastal olla kellelegi ei saladus ega uudis, isegi kui kunstlik parem-vasak-skaala leeridesse jagunemine ja üheülbaline poole valimine on selgelt lihtsustatud. Igatahes pöörasid nii Hankins kui ka Guelzo 2025. aasta lõpul selja Ivy League’i eliitülikoolidele, vastavalt Harvardile ja Princetonile, ning suundusid hoopis Florida Ülikooli. Hankinsi Harvardis pettumise põhjuste hulgas olid akadeemilise vabadusega sobimatud koroonapiirangud ja George Floyd surma tõttu tekkinud protestilaine, mis tõi kaasa tippülikoolide kunstliku voorusesignaaliseerimise ja mitmekesisusele keskendumise ning globaaluuringute rõhutamise lääne arvelt.³ Siiski ei

¹Laenates Straboni kasutatud mõistet *kolossurgia* ehk kolossaaltöö.

²Siin ja edaspidi viited kõnealuse teose köitele ning lehekülgedele.

³Vt osaliselt James Hankins, “Why I’m leaving Harvard and the strange death of Western history”. — *The Golden Thread*, Mar 25,

ole siin käsitletava teose autorite ega minu huvi viskuda päevapoliitilisse pinnavirvendusheitlusse ega banaalsesse mudamaadlusse, vaid käsitleda sellega seotud, aga palju sügavamaid probleeme.

Hankins ja Guelzo osutavad akadeemilise maailma koloniseerimisele poliitaktivistide poolt ning laidavad kampaania korras lääne mahategemist ja kurjana portreteerimist kui lääne ühiskondlikku tervist ohustavat nähtust. Osa probleemist olevatki, et need, kes läänt vihkavad, sh enesevihkajalikud läänlased ise, ei ole enam lääne tsivilisatsioonilist traditsiooni õppinud (I: xxi–xxii, xxvii). Kuigi autorid ei soovi luua valikulist vastuolu “kas lääs või maailm”, sooviksid nad sellegipoolest taastada lääne kunagise eesõigustatud staatuse, mis sel õppeasutustes oli (I: xxii) — miski, mis eelmainitud aktivistidele mõjub kindlasti kui punaseimast punane rätik. Hankins ja Guelzo lubavad mitte vabandada sümpaatiat pärast lääne tsivilisatsiooni vastu ja saavad aru, et kirjutatu osutub vastuoluliseks (I: xx). Julge keelepruuk tipneb sedastusega, et ajaloo õppimine on parim viis tsivilisatsiooni kultiveerida ning kaitsta seda sisevaenlaste ja parasiitide eest (I: xxxiii).

Seejärel nende poleemilisus siiski kahaneb. Vaidlusküsimusi pehmemendavad autorid kohe lisandusega, et nende eesmärk ei ole olla üleolev (*triumphalist*) ega õpetav (*tub-thumping*). Ka läänel on puudusi, ülejäänud maailm ei pea läänega kohanema ja küsimus ei ole tsivilisatsioonide hinnangute andmises (I: xxiii, xxv–xxvi, II: xviii). Kõnealuse teose puudustest ei ole kindlasti peamine, et autorid osutuvad kultuurisõdalaste asemel lõpuks ontlikeks onkliteks. Asi on selles, et kuigi Hankins ja Guelzo soovivad jutustada lääne loo uuesti, õnnestub see neil ainult osaliselt, ja nähtavasti on selle põhjus nende enda ilmavaatelistes eelistustes. Kui kaante vahele jõudnud ja veel hiljuti mittevastuoluline jutt peaks kellelegi skandaalselt mõjuma, on olukord akadeemilisel maastikul muidugi masendav. Aga õhku jääb ka küsimus: kas autorid on olnud lõpuni siirad ja julgenud oma seisukohti täies mahus välja öelda? Ja veelgi olulisem: kas nad ikka on juurpõhjusteni välja jõudnud?

Hankins ja Guelzo annavad teada, et sooviksid valitsevat suundumust väärata ja pöörata läänevõõristus tagasi — omamoodi taastamise (*renovatio*) või renessansina (I: xxviii–xxix; vt ka 1019–1020 ja 1139–1140), kirjeldades episoodilist suuna korrigeerimist ja õigele teele naasmist kui meie tsivilisatsioonile omast nähtust. Autorid ise irduvad traditsiooni eitavast uusaegsest ja tänapäevast progressikultusest ning sõjakast modernismist. Nad peavad nüüdisaegsust korraga nii lääne suurimaks saavutuseks kui ka sügavaimaks läbikukkumiseks. Nad

2026 (esmatrükk “Why I’m Leaving Harvard”, Compact, December 29, 2025), goldenthread.substack.com/p/why-im-leaving-harvard.

pelgavad, et praeguste suundumuste jätkudes teeme endale seda, mida barbarihordid kunagi ei ole suutnud: hävitame ise oma tsivilisatsiooni (I: xxxvii–xl). Aga lootus ei ole kadunud. Mis näib tsivilisatsiooni varinaguna, võib olla uute saavutuste vundamendiks (I: 891).

Hankins, laenates Briti kirjaniku ja teoloogi C. S. Lewise “kronoloogilise snobismi” kujundit, kasutab progressiusu ümberlukkamiseks näiteks võrdlust, kus tunnistab igati Rooma sõjalist julmust — sh massilist orjastamist ja tapmist, linnade hävitamist ja rüüstamist —, kuid tõmbab samas rööpjoone praeguse Ameerika ning piinamise, tsiviilisikute pommitamise, teiste valitsusjuhtide tapmise ning riikide ja ühiskondade ebastabiilseks muutmisega (I: 243, 245–246). Guelzo soovust kirjutab tuumapommi heitmisest kahele Jaapani linnale kui külmast faktist, ilma kõlbelise hukkamõistuta (II: 709). Emotsioonitu nendinguna on ta paberile pannud paar rida ka Buuri sõjast: et britid sattusid (*got embroiled*) järjekordsesse koloniaalsõtta, mis kujunes üle ootuste kallicks ja pikaks ning inglastele valmistas pahameelt Saksa keisri kaastunne ja toetus buuridele (II: 607). Ei sõnagi koonduslaagritest ega sõjakuritegudest.

Kuigi eessõnas ütlevad autorid üheskoos lahti sõjakast ja revolutsioonilisest modernismist, jäävad nad vähemalt osalt kas selgesti väljendatuna või väljendamatuna mõõdukateks modernistideks. Käsitleda lääne ajalugu, mille keskele on püstitatud vabaduse iidol, alustades Marathoni lahingust, on valik nüüdisaegse ajalootõlgenduse kasuks (I: xix, 5). Tõenäoliselt mitte taotluslikult, aga ajaloo vaatlemine läbi lähiajaloo prillide kajastub teoses ka selles, et rikkalik pildimaterjal koosneb põhiliselt (mitte küll eranditult) uusaegsest maalikunstist, kirjeldamaks sündmusi palju varasemast ajast. Erinevalt vanematest lääne ajaloo käsitlustest, millest enamik keskendus ajale alates 18. sajandist, on kõnealuse teose esimene köide alapealkirjaga *Antiikmaailm ja kristlik õhtumaa* paksem oma järjest *Uusaegne ja tänapäevane lääs*. Seejuures ei arva nad, et nn valgustusajastu⁴ järgne maailm oleks “ilmtingimata” etem eelnenust, “mis selle sünnitas” (I: xxii–xxiii). Guelzo puhul siiski ilmneb hiljem sümpaatia “valgustusprintsipi” suhtes (II: 239 jj). Hankinsil on nüüdisaegsuse mõju varjatud, ent siiski olemas.

Vastupidi otseselt kristlusevaenulikule “valgustuslikule” käsitlusele hõlmab suur osa Hankinsi-köitest kristluse tõusu kirjeldamine (I: 407 jj), aga ta teeb seda n-ö neutraalselt (mille juurde veel naaseme). Kogu 5. peatükk (I: 431 jj) annab ajaloolise ülevaate antiiksest juudi-

⁴Siinkirjutaja ei nõustu valgustusajastuks nimetatud nähtuse valgustusliku olemusega, mistõttu kasutan levinud nimetuse ees jutumärke või lühendit sõnast *niinimetatud*.

usust ja seejärel kristlusest, osutades küll sellele, kuidas “valgustus-ajast” peale on üritatud Jeesust teadusliku seisukohast demüstitiseerida (I: 486), kuid ka ta ise kujutab Jeesust lihtsalt inimesena, jutlustajana, imetegijana (I: 484 jj), kellenagi, kes toodi elu juurde tagasi, nagu ta ise oli osa inimesi surmast tagasi toonud või elustanud (*resuscitated*), ning nagu seda tegid mõned varasemad prohvetid (I: 501–502). Katoliku ja õigeusu õpetuse järgi on tegemist ketterlike seisukohtadega, mis on vastuolus Jeesuse korraga tõeliseks Jumalaks ja tõeliseks Inimeseks olemisega, kes surma ära võitis ja ainulaadselt surnuist üles tõusis. Kes Jeesus on, selle jätab Hankins lahtiseks (I: 486–488). Sellele järgneb kõite teine osa kristlusest (I: 547 jj) ja 6. peatükk “Rooma kristianiseerimisest” (I: 549 jj). Edaspidi on kristlus kesksel kohal kõite lõpuni, kus Hankins käsitleb põhjusi, miks tuleb olla valgustusideoloogia kiuste kristlusele tänulik (I: 1153 jj). Aga sellest kõrvalseisja positsioonist ilmneb siiski teatav võõrdumine kristlusest, mis on uusaegast peale suurenenud ja praeguses läänes valdavaks muutunud. Selles mõttes on Hankinsi kirjutatu paradigmaatiliseltselt osa nüüdisaegsusest. Ühelt poolt üritab ta näidata, kui oluline on kristlus olnud käsitletava tsivilisatsiooni alusena ja selle kujundajana pika aja jooksul, teisalt aga teeb seda distantsilt — küll mitte vaenulikult — ega avalda, kas ta ise on või ei ole kristlane. Kogu teoses annab endast siin-seal märku hoopis Hankinsi juba varasemast tuntud Hiina- ja konfutsianismihuvi. Igal juhul jääb kirjutatule kristluseväline pitser (vt ka I: 1163). Vahel näib, et Hankins on läinud sama teed oma tsivilisatsiooni vihkevate või vähemalt häbenevate tänapäeva läänlastega, nendega, keda ta teose alguses justkui kritiseeris. Näiteks mõjub tarbetult vabandavalt väide, et kristlus on hoolimata oma maailmavaate paikapidavusest (loe: või mitte) olnud tsivilisatsiooni veduriks, lisades, “nagu islam Kesk-Aasias, hinduism ja budism Lõuna-Aasias, konfutsianism, taoism ja budism Ida-Aasias” (I: 879). Hankinsile on ka omane kasutada nüüdisaegset mõistet “juudikristlik” (nt I: 423, 425), mis on traditsioonilise kristluse seisukohast vale või teisisõnu hereesia, sest kristlusejärgne judaism vastustab otseselt kristlust. Juudikristluse mõiste leiutasid 19. sajandil teatud protestandid ning see juurds Ameerika poliitilises sõnavaras külma sõja ajal.

Guelzo kui episkopaalkiriku esindaja tausta arvestades ei ole imeks pandav, et reformatsiooni ja Martin Lutherit käsitleb ta põhiliselt positiivselt (II: 5 jj, 11–15). Uusaegseid ususõdu protestantide ja katoliiklaste vahel peab ta aga kristliku teoloogia läbikukkumiseks (II: 217j), adumata, et asi ei ole teoloogias, vaid algse ja järjepideva õpetuse hülgamises ning muude huvid ja vaadete asja segamises, mis tekitas vastuolud senisesse maailmapilti ja kaasneva konflikti inimeste vahel. Sa-

muti on ülimalt vildakas jätta mulje, nagu olnuks astronoomiaküsimused kristliku maailmapildi seisukohast põhjanevad — teleskoop ei ole iseenesest ei kristlik ega mittekristlik leiutus ning ei saanud kuidagi kukutada kristlikku maailmapilti (II: 219 jj). Tegelikult tuleb vahet teha teaduse muutumise (nt kuidas kvantmehaanika ja erirelatiivsus erinevad Newtoni mehaanikast) ning teoloogia muutmatusel vahel, ilma et üks teise pärast langeks või muutuks kokkusobimatuks. Guelzo tõsiseltvõetavust õõnestavad veel sellised seigad nagu võrdlus ühelt poolt kahe sotsialismi ehk rahvusvahelise ja rahvusliku (ehk marksismi ja fašismi) ning teisalt katoliikliku ja protestantliku kristluse kokkupõrgete vahel (II: 692–693).

Hinnangute andmine mind iseenesest ei häiri, isegi kui ma ei nõustu konkreetsete hinnangutega. Segab see, kui hinnangu andja ei selgita enda maailmavaadet, mille põhjalt hinnangu annab.⁵ Hankinsi selgelt hinnangulised väited “viljatutest teoloogilistest vaidlustest” (I: 868) ikonoklasmi kontekstis ja ikoonide pooldajate impulsiivseteks (*hot heads*) nimetamine (I: 813) mõjuvad lihtsalt kallutatult, kui selle käigus ei paljastu intellektuaalne põhjus. Ühtlasi on häiriv petlik neutraalsus, mida oma positsiooni varjates üritatakse edasi anda, justkui oleks tegemist pelgalt akadeemilise faktiga.

Tsivilisatsiooni tõlgendavad Hankins ja Guelzo kui jagatud avaliku ruumi või foorumit, kus omavahel suhestuvad inimesed saavad koos püüelda loomuliku korra, ilu ja tõe poole. Nad lubavad anda ülevaate kolmest tsivilisatsioonist — kreeka, helleniseeritud rooma ja kristianiseeritud kreeka-rooma omast, mis kujunesid Euroopa tsivilisatsiooni vundamendiks. See “Euroopa tsivilisatsioon” olla küll kõigi eelnenud kolme sulam, kuid samas 11. sajandist peale miskit uut (I: xix, xxix). Teost ennast lugedes jääb 11. sajandi murrangulisus aga varju ja pigem valitseb mulje ühest lääne tsivilisatsioonist, mis on alguse saanud Kreekast ning sealt edasi eri etappides arenenud Euroopa või lääne tsivilisatsiooniks. Umbes midagi sellist nagu lääs “Platonist NATOni”.⁶

Nagu võisime juba tõdeda, usuvad Hankins ja Guelzo kõigist vastuoludest hoolimata, et eeluusaeg sünnitas nn valgustusajastu. Radikaalne murrangulisus (kelle vaatekohast negatiivne, kelle omast positiivne) jääb varju, isegi kui Hankins naaseb väite juurde, et 11. sajandist peale

⁵Olgu igaks juhuks öeldud, et ma ei püüa esindada ametlikku katoliiklikku positsiooni, ent vastavalt oma primale arusaamisele lähtun kirjutatusest enda katoliiklaseks olemisest.

⁶Vt David Gressi vastavanimelist raamatut *From Plato to NATO: The Idea of the West and Its Opponents* (New York etc.: The Free Press, 1998), mis pealkirjast hoolimata on muidu üsna korralik lugemine.

ehitati teadlikult uut tsivilisatsiooni (I: 888, 1160). Peatükki “Euroopa sünd” alustab ta osaga “Teel läände” ning osutab 11. sajandi pöördele seniste ajalooliste murrangute jadas, pidades silmas kirjeldatava tsivilisatsioonilise ruumi geograafilise raskuskeseme nihkeid, näiteks kui Aleksander Suure mõjul tõusis klassikalise Kreeka asemel esile hellenistlik ruum ida pool või kui roomlased poliitilise võimukeskuse taas läände tõid ja siis sajandeid hiljem selle uuesti itta kolisid (Konstantinoopol). 11. sajandil olla see tsivilisatsiooniline raskuskesk “vastupidi kõikidele ootustele” veel “viimast korda” nihkunud, seekord “fundamentaalselt ja igaveseks” (I: 887–888). Kui põhjapanevuse ja lõplikuse retoorikast mööda vaadata — mida on läänepõhise maailmakorra nähtava muutumise ajal küll keeruline teha —, ütleb Hankins siin midagi väga olulist, mis siinkirjutaja arvates kogu käsitluses piisavalt esile ei tule: seda, et 11. sajandini oli meie, s.t kristliku tsivilisatsiooni keskus Konstantinoopolis ja selle esijõuks Romaniana tuntud kristlik Rooma impeerium.⁷ Selle asemel et seda tõde selgemalt esile tõsta ja põhjalikult käsitleda ning tuua esile 11. sajandi muutuste revolutsioonilist mõõdet, jääb Hankinsi käsitluses valitsema kirjeldus nähtustest, mis iseenesest ja oma uudsusest hoolimata ei liigitu päris uueks tsivilisatsiooniks kujunemiseks (nagu rüütellikkus, uued vaimulikud liikumised, gooti arhitektuur, uuendused õiguse ja teoloogia tõlgendamises ning teaduse tegemises, samuti muutused kaubavõrgustikes ja kasutatud tehnoloogiates). Parema näide põhjapanevast nihkest oleks uus ratsionaalsus, mida edendas Pierre Abélard ja tema järel paljud teised skolastikud (I: 1052–1058). Mitte et varem ei oleks inimesed ratsionaalsed olnud, vaid antiigis ja kristlikul keskajal ei üritatud mõistust usu asemel seada, nii nagu nn valgustusajastul (I: 177).

Autorid võivad küll tõdeda, et “lääne tsivilisatsiooni” mõiste ei olnud levinud enne 20. sajandit (I: 754–755, 757), aga jäävad seisukohale, nagu ei oleks nimest hoolimata vahet, sest kirjeldatakse sama asja. Vaidleksin osaliselt vastu. Tõepoolest võib ka lääne tsivilisatsiooni sildi all rääkida nüüdisaegsest Euroopast ja Ameerikast, kuid ei saa täielikult nõustuda, et sama tsivilisatsioon läheb tagasi Kreekani, isegi kui on tõene, et näiteks inglise keeles üle 60% sõnadest on ladina ja kreeka päritolu (I: xxix–xxx). Olgu selguse huvides öeldud, et ma ei arva,

⁷Huvilistel soovitan selle kohta tutvuda kreeka päritolu Ameerika ajaloolase Anthony Kaldellise teostega: *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge, Mass. — London: Harvard University Press, 2015); *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* (Cambridge, Mass. — London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2019).

nagu oleks millalgi hiliskeskajal üks tsivilisatsioon täielikult lõppenud ja alanud täiesti uus. Soovin vaid öelda, et aja jooksul kujunes vastutsivilisatsioon, revolutsiooniline antikehastus, mis parasiteeris varasemal, seda samal ajal hävitades ja pahupidi pöörates, ilma et senine tsivilisatsioon tervenisti kadunuks.

Autoritel on selgusevälgatusi, nagu näiteks osutus, et eksisid need uusaegsed, sh Inglismaal aastatel 1670–1830 tegutsenud Viigide erakonna liikmed (*whigs*), kes arvasid, et Kreeka erakorraline panus tsivilisatsiooni oli demokraatia tulem (I: 175). Seda erinevust nüüdisaegses Kreeka-käsitluses tegelikkusega võrreldes võinuks aga selgemalt, järjepidevamalt ja rõhutatult esile tuua. Võinuks jätta valitsema sõnumi, et levinud ja puhastatud pilt Antiik-Kreekast on uusaegne nägemus. Tegelikkuses olid Kreeka templid ja avalikud ehitised värvikirevad, mitte valged, nagu turistina võime näha pärast sajandeid kulumist; demokraatia oli orjanduslikus Kreekas pigem haruldane ja igal juhul tänapäevast väga erinev nähtus, ning elitaarse ratsionaalse filosoofia kõrval olid üldlevinud paganlikud riitused, sh müsteeriumifestivalid, kus eesmärk oli mõistust justnimelt kaotada.⁸ Hankinsi kirjutatust see paraku ei ilmne. Liigne Kreeka ja oriendi vastandamine — mida põlistab Marathonil lahingu kujund — varjab ka nende sügavaid ja orgaanilisi seoseid.

Lati alt läbi jookseb Hankins Rooma-käsitlusega, mille aluseks on tüüpiline viimastel sajanditel levinud eksiarusaam kolmeks jagatud Rooma ajaloost: kuninglik, vabariiklik ja keiserlik (I: 193 jj). Seejuures teab ta hästi ja lõpuks ütleb selle kuidagi ka välja, et nimetada vahepealset perioodi vabariiklikuks on nüüdisaegne tava. *Res publica* ei olnud enne uusaega “vabariik”. Kahjuks nendib Hankins, et meie kaasajal valitsev sõnakasutus trumpab üle “leksikalise täpsuse” (I: 205). Nii jääb lugeja valgustamata ja temas kinnistamata teadmine, et *res publica*’ks liigitas ka kuninglik ja keiserlik periood, kui tegemist oli heade valitsejatega, ning et nn vabariiklikul perioodil oli *res publica* sageli ohus ja kaasaegsete hinnangul kadunud. Kõik see ei ole aga sõnademäng, vaid sisuline küsimus põhikorravormidest, millel on mõju nii poliitilisele filosoofiale kui ka päevapoliitikale. Tekib küsimus, kas autorid alahindavad lugeja võimekust mõista selliseid teemasid või pelgavad käibetõdede kallale minna ja viimaste sajandite ekslikke ajalookäsitlusi ümber kirjutada. Tulemuseks on vigased väited, nagu oleks Augustusega katkenud vabariiklik valitsuspraktika kuni keskaegse Itaalia linn-vabariikide ning seejärel Hollandi ja Inglise vabariikluseni (I: xxx, 350–351, 426, 892, 990, 996–997, 1081–1082, 1086). Väidetu on vale kahel

⁸Vt Yulia Ustinova. *Divine Mania: Alteration of Consciousness in Ancient Greece* (New York: Routledge, 2018).

tasandil: vabariiklus on uusaegne nähtus, mida ei esinenud antiikmaailmas (ega ka hiliskeskaegses Euroopas), ning *res publica* traditsioon jätkus nii keiserlikus Roomas kui ka läbi keskaja. Kui Hankins arvab, et Kreeka demokraatia asemel oli lääne põhiliseks poliitiliseks mudeliks Rooma vabariiklus (I: 426), oleks tal õigus olnud, kui ta oleks vabariigi asemel kirjutanud *res publica*.

Vähemalt Hankinsil (Guelzo kohta ei oska öelda) on olemas võimalikus kirjutada ajalugu põnevalt ja senise ajalookirjutuse vigu parandades. Hankins on tuntud selle poolest, et on näidanud, kuidas vabariiklust monarhiale vastandav ilming (n-ö *exclusivist republicanism* või (monarhiat) välistav vabariiklus) tekkis alles uusajal.⁹ Selle asemel et kasutada võimalust lükata ümber eksitav arvamus nüüdisaegse vabariikluse loomulikkuse seosest antiigiga ja juurutada laiemalt seda, mida Hankins on akadeemilistes ringkondades tõestanud, jätkab ta kõnealuses teoses vale, ent tuttavlikku kõnepruuki vabariiklusest. Samamoodi võiks osutada eksitavusele, mis kaasneb väidetega, nagu kujutanuks Vana-Kreeka esmakordset absoluutse monarhia eitust (I: 172; vt ka II: 99–100), sest absoluutset riigivõimu enne uusaega ei olnud (ja omaaegsed türanniad sellega ei võrdsustu).¹⁰ Ekslik on ka arvamus, nagu ei oleks enne 12. sajandi lõppu ja Magna Carta aega (1215) kuningavõimu piiratud (I: 990–991, 1093, 1097).

Paremini on Hankinsil õnnestunud Bütsantsina tuntud Rooma käsitlemine. Peaaegu läbivalt väldib ta ekslikku Bütsantsi-mõistet, mis tekkis alles uusajal ja pärast Konstantinoopoli langemist (I: 401, 556 jj, 570–571, 654–655). Aga kui Konstantinoopoli-põhise kristliku Rooma määratlemine on Hankinsil hästi õnnestunud, on täiesti arusaamatu varjamatu viha, et mitte öelda laim keiser Justinianus I vastu (I: 689 jj), kelle tegusid võtab ta hinnata ebakristlikeks (I: 707–708) — tahaks teada, mille alusel, kui ta enda kristlusekäsitust on mitteortodoksne —, ja võrdleb Justinianuse süütegusid võrdeliselt samas kategoorias olevaks 20. sajandi kommunismi hinnanguliselt saja miljoni ohvriga (I: 710). Peale eelmise aastasaja ideoloogiliste türanniate võrdleb ta Justinianuse valitsemist ohtudega, mis meid 21. sajandil varitsevad (I: 707). Ka väidab Hankins, et Justinianus olla olnud võrdsete võimaluste mahasurumise (*equal-opportunities oppressor*) (I: 712), mõiste, mis kuulub tänapäe-

⁹Vt James Hankinsi mõjukat artiklit “Exclusivist republicanism and the non-monarchical republic”. — *Political Theory*, Vol. 38, No. 4, pp. 452–482, doi.org/10.1177/0090591710366369.

¹⁰Vt nt Andreas Osiander. *Before the State: Systemic Political Change in the West from the Greeks to the French Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 2007).

va radikaalideoloogilisse varamusse, mille vastu arvanuksin Hankinsit seisvat. Et Justinianus ei rajanud mingit totalitaarset autokraatiat (selle sõna tänapäevases tähenduses), vaid tugevdas ja hoidis toimimas kristlikku Rooma *res publica*'t, on Hankinsi pimesa viha varju jäänud. See kõik ei tähenda, et Justinianuse puhul poleks miskit kritiseerida, aga nii tugevad negatiivsed hinnangud jätavad üksjagu ebaprofessionaalse mulje, kui neid ei põhistata kuidagi maailmavaateliselt — vastasel juhul annaksin hinnangu andeks, isegi kui ise sellega ei nõustu, aga akadeemilise neutraalsuse taha peitujale mitte.

Teisalt on tänuväärne, kuidas Hankins toob välja “pimesa keskaja” müüdi ekslikkuse ja liigitab selle karikatuurse käsituse “radikaalse valgustuse” jäänukiks (I: 751–752, 1017, 1116–1117), ent kahjuks ei lase sellel teose kogupildist piisavalt esile tõusta. Õnneks osutab ka Guelzo II köites, et muserdavale ajale, mis pani Petrarca ahastama ja pimesa aja mõistet leiutama, eelnes u aastail 1100–1350 üks õnnelikumaid ja “päikesepaistelisemaid” majanduskasvu ja jõukuse ajajärke Euroopa ajaloos. Järgnenud väike jääaeg (kolmsada aastat jahenemist), 1347. aastal imporditud ja seejärel kolmandiku Euroopa rahvastikust tapnud must katk, saja-aastane sõda ning mitmesugused ülestõusud ja pead tõstvad ketserluse vormid panid sel ajal elanud inimesed täiesti arusaadavalt elule oma kaasajal üsna mustades toonides vaatama (II: xxxix, xli, xliv jj).

Üldiselt saadab Hankinsi ja Guelzo kirjutatut — kui jätta kõrvalle ühisest sulest pärinev sissejuhatuse ja üksikud väljatused siin-seal — teatav kuivus. Võrdluseks võiks tuua Hankinsi õpilase Ada Palmeri hiljuti ilmunud teose *Renessansi leiutamine: Kuldajastu müüt*¹¹ — selgelt noorema põlvkonna kaasaegses, ja mis peamine, kaasahaaravas stiilis kirjutatud käsitluse, kust endale huvitavat ja kasulikku leiab nii asjatundja kui ka asjaarmastaja (kusjuures ka pimesa keskaja müüdi lükkab Palmer hästi ümber ja usutavasti jõuab sellega rohkemate lugejate arusaamade muutmiseni). Traditsioonilisema keelekasutuse hindaja võiks aga kaaluda lugeda näiteks Jacques Barzuni teost *Koidikust dekadentsini: 500 aastat lääne kultuurielu. 1500. aastast tänapäevani*.¹² Hankinsi käsitluses on võrdlused — nagu keiser Commoduse gladiatoriks olemise kõrvutamine hüpoteetilise olukorraga, kus USA president hakkaks populaarsuse tõstmiseks Ameerika jalgpalli Super Bowlis *quarterback*'iks ehk mängujuhiks (I: 386), ning kujundlikkus — nagu

¹¹Vt Ada Palmer. *Inventing the Renaissance: The Myth of a Golden Age* (Chicago: University of Chicago Press, 2025).

¹²Vt Jacques Barzun. *From Dawn to Decadence: 500 Years of Western Cultural Life. 1500 to the Present* (London: HarperCollins, 2001).

3. sajandi keisrite kiire vahetumise kirjeldamine pärast vihma kerkinud ja niisama äkitselt maha lõigatud seentega (I: 394) — oma peaaegu et tabavusest hoolimata kas naljakad või mõjuvad sunnitult. Hankinsi kujundlikkus on aga selgelt omal kohal ja edukas, kui ta kirjeldab tsivilisatsioonilist ruumi barbarite eest kaitsnud, nii rajatud kui ka looduslikke piirdeid “Euraasia suure müürina” (*Great Wall of Eurasia*), mis ulatus Šotimaalt ja Hadrianuse vallist läbi *limes*’te (piirikindlustuste või nende süsteemide) ning Alpi ja Balkani mäestike läbi Musta mere (mida kaitses Rooma merevägi) Kaukaasia ja Pärsiani — kus roomlased ja sassaniidid koostöös ühe pika müürilõigu rajasid — ning Hindukuši, Himaalajate, Gobi kõrbe ja Hiina müüri eelkäijateni välja (I: 638j). Hankins ei ole siinkohal leiutanud midagi päris uut, ehitades oma väite näiteks Owen Lattimore’i “Sise-Aasia vööndi” (*Inner Asian Frontier*) ja Arnold J. Toynbee “stepivööndi” (*Steppe Frontier*) mõistetele, aga see mõjub siiski värskendavalt ja äratav huvi — kahjuks Fernand Braudeli stiilis käsitlust siiski ei järgne.

Teisal on Hankins piisavalt julge, et välja öelda vastandlik erinevus tsivilisatsiooni ja barbaarsuse vahel, tuues näiteks kirjaoskamatu, animistidest hunnide terrori ja jõhkru. Seejuures teadvustab Hankins, et tsivilisatsiooni ja barbaarsuse eristamine põrkub tänapäevase, multikultuurse suundumusega võrdsustada kõiki kultuure (v.a muidugi lääne enda oma) (I: 641). Aga ta on piisavalt ettevaatlik, et hoiduda hunnide kohta tehtud üsna turvalise kriitika tegemisest islami suhtes, mis oleks poliitiliselt märksa ebakorreksem. Selle asemel nimetab ta islamit suureks tsivilisatsiooniks (I: 555) ja väidab, et islami nimel terroritegude toimepanijatel puudub seos islami õpetusega, sest islam piirab oma jumala nimel tapatalgute läbiviimist usuliste seadustega ega luba valimatut tapmist (I: 798 jj), mis on üsna otsitud ja õõnes õigustus. Ometi tunnistab ta islamiusuliste laiapindset sõjakust mittemoslemite vastu. Hiljem naaseb Hankinsi “julgus”, kui ta pöördub tagasi väite juurde, et osa rahvaid lihtsalt on teistest tsiviliseeritumad, tehes seda frankide võitluse kontekstis metsikute sakside vastu (I: 819). Üldse on mõistetamatu see, kui pikalt Hankins islamit käsitleb, sh tuues välja islami viis sammast (I: 794–795), mille kuulumine lääne tsivilisatsiooni käsitlevasse raamatusse on põhjendatud ainult siis, kui võtta islamit loomuliku osana läänest. See on ehk mõistetav ainult viimaste aastakümnete sisserände kontekstis, aga ei haaku Hankinsi enda öelduga, et ta käsitleb Kreeka, Rooma ja kristlikku tsivilisatsiooni, mis kujunes Euroopaks. Islami kiitus ei haaku hästi ka (juhuslikult mõjuva) tunnistusega, et kui islam võidutsenuks Ida-Rooma üle, teaksime tõenäoliselt niisama vähe Kreekast ja Roomast kui Khmeeri (või Angkori) impeeriumist Kagu-Aasias (I: 1155).

Mõnevõrra ebaloogiliselt on nüüdisaegsuse teerajajat Niccoló Machiavellit käsitletud teose esimeses köites (I: 1149 jj), mida selgitab Hankinsi renessansiasjatundjaks olemine, ent sobilikum olnuks jätta ta teise köitesse. Guelzo alustab teose II köidet tõdemusega, et esimene käsitles tsivilisatsiooniliste saavutuste tõusu, mis tähendab, et talle on jäänud “kurvem ülesanne” kajastada usu kahanemist neisse saavutussisse, eriti 19. ja 20. sajandil. See ei olevat kena vaatepilt (II: xv–xvi). Ometi pöörab ta oma köites minu meelest liiga vähe tähelepanu tsivilisatsiooni radikaalsele õõnestamisele. Guelzo arvates on nüüdisaegne maailm, nagu seda tunneme, kahe poliitilise revolutsiooni — Ameerika ja Prantsuse — (II: 324) ning tööstusrevolutsiooni (II: 431 jj) tulemus. Seejuures ja lihtsustades paistab ta neist esimese heaks ja teise halvaks liigitavat. Prantsuse revolutsiooni kriitilisemalt suhtuv Guelzo peab seda revolutsiooni nn valgustusajastu põhimõtete reetmiseks (II: 266, 305 jj). Lõpuks ta siiski osalt tunnustab, et kuigi *philosophes*’id ei olnud ise revolutsionäärid (millega siinkirjutaja kindlasti ei nõustu), ei saavat eitada nende ideede mõju revolutsionääridele, sh jakobiinidele (II: 360), aga kohe nullib ta öeldu, väites, et Prantsuse revolutsioon lahkus “valgustuse” teelt (II: 361). Seejuures osutab ta muu hulgas, kuidas revolutsioon ei olnud naistesõbralik (II: 364), aga see vaenulikkus on igati kooskõlas nn *philosophes*’ide naisi alavääristava maailmapildiga ning üleüldse suurema osa inimkonnast alamateks olenditeks pidamisega, mis aga jääb kõnealuses teoses välja toomata. Guelzo suudab siin-seal poetada tõeterasid, nagu “uus revolutsiooniusk” (II: 324, 341, 343, 352 jj)), kuid ei too esile, kuidas senise kristliku korra õõnestamisega loodi pinnas selleks, mida autorid tänapäeva puhul kahetsevad, sh kuidas nn valgustusest tulid kõik revolutsioonilised ekstsessid. Nagu näha, on nii Prantsusmaal kui ka USAs samad probleemid tsivilisatsiooni allakäiguga, ehkki algsed poliitilised revolutsioonid teostati erinevalt.

18. sajandist peale olevat Euroopa kiikunud revolutsioonilisuse ja reaktsionäärluse vahet — Napoleonist Viini kongressi ning revolutsioonilaineni, mis tõstis pead aastail 1820–1848, ja 1871. aasta Pariisi kommuunini —, kuniks jõudis Esimese ja Teise maailmasõjani ja külma sõjani, ning kuidagi, lihtsalt narratiivselt, oleme siin, kus oleme. Harva paistab arvustatava teose narratiivsuse lõksust välja midagi sellistki, kus Guelzo tõdeb, et brittide sekkumine liberaalsete revolutsioonide toetuseks — näiliselt liberalismi eestkostjana — oli kantud enda välis- ja kaubanduspoliitilistest huvidest ning soovist konkurentidel tool alt tõmmata. Seda oli näha näiteks mitmesuguste mahhinatsioonide käigus Lõuna-Ameerika revolutsioonide toeks, lootuses need riigid enda mõjusfääri tuua (II: 504–505). Samuti oli seda näha juba Viini kongressi puhul 1814–1815, kus inglased asusid loodavat Püha Liitu õõnesta-

ma, ja kuigi nad Euroopas suuri valdusi ei omandanud, said ikkagi enda kontrolli alla peamised kaubanduslikud ja strateegilised survepunktid, nagu Vahemeres Malta ja Joonia saared, Hea Lootuse neeme ja Aafrika lõunatipu, Mauritiuse saared India ookeanis ning Guadeloupe'i Kariibides (II: 425). Selle kõige käigus ei ava Guelzo Briti impeeriumi leviku tagamaid ega Rudyard Kiplingi poolt “suureks mänguks” nimetatut selle laiendatud tähenduses, ning seonduvaid järelemeid tänapäevani välja. Pigem soovitaks huvilisel lugeda Ameerika ajaloolast Carroll Quigley't.¹³

Mingil moel suudab Guelzo ka edasi anda, et pärast Teist ilmasõda ning ka Euroopa Liidu rajamise juures olid tähtsal kohal kristlik demokraatia ja katoliiklikud mõjud, sooviga omamoodi naasta Euroopa kui kristliku tsivilisatsiooni juurde (II: 720–721), kuid et pead tõstsid ja lõpuks jäid peale (revolutsioonilised) protestantlikud tuuled, mis edendasid “religioonia kristlust” ja (relativistlikku) armastusereligiooni. Need mõjud jätsid lõpuks oma pitseri ka katoliiklusele Vatikani II kirikukoguna, mis ühe katoliiklasest ajakirjaniku sõnul asus moodsaid asju järgima ja uudsust kummardama, kujunedes n-ö uusõpetuseks (*neodoxy*) (II: 759 jj). Peidetuna muu teksti sisse jääb vähem tähelepanelikule lugejale selliste arengute kaalukus tõenäoliselt märkamata ega jõua temani arusaam, kuidas sellised protsessid on olnud tõestuseks revolutsioonivaimu edenemisest, mis on otseselt seotud Guelzo ja Hankinsi kritiseeritavasse praegusse olukorda jõudmisega.

Arusaamatust, kuhu paigutuvad autorid nn kultuurisõjas, tekitab näiteks seegi, et kas taktikalistel või veendumuslikel põhjustel on nad otsustanud teha “kohustusliku” kummarduse feminismile, kasutades ühises sissejuhatuses naissoost tema-vormi (*she*) kellestki üldiselt ja isikustamata rääkides (I: xxv–xxvi). Samas toob Hankins ka välja, et Prantsuse revolutsiooni kiuste (kuigi lonkavalt) säilis 20. sajandi keskpaigani džentelmenliku rüütellikkuse ja voorulikkuse ideaal, millega rööbiti valitsesid kindlad ootused naiselikkusele. Seda on aga aina raskem olnud alal hoida radikaalsete egalitaarsete väärtuste ja ideoloogiate ajastul (I: 1044–1045). Huvitaval kombel on aga läänes, USAs kuni Rootsini, viimastel aastatel moodi tulemas *soft girls*'i ja koduperenaise ideaal, mida tänapäeva maailmas on küll lihtsam praktiseerida jõukatel peredel. Seda teemat aga autorid ei puuduta.

¹³Vt nt Carroll Quigley. *Tragedy and Hope: A History of the World in Our Time* (New York: Macmillan Publishing Company, 1966, www.carrollquigley.net/pdf/Tragedy_and_Hope.pdf); *The Anglo-American Establishment: From Rhodes to Cliveden* (New York: Books in Focus, 1981).

Ja mida siis “elevant” meist arvas? Eestile (*Estonia*) osutab II köite register vaid korra; I köites mainitud justkui puuduksid. Nõukogude Liidu kokkuvarisemise kontekstis on nimetatud Esimese maailmasõja järel iseseisvunud ja 1940. aastal sovettide poolt alla neelatud kolme rahvusriiki (*three ethnic republics*) — Leedut, Eestit ja Lätit. Külma sõja lõpul õnnestus neil kolmel Balti riigil lahti murda ja iseseisvuda (II: 794). Nüansid nagu iseseisvumine vs. iseseisvuse taastamine ei ole autorile olnud olulised. Samuti mainib Guelzo Saksamaa ja NSVLi 1939. aasta mittekallaletungilepingut (II: 696), kuid ei käsitle Molotovi-Ribbentropi pakti salajasi lisaprotokolle. Siiski on ka teose I köites põgusalt käsitletud Eestiga seotud nähtusi, nagu Hansa Liit, ning kõneldes Läänemere “kristlikuks järveks” ja üheks maailma jõukaimaks ja paremini valitsetud paigaks saamisest — ja see viimane paik olevat piirkond tänapäevani (I: 905). Ja I köites mainitakse korra Leedut, Lätit ja Eestit ristiusustamise kontekstis kui “idapoolseid Läänemere riike” (*eastern Baltic states*) (I: 1031, 1033). Normandavieslikku Ida-Euroopa ajaloo lääne tsivilisatsiooni osaks kirjutajat Hankinsist ega Guelzost kindlasti ei ole. Kuigi nn Bütsantsi ja Venemaa käsitletakse üsnagi ulatuslikult, näib autoritel oma ajaloomälus olevat üsna külma sõja kujuline lünk. Aga neile, kes millestki puudust tunnevad, annab Guelzo igati kohase soovitus: *écrivez votre propre livre* ehk “kirjutage siis ise oma raamat” (II: xviii).

Guelzo Venemaa-käsitlus on igatahes läänele üsna tüüpiline. Stereotüüpsuse juurde kuulub narratiiv mongoli ikkest (mille nüansseerimiseks oleks kasulik tutvuda näiteks Donald Ostrowski teosega *Moskoovia ja mongolid: Kultuuridevahelised mõjud stepipiirialal*¹⁴), türannias ja tagurlikkusest, mida siis (tegelikult türannlik) Peeter I üritas muuta. Guelzo mõtiskleb ka Venemaa Euroopaks-olemisest (II: 142–143, 148–151, 152 jj). Lääneinimeste käsitlustes jääb tavaliselt piisavalt märkamata, et kõige despootlikum tsaar Peeter I ja tema revolutsioon ning hiljem kommunistlik revolutsioon on mõlemad päritolult lääne ideed ja ideoloogiad (ning vähemalt nn oktoobrirevolutsioon oli ka läänest toetatud ettevõtmine). Et Vene despootlikel joontel on läänega rohkem pistmist, kui nii mõnigi võiks tahta arvata, tuvastab siiski ka Guelzo (II: 150). Venemaa ülemüstititseerimine ning läbivalt despootiaks pidamine on aga muidu samasugune valearusaam, nagu on olnud tüüpiline vanamoodsates Bütsantsi-käsitlustes. Need kaks eksimust on pealegi seotud, sest Venemaa päris suure hulga oma valitsusarusaamadest Konstanti-

¹⁴Vt Donald Ostrowski. *Muscovy and the Mongols: Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

noopolist (sh nt 6. sajandi Rooma poliitika mõtestaja ja valitsuskunsti õpetaja Agapetuse kaudu). Kas siis Venemaa on Euroopa? Sõltuvat, kellelt küsida. Oma arutlusse pikib Guelzo Sergei Lavrovi (ja mitte Vladimir Putini kuulsama) süüdistuse Lääne vandenõust Nõukogude Liidu lõhkumiseks. Sellele väitele Guelzo hinnangut ei anna, küll aga peab eurasianistlikku mõtlemist seotuks Venemaa 2022. aasta täiemahulise kallaletungiga Ukrainale. Lõppude lõpuks jõuab Guelzo hinnangueni, et Venemaa ei ole omaette tsivilisatsioon, sest tal on liiga palju ühist teistega, sh läänega (II: 148–150). Pikemalt käsitleb Guelzo ka Aleksandr Solženitsõnit (II: 782 jj), sh tema Harvardi-kõnet lääne allakäigust ja moraalsest pehkimusest, mis kipub palju vähem tähelepanu saama kui Gulagi arhipelaagi paljastamine, ent mis praeguses kontekstis on ehk asjakohasemgi.

Omamoodi sümboolne ja Ameerika-kesksust kinnitav on käsitluse lõppemine (II: 806–807) pildiga New Yorgi Maailma Kaubanduskeskuse (WTC) kaksiktornidest — igatsus äsja lõppenud maailma(korra) järele. Vahetult enne seda oli Guelzo andnud “kohustusliku” hoobi juba maaslamaja staatuse Francis Fukuyamale ja tema “ajaloo lõpule” (II: 794–795, 805, vt ka xv) ning jätkanud Samuel P. Huntingtoni “tsivilisatsioonide kokkupõrkega”. Nii jääb *Kuldset lõnga* lõpetavana kõlama kokkupõrge lääne ja islami vahel (II: 795 jj), mitte lääne ja õigeuskliku ega lääne ja Hiina tsivilisatsiooni konkurents (mis tänapäeval ju igati aktuaalne). Selle asemel on Guelzo otsustanud jutustatava loo lõpetada tõdemusega, et kaksiktornide esmase kukutamiskatse (1993)¹⁵ järgne veerandsajand on näidanud, kuidas lääne tsivilisatsiooni proovikivid on püsinud. Minu jaoks jätab selline lõpp soovida ja pettumust valmistab, et Guelzo (ja Hankins) ei naase läänesiseste probleemide juurde. Teos väärinuks kokkuvõtvat või väljajuhatavat peatükki, mis jõudnuks uuesti algselt väljendatud mure juurde lääne allakäigust. Autorid vähemalt ei välista teosele digitaalsel kujul järke (II: xv). Omamoodi on nad lubadusest hoolimata tänapäevateemasid siiski käsitlenud, kui kommenteerivad, kuigi ainult möödaminnes, nii sõda Ukrainas alates 2022. aastast (II: 149) kui ka 7. oktoobri 2023. aasta rünnakut Iisraelis (I: 798).

Suuremahuline ja kaalult raske teos on rikkalikult illustreeritud ning tekstimassiive aitavad läbida vaheldust pakkuvad eraldatud kastid. Hankins ja Guelzo käsitlevad peale poliitilise ajaloo kunsti, kirjandust, arhitektuuri, muusikat, filosoofiat, teadust, religiooni. Osa “vahepalasid” tutvustavad konteksti sobivat algallikat (seejuures on sama tekst pike-mas versioonis kättesaadav köite lõpus *appendix*’is), teised on “lõn-

¹⁵Maailma Kaubanduskeskuse Põhjatorni all parklas panid Al-Qaeda terroristid 26. veebruaril 1993 plahvatama autopommi.

gad” (*threads*) — viide teose koondpealkirjale *Kuldne lõng* (The Golden Thread), mis omakorda on laenatud Ariadne lõnga müüdist —, kaardid, elulood ja ajajooned. “Ampsude” pakkumine on mahuka lugemise puhul kindlasti hea mõte, ent kui neid võrrelda näiteks Norman Daviese *Euroopa ajaloo* tekstisiseste kapslitega,¹⁶ on viimased palju huvitavamad. Teosest ei puudu ka näpuvead, nagu näiteks väide (I: 266), et Octavianus pälvis Augustuse nime ja tiitli 26 eKr (õige aasta on 27), või et keiser Constantinus I Suur võidutses *sub hoc signo*, kui õige eessõna oleks ladina *in* (I: 423), kuid suures pildis need ei häiri ja on niivõrd mahuka teose puhul ootuspärased. Häirivam eksimus on ka muidu laialt levinud väide giljotiinist kui Joseph-Ignace Guillotini leiutisest (II:351), kui tegelikkuses peaks rääkima Antoine Louis’st (1723–1792). Samas väärib kiitust, kuidas Guelzo on õnnestunud seostanud giljotiini revolutsiooniteatri lavaga, kus Revolutsioonile vereohvreid toodi (II: 353).

Korra elulugudel peatudes võime osutada, et lugeja saab kahel lehel tutvuda Margaret Thatcheri peaaegu et vikipeedialiku *bio*’ga (II: 792–794). Käest on aga lastud võimalus käsitleda pikaaegse peaministri suurt lõhestavust — arvestades lääne enda praegust radikaalset polariseeritust, mis pidanuks ju ka arvustatava teose teema olema. Võiksin seda lõhestavust ise paremini edasi anda näitega, kuidas üks mu kursusekaaslane University College Londoni aegadest rääkis, et tal oli kogu aeg pudel šampanjat külmas ootamas “eide” surma; endisel kolleegil on aga Thatcheri — hellitavalt Maggie — pilt telefoni taustapildiks, mitte näiteks foto oma abikaasast.

*

Kõnealune kaksiktellis on raamat, mida olen lugenud ja eelnevas seda kirjeldanud, et teisedki saaksid sellest kokkuvõtva ülevaate. Kui aga minu hinnangu asemel soovida selles ise veenduda ning kõnealune läänekäsitus läbi töötada, ei pea teose soetaja kallist ostu kahetsema vähemalt selle poolest, et omandab pigem kohvilauale kui mugavalt riilisesse paigutatavate mõtudega esteetiliselt kenad ja soliidid albumid. Autorid on tõepoolest püstitanud omamoodi monoliidi, ent on sügavalt kaheldav, kas nad on midagi püsivat või kestvat ka ajaloomaastikul jäädvustanud. Vaevalt Hankins ja Guelzo üldse püüdesidki Horatiuse staatusse, ning igatahes mingit *exegi monumentum*-hetke siit ei tulnud.

¹⁶Vt Norman Davies. *Europe: A History* (London: Bodley Head, 2014), eesti k *Euroopa ajalugu* (tlk Rein Turu; Tallinn: Varrak, 2014).

Lõppkokkuvõttes ei õnnestunud autoritel edasi anda ja tõenäoliselt ka mitte tuvastada lääne allakäigu süvapõhjust. Nad on küll kriitilised lääne (ja lääneväliste) barbaarsuste suhtes, ent pigem jääb mulje, et nende armastatud lääs tipnes kuskil 20. sajandi seitsmekümnendatel (autorite nooruses) või üheksakümnendatel ja uue aastatuhande varanullindatel (mil autorid oma haripunkti saavutasid). Paratamatult on nad loonud endast mulje kui klišeelikult veidi kibestunud vanadest valgetest meestest, kelle aeg on möödumas. Nii ei ole Hankinsil ega Guelzol õnnestunud kehastuda tõelisteks vastupanuajaloolasteks, kes valitsevaid suundumusi jõuliselt murraks. Valitseb oht, et kirjutatu ei rahulda eriti kedagi ega too ka keskpõrandale kokku. Olles kirjutanud ajaloo *boomer*'ite põlvkonna aspektist, on autorid pahaaimamatult loonud pildi lääne traditsioonist, mille kehastajateks on nad ise oma väärtuste ja vaadetega. Riskides liig karm olemisega, ei ole autorite maalitud pilt minu hinnangul lineaarses seoses kristliku ja klassikalise tsivilisatsiooniga, pigem selle vastand. Hoopis tänapäeva tegelikkus, mida Hankins ja Guelzo pelgavad, on otseselt välja kasvanud nende taganutetavast ajast ja on selle loogiline ideoloogiline haripunkt. *More of the same* ehk vanaviisi edasi ei ole *renovatio* ega renessanss, mida lääs vajab.

Mikael Laidre

MIKAEL LAIDRE (1988) on omandanud bakalaureusekraadi antiikajaloo erialal King's College'is Londonis 2009 ja magistriskraadi samal erialal University College'is Londonis 2010. Töötanud Eesti Vabariigi välisministeeriumis a-st 2010, sh Eesti alalises esinduses Euroopa Liidu juures 2013–2018, olnud Eesti suursaatkonna asejuht Stockholmis 2021–2024, praegu Euroopa osakonna Põhja- ja Kesk-Euroopa büroo direktor. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Keskaja kaitseks. II: A: Hilisantiik” (2011, nr 11, lk 2079–2101) ja “Keskaja kaitseks II. B: “Nostrum, nostrum est imperium Romanum”” (2012, nr 12, lk 2181–2211).

ABSTRACTS

JOONAS HELLERMA. **Flower from the broken spirit: Thoughts on the philosophy of modernist music and Arvo Pärt's music**

An exploration of the relationship between the philosophy of new music and the music of Arvo Pärt begins with Thomas Mann's novel Doctor Faustus, whose composer-protagonist is destroyed by a sense of guilt arising from his pact with the Devil. This serves as an illustration of the condition of new music as understood by Theodor Adorno. At the core of Theodor Adorno's philosophy of new music was "untransfigured suffering" (das unverklärte Leid des Menschen), as this kind of music was no longer permitted to reconcile or redeem. The musical language of such music was characterized by a rejection of tonality and traditional consonance. Arvo Pärt, too, began as a modernist composer whose creative work emerged from the conditions of modern music. Although he continued to share many of the fundamental premises of musical modernism, he nevertheless succeeded in restoring consonant musical elements, something that Adorno's conception regarded as impossible. Pärt did not confine himself to criticizing the musical tradition; instead, he returned to its very sources, thereby uncovering resources for reinterpreting and deepening the project of modern music. (Auth.)

ANOUK BARBEROUSSE, MAX KISTLER, PASCAL LUDWIG. **Empirical foundation**

Science aims to produce theoretical knowledge of general regularities, but such knowledge ultimately rests on statements about particular empirical facts. How are these statements justified? This foundational question was central to debates within the Vienna Circle in the 1930s.

Within Fries' trilemma, three answers are possible: dogmatism, which accepts statements on authority; infinite re-

gress, in which every justification requires further justification; and psychologism, according to which empirical statements are justified by both other statements and sense perception.

Carnap argues that scientific knowledge is grounded in protocol statements recording individual sense experiences. On this foundationalist view, all theoretical statements are, in principle, derivable from such protocols. Critics object that such protocol statements are irreducibly subjective and therefore cannot serve as an objective foundation for science.

Neurath rejects the privileged status of protocol statements. No scientific statement is conclusively verified, and every observation is shaped by prior knowledge and experience. The foundation of science is therefore not infallible in individual protocols but an intersubjective, holistic network of statements whose justification remains provisional and fallible. (Transl.)

ITA SRANKK. **Poetry**

PEETER KAASIK. **“Even the English aren’t as crazy!”: Political jokes reflecting the moods of the Stalinist era**

According to the definition by the Institute of the Estonian Language, a joke is “a short story with a comical or piquant content and a surprise ending”, which in turn is divided into different subtypes: political, obscene, piquant, ambiguous, hackneyed and other jokes. The article discusses the first of these, or political jokes. To be more exact, jokes from the Stalinist era, from 1944–1953, when society was outwardly quite humourless, and guards of ideology closely monitored what was said and written “between the lines”.

Political jokes can be divided into different categories, but their unifying feature is that they are all somehow directed against the social order and/or ridicule it. In the totalitarian society where any ambiguity was suspicious, telling political jokes was a directly “anti-Soviet activity”. This did not mean, however, that jokes disappeared even in the darkest era of

terror, as they were one of the best reflections of the society without freedom of speech and with ideologized life.

The article is based on the diary of Jaan Roos, a school-teacher, writer and bibliophile. Roos hid from the Soviet regime in 1945–1954, writing down in his diary what he heard and saw every day. The diary covers a wide variety of topics, including, along with numerous jokes, anecdotes about the life itself that were common at the time. The brief selection covers four sub-themes: first, how the Soviet regime, the “Russian stuff” and Joseph Stalin were reflected in the jokes; second, ethnic jokes; thirdly, the vagaries of everyday life and finally, the future perspective of the 1940s–1950s, or the waiting for the “white ship”.

The article does not belong to the field of folklore. It is a mental continuation to the introduction of sources reflecting the moods of the population that was started earlier. This time, the population’s attitude towards the Soviet regime is discussed, using as examples jokes with a political content that were common among the people. Jaan Roos’ diary functions as a primary source in which he appears as the narrator of the jokes, not directly as their collector. The dates of writing down the jokes are also known; together with other diary entries, they mostly also provide the context for the jokes. (Auth.)

ELI PILVE. Stalinist purges among teachers of Estonian schools of general education in 1940–1941 and 1944–1953 and their consequences for teachers’ educational level

With the beginning of the Soviet occupation in 1940, the Sovietization of the entire society began, which also included the transformation of the education system into an ideological institution. Teachers who were considered politically dangerous to the occupation regime had to be removed from the teaching staff, as they were not likely to start working as Soviet propagandists. To this end, according to the Marxist theory, class struggle and purges had to be carried out. As the Republic of Estonia had been democratic and without class distinctions, classes had to be created first in order to then destroy them.

One could end up in a so-called wrong class due to social origin, family ties, legal or voluntary work in the free Republic of Estonia, for example, using hired labour in farming, being engaged in business, belonging to the Defence League or Christian associations, etc.; also due to participation in the activities of the Estonian People's Aid during the German occupation or service in the German army (or if a close relative had served there). In 1940–1941, at least 341 teachers were dismissed for political reasons, and in 1944–1953 at least 1073 more, a total of 1414 teachers. In documents, this was often recorded as voluntary resignation. The March 1950 Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Estonia launched a hunt for bourgeois nationalists, which meant that it was necessary to subsequently prove by name which of the teachers who had left of their own accord were actually forced to leave for political reasons. In addition to the illegally dismissed teachers, there were also teachers who were imprisoned (123), deported (382), conscripted into the Red Army (155), murdered (28) or were reported missing (32), making the total number of repressed teachers 2,134, or 28.4% of the 7,515 teachers who started working in 1950. The 1,414 teachers dismissed for political reasons constituted 18.8% of this. The consistent growth in the number of teachers over the years should also be taken into account. In 1941, 4550 teachers worked in schools of general education in Estonia.

Replacements for the dismissed teachers were sought primarily from among Estonians who had immigrated from Russia. In some cases, they had no more than primary education. Some teachers were also recruited directly from among secondary school leavers. This resulted in a sharp decline in the teaching staff's educational level. While in the final years of the Republic of Estonia most secondary school teachers had higher education, in the first year of the Soviet occupation the proportion of teachers with higher education among the entire teaching staff fell to 15.7% and by the 1948/49 academic year to as low as 8.5%. In the 1948/49 academic year, 7.6% of teachers had not even completed their general education.

Political education was considered more important than professional competence. From 1951 onwards, all unqualified teachers were automatically assigned to study at schools of political education.

After the March Plenum, the issue of teaching staff purges subsided, and political suitability began to be increasingly determined by membership in the Communist Party rather than by the artificially created class affiliation. (Auth.)

ÄLI LEIJEN, LIINA LEPP, KATRIN SAKS, MARGUS PEDASTE, KATRIN POOM-VALICKIS. The causes of teacher shortages and possible solutions in Estonia

Teachers play a central role in ensuring the quality of education, yet many countries, including Estonia, face challenges in maintaining a sufficient teacher workforce. On the one hand, the teaching profession struggles to attract potential candidates due to its relatively low status and attractiveness. On the other hand, and even more importantly, education systems often fail to retain qualified teachers in the profession over the long term. These developments pose a significant threat to the sustainability of the Estonian education system, highlighting the need for a deeper analysis of the underlying causes and for timely, systemic solutions. This article presents the findings of a recent study conducted in Estonia (Leijen et al., 2025a), which examined the causes of teacher shortages and the need for additional policy measures from the perspectives of different stakeholder groups. The study involved pre-service teachers, in-service teachers, teacher educators, school leaders, governors of education, and policymakers. Participants identified several key causes of teacher shortages, including the low attractiveness and social status of the teaching profession, shortcomings in national-level responsibility and long-term planning, insufficient competencies among governors of education in supporting school leaders, inadequate preparation of teachers in initial teacher education, heavy workloads, low salaries and insufficient incentive packages, as well as poor leadership and organisational culture in schools. The article discusses these findings and

proposes a set of actions necessary to address teacher shortages in Estonia. (Auths.)

KAIRIT TAMMETS, TOBIAS LEY. Technology as a sociotechnical driver

The article argues that the effect of digital technologies and artificial intelligence does not depend on the technologies themselves but on the sociotechnical systems in which they are embedded. Drawing on recent research on AI-integration in schools and teachers' professional development, the authors show that technology improves learning only when it is intentionally integrated into pedagogical practices that support deeper learning, self-regulation, and meaningful teacher-student interaction. Therefore, AI does not represent a technological revolution in itself but a new stage in the long-standing challenge of aligning technological innovation with educational goals.

The proposed framework integrates three complementary perspectives. First, from the learner perspective, the effectiveness of technology-rich learning environments depends on students' prior knowledge, self-regulated learning skills, motivation, and metacognitive abilities. Evidence from Estonian and international studies demonstrates that learners with stronger regulatory skills benefit more from complex digital environments, whereas weaker learners may experience cognitive overload and superficial engagement, particularly when using generative AI without appropriate guidance.

Second, from the teacher perspective, meaningful integration of technology requires professional vision, pedagogical judgment, and continuous professional learning. In addition to the technical competence, teachers need to develop the ability to interpret AI-generated outputs, in order to make informed instructional decisions and collaborate with colleagues in sustained professional learning processes. Research on knowledge appropriation shows that long-term pedagogical change emerges through collaborative reflection, classroom experimentation, and growing self-efficacy rather than through one-off technology training.

Finally, the article presents a systemic sociotechnical perspective, arguing that educational innovation emerges through the interaction of pedagogy, human capabilities, institutional conditions and AI technologies themselves. AI technologies should be designed to complement human expertise by automating routine tasks while strengthening teacher professionalism, learner agency, and self-regulation. As hybrid human-AI systems become increasingly adaptive, both teachers and learners continuously adjust their practices alongside evolving AI systems. Consequently, evaluating AI in education should focus on whether it enhances or diminishes human agency, professional decision-making and meaningful learning. (Auths.)

Review

LAURITS LEEDJÄRV. Strong cosmic network wovnen in Estonia

Jaan Einasto, Gert Hütsi, Istvan Szapudi, Peeter Tenjes. Spinning the Cosmic Web. Singapore: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., 2026. 540 + xix pp.

MIKAEL LAIDRE. Cultural war on the battlefield of history: the story of western civilisation through boomers' glasses

Allen C. Guelzo and James Hankins. The Golden Thread: A History of the Western Tradition. Volume I: The Ancient World and Christendom (2025; xli+1258 pp.); Volume II: The Modern and Contemporary West (2026; lxxxvii+874 pp.; both: New York: Encounter Books).

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXXV**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

ANOUK BARBEROUSSE PhD (1969), professor of philosophy of science at Sorbonne University, Paris

JOONAS HELLERMA MA (1984), Estonian television journalist

PEETER KAASIK PhD (1974), senior researcher at the Estonian Institute of Historical Memory

MAX KISTLER PhD (1962), professor of philosophy at Paris 1 Panthéon Sorbonne University

MIKAEL LAIDRE MA (1988), head of the Northern and Central European Division of the Department of European Affairs at the Estonian Ministry of Foreign Affairs

LAURITS LEEDJÄRV PhD (1960), associate professor at Tartu Observatory of the University of Tartu

ÄLI LEIJEN PhD (1979), professor of teacher education, vice director for research and development at the Institute of Education, University of Tartu

LIINA LEPP PhD (1977), associate professor of general didactics at the Institute of Education, University of Tartu

TOBIAS LEY PhD (1973), professor of learning analytics and educational innovation at the School of Educational Sci-

ences, Tallinn University; professor of continuing education in digital learning environments at the University for Continuing Education, Krems, Austria

PASCAL LUDWIG PhD (1968), associate professor of philosophy at Sorbonne University, Paris

KARIN LUTS-ARUMAA (1904–1993), artist

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

MARGUS PEDASTE PhD (1976), professor of educational innovation and head of the Institute of Education, University of Tartu

ELI PILVE MA (1982), head of exhibition and education at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

KATRIN POOM-VALICKIS PhD (1969), professor of teacher education at the School of Educational Sciences, Tallinn University

KATRIN SAKS PhD (1968), associate professor of education at the Institute of Education, University of Tartu

ITA SRANKK, (pseudonym), prose writer and poet

KAIRIT TAMMETS PhD (1983), professor of technology-enhanced learning at the School of Digital Technologies, Tallinn University

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXXV

7. aprill 1952. Molière'i "Ebahaige" Viljandi "Ugala" teatri ettekandes Tartu "Vanemuises".³²⁴¹

On meeldivaks lavasündmuseks taas näha Tartus nüüd Viljandis teotsevat endist vanemuiselast Paul Ruubelit, kelle loodud negatiivsed tüübid on uuemates nõukogude näidendites alati tähelepanu keskuseks, kippudes vägisi enam mällu jääma kui progressiivsed positiivsed kujud.

"Ebahaiges" esitab Ruubel temale omase meisterlikkusega kannatavat veidrikku Argani, kes siiralt on veendunud, et on raskesti haige ja usub lootusrikkalt oma võimetute arstide võimetesse.

Seegi kord on Paul Ruubel kogu tähelepanu keskuses.

Täit tunnustust väärivad ka Inge Urmi³²⁴² Argani salakavala kahepalgelise naise Béline'ina, kes oma mehe ees teeskleb osavalt

³²⁴¹ Jean Baptiste Molière'i (1622–1673) 3-vaatuseline komöödia *Ebahaige* (La malade imaginaire; esietendus Pariisis 1673) esietendus Ugala 27. jaanuaril 1952. aastal (lavastaja Karl Ader, assistent Laine Vaga, osatäitjad Paul Ruubel (ebahaige Argan), Inge Urmi (Béline, Argani teine naine), Laine Vaga (Angèlique, Argani tütar ja Clèante'i armsam), Terje Kukk ja Ines Frey (Louison, Argani väike tütar ning Angèlique'i õde), Eero Neemre (Bèralde, Argani vend), Heino Arus (Clèante, Angèlique'i armsam), Johannes Rebane (Diafoirus, arst), Einari Koppel (Thomas Diafoirus, Diafoiruse poeg ning Angèlique kosilane), Aleksander Niine (Purgon, Argani arst), Voldemar Urbel (Fleurant, apteeker), Voldemar Ader (Bonnetfof, notar), Leida Aru (Toinette, teenija). Vt ka L. Kütt, "'Ebahaige" Viljandi teatri "Ugala" ettekandes". — *Edasi*, nr 88, 12. IV 1952, lk 3, dea.digar.ee/article/edasi/1952/04/12/15.1.

³²⁴² Inge Mutli (Asperos; Urmi; 16. II 1926 Tallinn — 31. V 1993 Tallinn) lõpetas ENSV Riikliku Teatriinstituudi 1949. Näitleja Lõuna-Eesti Teatris Võrus 1949–1951 ja Ugala 1951–1960; ENSV Teatriühingu liige 1952–1969.

armastust ja hoolitsust, ise aga ootab pikisilmi oma abielupoolle surma, et omandada tema varandust, ja Laine Vaga³²⁴³ Angélique'ina.

Siiras ja meeldiv on Leida Aru³²⁴⁴ Arganide taibuka teenija Toinette'ina.

Hästi meeldib publikule Einari Koppel³²⁴⁵ Argani arsti Diafoiruse (Johannes Rebane³²⁴⁶) poja Thomas Diafoiruse ja Angélique'i totaka kosilasena.

³²⁴³Laine Vaga (Rehema(a); Treufeldt; Sepp; Mandri; 6. X 1922 Tartumaa Härjanurme vald Saduküla – 5. III 2006 Tallinn). Estonia teatri draamaõpperühma õpilane ja näitleja 1941–1942, näitleja Ugalas 1942–1963 ja 1976–1992, Tallinna Riiklikus Akadeemilises Draamateatris 1963–1970 ja ENSV Riiklikus Nukuteatris 1971–1975; ENSV Teatriühingu liige 1951, Eesti Näitlejate Liidu auliige 1998.

³²⁴⁴Leida Aru (Raukas; 25. II 1917 Virumaa Sõmeru vald Aresi küla – 12. XII 1999 Tallinn) lõpetas Tallinna Konservatooriumi Riikliku Lavakunstikooli 1941. Näitleja Eesti Draamateatris 1941–1944 ja Tallinna Riiklikus Akadeemilises Draamateatris 1958–1959, Vanemuises 1944–1946, Estonias 1946–1949, Ugalas 1949–1958; Eesti Televisiooni režissöör 1959–1977; ENSV Teatriühingu liige 1951; Nõukogude Eesti preemia 1950.

³²⁴⁵Einari Koppel (21. XII 1925 Tallinn — 10. X 1978 Tallinn) õppis Tallinna Konservatooriumis 1939–1940 ja Tallinna Linna Poeglaste Kaubanduskoolis 1940–1943, seda lõpetamata, ENSV Riiklikus Teatriinstituudis 1946–1950, lõpetades II lennus. Väidetavasti mobiliseerituna Saksa sõjaväe lennuväe abiteenistuses 1943 ning samal aastal Soome sõjaväes, kus võidelnud “soomepoisina” Punaarmee vastu, saades ka haavata (vt Rait Avestik. *Kütkestaja: Näitleja Einari Koppel*. Tallinn: Fotosulg OÜ, 2013, lk 27–28); Punaarmeesse mobiliseerituna Eesti Laskurkorpuse (41. Kaardiväe Tallinna Laskurkorpuse) 1. tagavara-laskurpolgu estraadiorkestri muusikant (klaver) 1944–1946, Eesti Raadio koosseisuline diktor 1946 ja seejärel 1950. aastani mittekosseisuline diktor, näitleja Ugalas 1950–1958, Vanemuises 1958–1973, Tallinna Riiklikus Akadeemilises Draamateatris 1973–1978; ENSV Teatriühingu liige 1951; ENSV teeneline kunstnik 1965, rahvakunstnik 1976; Tartu Linna Tööräha Saadikute Nõukogu saadik 1972–1973.

³²⁴⁶Johannes Rebane (17. VI 1923 Tartumaa Kavilda vald Mäeselja küla Krimmi talu — 5. IX 2006 Tallinn) lõpetas ENSV Riikliku Teatriinstituudi I lennu 1949. Näitleja Eesti Draamateatri nukuteatris 1942–1944; teenis Saksa sõjaväes, põgenemine Eestist ei õnnestunud; näitleja

Palju lõbu põhjustab Voldemar Urbel³²⁴⁷ apteekri Fleurant'ina. Selle hõbetatud suur klistiirisüstal on tõesti hirmuäratav ja klistiiri stseen ebahaige voodis küllaltki naljakas.

Mis aga peaasi: kogu ettekandes puudub jantlikkus. See on kahtlemata lavastaja Karl Aderi,³²⁴⁸ selle assistendi Laine Vaga ja etendust juhtiva Voldemar Urbeli teene.

ENSV Riiklikus Noorsooteatris 1944–1946, Lõuna-Eesti Teatris Võrus (ühtlasi näitejuht) 1949–1952, Ugalas 1952–1956, Tallinna Riiklikus Akadeemilises Draamateatris 1956–1991; ENSV Teatriühingu liige 1951.

³²⁴⁷Voldemar Urbel (Voldemar Siegfried U.; 23. (vkj 10.) III 1901 Tartu – 11. IV 1960 Viljandi) õppis Tartu linnakoolis 1914–1918. Äriteeni- ja jalatsiäris Tartus 1922–1926, 1934–1939 ja 1940–1941, alustas näitlemist Tartu Käsitöölise Seltsi teatritrupis, kus oli ka näitejuht, näitleja Tartu Töölisteatris 1930–1932 ja 1937–1939, Ugalas 1942–1958 (ka näitejuhi abi ja rekvisiitor).

³²⁴⁸Karl Ader (Adder; ps Kaarup; 20. (vkj 7.) III 1903 Tartumaa Kavastu vald Koosa – 18. VI 1993 Tallinn) lõpetas Tartu Poeglaste Reaalgümnaasiumi 1922, õppis Lulu Kitzberg-Pappeli teatrikoolis Tartus 1921–1924 ja Paul Sepa teatristuudios, Tartu Õpetajate Seminaris 1922–1925, saades algkooliõpetaja kutse; Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1926–1928, 1931–1932, 1933–1934 ja 1934–1935, seda lõpetamata; Georg Stahlbergi juures laulmist ja hääleseadet 1929–1930. Martin Taevere peres koduõpetaja 1923–1925, Tartu linna II algkooli õpetaja 1925–1927, XVI algkooli õpetaja 1927–1937, Tartu Õpetajate Seminari kõnetehnika õpetaja ja seminari algkooli üldõpetaja 1937–1940, Tartu Draamateatri Seltsi Teatrikunsti Studio deklamatsiooni, lavakõne ja -praktika õpetaja 1934–1937, Riigi Ringhäälingu Tartu studio töötaja 1938, TÜ didaktilis-metoodilise seminari õppeülesandetäitja kõnetehnika alal 1939–1940, *Postimehe* kaasandena ilmunud *Lastelehe* vastutav ja tegevtoimetaja 1937–1940, kirjastuse Pedagoogiline Kirjandus peatoimetaja Tallinnas 1940–1941, näitejuht Vanemuises 1942–1944, Ugalas 1944–1963 (peanäitejuht 1945–1946), Viljandi Kultuurharidustöö Kooli õpetaja 1963–1968, Tallinna Konservatooriumi Lavakunsti kateedri õppejõud 1969–1986; Tartu Eesti Õpetajate Seltsi juhatuse liige, Vanemuise teatritoimkonna liige, Tartu Draamateatri Seltsi juhatuse liige, Tartu Kirjandus- ja Kunstiklubi juhatuse liige, Viljandi rajooni Töörahva Saadikute Nõukogu liige 1959–1963; ENSV Teatriühingu liige 1951, Eesti Looduskaitse Seltsi auliige 1973, ENSV teeneline kunstitegelane 1957, Peeter Põldroosi preemia laureaat 1985.

Saal on viimase kohani välja müüdnud. Publik aplodeerib tä-nulikult...

8. aprill. Pean naerma. Mulle on haiglas pandud kirjutuslauale nimeline kutse Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna teadus-konnaõhtule, mis toimub 13. aprillil 1952 Eesti NSV Ametiühin-gu Kultuurihoones Hariduse tänaval.

Kavas on avasõna Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskon-na dekaanilt, ettekanne arstiteaduskonna ajaloost, teaduskon-na olümpiaadi lõpetamine, kehakultuurlaste autasustamine ja kunstiline ning seltskondlik osa. Kutsele on alla kirjutanud org-komitee.

Eksitusega siin tegemist ei või olla, sest kutsed saadetakse välja kindla kontrollitud nimestiku järgi.

Pean naerma...

12. aprill. Rüüstamised Tartu kalmistuil jätkuvad, levides nüüd ka Maarja kalmistule. Pidevalt kaovad sellelt ristid, vasksed tahvlid. Kujud on enamikus juba ära.

Varsti pole paljude kalmude asukoht üldse enam määratav. Ja ometi puhkab Maarjagi kalmistu mullas eesti minevikku vil-jeldanud isikuid, eriti võrsunuid oma rahva kannust.

On aeg Maarja kalmistut kirjeldada, jäädvustada veel säili-nud kalme. Tahan seda teha, kuivõrd lubab aeg ja jälle tõrgestu-ma hakkav süda.

Olen kalmistuteoreetik ja selleks jään.

Kui kurjasti on naerdud mu huvi mineviku kalmude vastu, kui sageli aga ka häda sunnil konsulteeritud. Kui sageli on pa-lutud juhutada, kus puhkab mullas see või teine teadlane, kus maetud see või teine ühiskondlikult tähtis isik.

Prof. Vadi, dr. Pärtelpoeg, Rooks, prof. Tomingas, Tehver, Linkberg, dr. Savisaar, Seppo... Kes kõiki neid mäletab?

Ajalugu on praegu aktuaalne. Läheneb keiser Aleksander I poolt taasasutatud Tartu Vene Ülikooli 150-aastane tähistusjuu-bel. See sunnib otsima materjale, selgitama kalme.

Kalmistuteoreetik! Olgu nii. Ma jätkan oma tööd. Ma teisiti ei saa ega taha.

16. aprill. Puiestee ja Liiva tänavate ristumiskoht. Ümberringi ahervaremeis taastamata jäätmaa. Kunagi seisid siin elumajad, palistas Liiva tänava kõnniteid pärnade rida. Nüüd on majad põlenud, tüsedad pärnad hävinud. Säilinud on vaid veel üksikud kannud. Sõda on teinud oma töö...

Taamal, Liiva tänava lõpul, paistab võrestatud ümmarkaarne värav. Selle taga laiub Maarja kalmistu... Kunagi mattis sinna ka Peetri kogudus, kuni oma surnuaia rajamiseni.³²⁴⁹

Kahe kõrge nelinurkse posti vahele surutud kalmistuvärav on kaugele nähtav. Postidel istuvad madalad neljatahulised kiivrid.

Värava rõhtservalisel laial ülapealisel oli aastate eest mustavärvuseline plekist riba reljeefse pronksitud kirjaga:

ÕNSA OMMA NE KOOLNU
KES ISSANDAN KOOLWA.

Sõjapäevil sai riba raskesti kannatada ja võeti hiljem maha.³²⁵⁰

Väravaposte taluvad külgedelt madalad rõhtservalised tiivad. Neid läbistavad lamekaarsed võrestatud jalgvärvavad. Paremast tiivast algab müür, mis kulgeb kuni Jaani vana kalmistuni.

Värav ja müür on lubjatud tellisest.

Värava taga paikneb nelinurkne liivatud väljak; selle vasemal serval seisab kalmistuvahi majake — väike telliskivine lampsiruk³²⁵¹ punase lamekivilise katusega. Majakese ees pehkib lah-tine välistrepp. Selle vastas kõrgub müüri juures vahter.

Väljakult algab kalmistu peatee. Laia sirge linikuna rullub see kaugusesse.

³²⁴⁹“Tartu Peeteri kogudus asutati 27. okt. 1869. “Peetri Uus kalmistu” Tallinna maantee ääres pühitseti 11. okt. 1892 ja laiendati 1919. Maarja kalmistut nimetab vanarahvas ka “Peetri vanaks kalmistuks”. 1910 rajas Peetri kogudus Räpina maantee äärde veel “Rahumäe kalmistu”.
Herbert Normanni märkus.

³²⁵⁰Raadi kalmistu peaväraval on see tartukeelne riba taastatud.

³²⁵¹S.t püstkülikulise põhijoonisega hoone (pikkus 1,5–3,0 laiust), mille kõrgus vähem kui laius.

Tee kõrval küngastub kitsa ribana vanemate rahupaikade rägastik. Riba ühtub vasemal Vene ja paremal Jaani vana kalmistuga. Alles tagapool, naabrite vahelt vabanenuna, laieneb ta jõuliselt avaraks kalmude väljaks arvutute risti ja põigiti teedega.

Kalmistul on puhkemas kevad. Lehtpuud on küll alles raagus, kuid pungad on juba selgesti paisumas. Maapinnast keruvad esimesed orased, nende vahel avanevad lillad ja kollased krookused. Okstes harjutavad uuendatud kevadlaule võõrsilt koju jõudnud sõbrakesed-laululinnud...

Talviselt mornidena seisavad vaid veel kuused, nulusid ja seedrid: looduse ärkamine ei näi neid nagu põrmugi puudutavat. Vastupidi: lindude rõõmsale laulule vastavad nad oma okste üksmeelse etteheitva vangutamisega.

Värava läheduses, peateest vasemal, valendab kalmistu õnnistusmaja-kabel. Sel on kaheksanurkne haritorn, mis mitmetahulise eendina laskub viilu mööda ümmarkaarse ukseni ja siis lõpeb tipuga alla suunatud kumera püramiidina.

Uksekaart servab ilustiteta arhivolt,³²⁵² mis toetub simssidega lõppevaile kitsastele poolpostidele.

Kabel on parajasti avatud.

Apsiidis³²⁵³ seisab kipsist Thorvaldseni Kristus.³²⁵⁴ Kabeli hämaruses mõjub ta valge viirastusena.

Ümmarkaarsed aknad on kõrged ja kitsad. Neid moodustavad krobestatud mattklaasist sõõrid, mis asetatud püstritta. Sõõridevahelised nurgad on värvitud, rohelisest klaasist...

Tornist aga hüüab kaeblikult kell. Tema helides kuulduvad tuttavad sõnad: "Tulge tagasi inimeselapsed..."³²⁵⁵

³²⁵²S.t kaunistatud kaar.

³²⁵³S.t poolringikujuline või hulknurkse põhiplaani eenduv hooneosa.

³²⁵⁴Berthel Thorvaldsen (1770–1844) oli Taani uusklassitsistlik kunstnik ja skulptor. Tema "Kristuse" (1821) originaalkuju asub Kopenhaageni Jumalaema kirikus.

³²⁵⁵Vrd Ps 90:1–3: "Inimese kaduvusest. / Moosese, jumalamehe palve. / Issand, sina oled meile olnud / eluasemeks põlvest põlve. / Enne kui mäed sündisid / ja kui maa ja maailm loodi, / oled sina, Jumal, / iga-

Kalmistu peateed mööda kaugeneb kandjate õlgadel puusärk, järjekordselt viiakse kedagi kallisse kodumulda.

Kabeli tornilt, kumernõgusalt kiivritipult vaatab lahkuvale järele ažuurne rist...

17. aprill. Järjekordne loeng “Akad. I. P. Pavlovi elust ja teaduslikust tegevusest”, sedapuhku II Väikelaste Kodus Era tänaval, endise riigikohtuniku Väärsi³²⁵⁶ natsionaliseeritud majas.³²⁵⁷

Olen juba tüdinud oma kulunud ettekande esitamisest, veel tüdinumad aga on päevatööst väsinud kuulajad. Neid on ka üsna vähe.

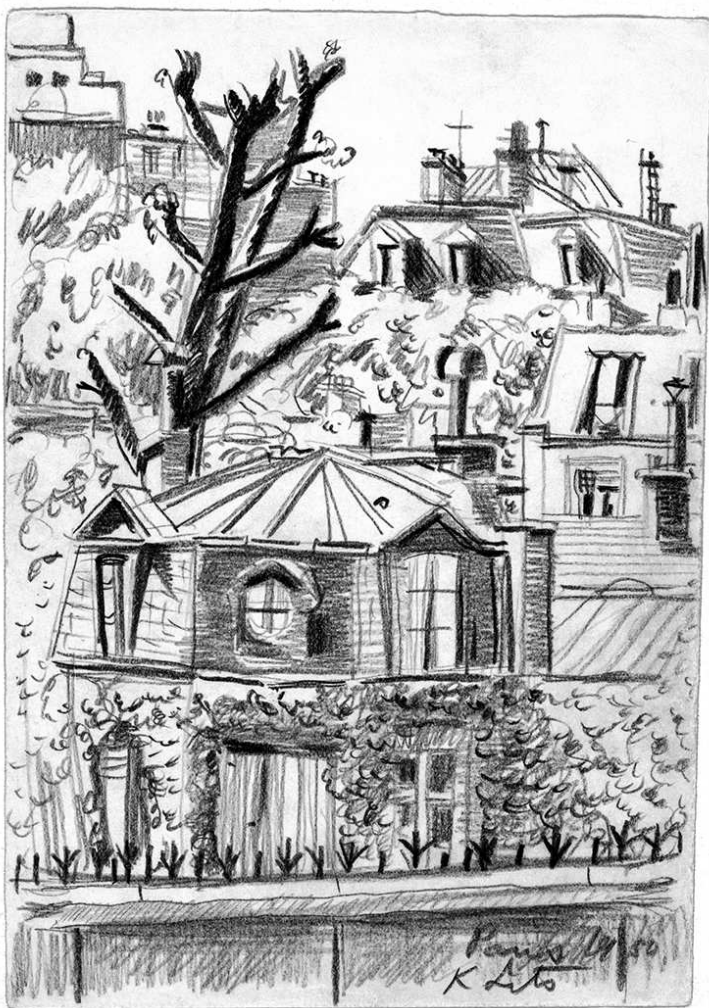
Kuid mis sinna parata — “Lehvitamise Ühing” nõuab ettekannet...

(Järgneb)

vesest igavesti. / Sina viid inimese jälle põrmu / ja ütled: “Tulge tagasi, inimlapsed!””.

³²⁵⁶Albert Väärsi (18. (vkj 6.) V 1879 Tartumaa Pühajärve vald – 29. IX 1960 Tartu) õppis Tartu Õpetajate Seminaris 1894–1898 (sooritas gümnaasiumi lõpueksamid eksternina Peterburis 1908) ja Peterburi Ülikooli õigusteaduskonnas 1908–1913, mille lõpetas; EÜS Põhjala liige. Õpetaja Puhja kihelkonnakoolis 1898–1899, Mustvee ministeeriumikoolis 1899–1900, Otepää kihelkonnakoolis 1901–1905, Peterburi eesti Jaani kiriku koolis 1905–1908; ajakirja *Сельское хозяйство и лесоводство* kontori juhataja Peterburis 1913–1916; Esimese maailmasõja ajal sõjaväes 1916–1917; nimetati vannutatud advokaadi abiks Peterburis aprillis 1918, kuid ei saanud selles ametis tegutseda; Punaarmees 1919–1920, viimati Vjatkas; Peterburi kontroll-opteerimiskomisjoni jaoskonnajuhataja ja juriskonsuldi kt 1920–1922, opteerus Eestisse 1922, Tartu-Võru Rahukogu vanemkohtuametikandidaat 1922–1923, Tartu 5. jaoskonna rahukohtunik 1923–1924, Tartu-Võru Rahukogu alaline liige 1924 – XII 1940, Tartu Ringkonnakohtu liige 1941 – IX 1944; Tartu Õigusteadlaste Seltsi liige, Eesti Kohtuametnikkude Ühingu liige, Tartu Helikunsti Seltsi liige; Valgetähe III klassi teenetemärk 1938.

³²⁵⁷S.o Era tn 1.

KARIN LUTS. Pariisi vaade (1950; pliiats, paber)